

TÜRK ARKEOLOJİ VE ETNOGRAFYA DERGİSİ

2022/2 - Sayı: 84

Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü

Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi

Yıl: 2022/2 - Sayı: 84 - Uluslararası hakemli dergidir. Yılda iki kez basılı ve dijital ortamda yayınlanır. Ücretsizdir.

ISSN: 1302-9231 - **e-ISSN:** 2791-8394

<https://taed.ktb.gov.tr>

İmtiyaz Sahibi

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına Gökhan YAZGI

Editör

Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN

Editör Yardımcısı

Dr. Fahri YILDIRIM – Dr. Fatma Sezin DOĞRUER – Dr. Serap SEVGİ

Yazı İşleri Müdürü

Yahya COŞKUN

Genel Koordinatör

Hatice Dilek KARAKUZU

Yazım ve Dil Editörü

Dr. Fahri YILDIRIM

Redaksiyon

Ayça ARSLAN

Yabancı Dil Editörü

Gökhan ÇETE – Makbule Burcu BİLİR – Sera DE VOR

Yayın Danışmanı

Prof. Dr. Mustafa DURMUŞ

Ön Yayın-Denetim Kurulu

Dr. Fahri YILDIRIM – Dr. Fatma Sezin DOĞRUER – Dr. Serap SEVGİ
Ayça ARSLAN – Gamze KİRİŞ – Hakan Melih AYGÜN – Nilgün ATAK

Grafik Tasarım

Nihal KARAPEK

Web Sorumlusu

Gamze KİRİŞ – Nilgün ATAK

Fotoğraflar

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Arşivi
Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Arşivi – Tanıtma Genel Müdürlüğü Arşivi
Gülcan ACAR

Kapak Fotoğrafı

Kala-i Sultaniye’de Tesis Edilecek Müze Şubesinin Münakasa ve Keşif Evrakının Gönderildiği, Cebidelikzade Mehmed Rasim Efendinin Paranın Müze İçin Kullanımını Engellediği Hakkında Evrak (BOA, MF.MKT. 1178.21)

Ankara 2022

Baskı

İ. Aygöl Ofset Matbaacılık Ltd. Şti.

Dergide yayınlanan yazıların tüm sorumluluğu yazarlara aittir. Yayınlanan yazılarda dil, anlatım ve yayın tekniği yönünden değişiklik yapılabilir. Yayın / Hakem Kurulu listesi iki sayıda bir verilmektedir.

Editörden

Çok zengin bir kültürel mirasa sahip olan ülkemizde bu değerlerimizle ilgili yapılan çalışmaların, değerlendirmelerin, yeni bulguların daha geniş kesimlere duyurulabilmesi ve bilim dünyasına kazandırılması büyük önem arz ediyor. Bu bağlamda, kültürel değerlerimize yönelik algı ve farkındalığın artırılmasına verdiği destek yanında bu alanlarda yapılan çalışmaların belgelenmesine yardımcı olan dergimizin mühim bir görev üstlendiğini söylememiz mümkün. Aynı zamanda “Kültürel Miras” kavramının kapsadığı kabul edilen alanların devamlı genişliyor olmasıyla orantılı olarak literatüre kazandırılması gereken çalışmaların çeşitleniyor olması da dergimizde yansımaları buluyor.

Sayın Turan TAKAOĞLU tarafından kaleme alınan “*Kulaksızlar Kazısı Tanıklığında Kilya Tipi İdoller*” makalesi, Anadolu prehistoryasında önemli yeri olan bu idollerin Kulaksızlar yerleşiminde üretildiğini ortaya çıkaran, aynı zamanda üretim tekniklerine ve bu dönem ekonomisi içerisindeki yerlerine ilişkin değerli bilgiler sunan bir makale olarak okuyucularla buluşuyor. Literatüre Karamanlı Türkçesi veya Karamanlîca olarak geçen bir dil konuşan; yazılarını da Grek harfleri kullanarak yazan Karamanlılardan günümüze kalan ve bugüne kadar tespit edilmiş kendi türündeki tek örnek olması nedeniyle dikkat çeken bir okul kitabesi, Sayın Cemal EKİN ve Umut ALAGÖZ’ün ortak çalışması “*Ankara’da Ele Geçen Karamanlîca (Grek Harfli Türkçe) Bir Okul Kitâbesi*” başlıklı makalede ele alınıyor. Ilısu Barajı’nın yapılmasıyla birlikte bir bölümü sular altında kalan tarihi Hasankeyf yerleşiminde yer alan tarihi yapıların koruma altına alınması amacıyla gerçekleştirilen taşıma uygulamalarını merak edenler, çalışmayı yürüten Sayın Serap SEVGİ ve Mesut YILMAZ’ın kaleminden “*Hasankeyf Artuklu Hamamı Koruma ve Kurtarma (Taşıma) Uygulama Çalışmaları*” başlıklı makalede bu uygulamanın başarılı bir örneğiyle ilgili ayrıntıları okuyabilirler. Sayın Tutku TUNCALI YAMAN “*Rough Sets Based Spatial Analysis for Metal Production Area at Mount Nif*” başlıklı makalede; İzmir ili Nif Dağı’nda yer alan ve Arkaik Dönem’e ait bir metal üretim alanı olduğu tespit edilmiş olan Karamattepe’de veri analiz yöntemleri kullanarak metal buluntular ile üretim noktaları arasındaki ilişkileri ortaya koyuyor. Sayın Fırat BUZLU ve Can Şakir BİNAN’ın ortak çalışmasının bir ürünü olan “*Ayasofya’nın 6. yy Duvar Taş Kaplamaları ve Yapım Tekniğindeki Detaylar*” başlıklı makale; yalnızca İstanbul’un değil, tüm dünyanın sayılı mimari eserlerinden biri olan Ayasofya’nın duvarlarında kullanılan taş kaplamaların kökenleri, çeşitleri ve uygulama teknikleri ile ilgili ilgi çekici bilgiler veriyor. Sayın Gökçek BOYRAZ, “*Malatya Taşhoran Kilisesi Restorasyonu*” başlıklı makalesinde 19. yüzyıla tarihlendirilen ancak zaman içerisinde tahrip olan bir kilisenin Venedik Tüzüğü ilkelerine göre gerçekleştirilen restorasyon süreci ile ilgili değerli bilgiler aktarıyor. Sayın Rahmi ASAL, Tuğçe AKBAYTOĞAN, Yusuf ÇURKU ve Gökhan YILDIRIM, “*Alaiye Şehitliği Müzesi Arkeolojik Kazıları*” makalesinde; Çatalca ilçesinde gerçekleştirilen kazılarda gün yüzüne çıkarılan I. Balkan Savaşı’nda şehit düşen Osmanlı askerlerine ait mezarlar, askeri materyaller ve II. Dünya Savaşı’na hazırlık sürecinde inşa edilen koruganlar hakkındaki bilgileri okuyucularla buluşturuyorlar. Son olarak müze yazılarımız içerisinde bu sayımızda, Troya Müzesi Müdürü Sayın Rıdvan GÖLCÜK tarafından kaleme alınan “*Çanakkale Müzeciliğinin 111. Yılı*” başlıklı makaleye göz atabilirsiniz. Makalede Çanakkale ilindeki müzecilik tarihinin şimdiye kadar kabul edilenden çok daha eskiye gittiği belgeleri ile ortaya konuluyor.

85. sayımızda görüşmek üzere tüm okuyucularımıza iyi okumalar diliyorum.

Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN

İçindekiler

Araştırma Makaleleri

Kulaksızlar Kazısı Tanıklığında Kilya Tipi İdoller	11
Kilia Type Idols in the Light of Kulaksızlar Excavation	
Turan TAKAOĞLU	
Ankara’da Ele Geçen Karamanlıca (Grek Harfli Türkçe) Bir Okul Kitâbesi	27
A School Inscription in Karamanlidika (Turkish With Greek Letters) Found in Ankara	
Cemal EKİN, Umut ALAGÖZ	
Hasankeyf Artuklu Hamamı Koruma ve Kurtarma (Taşıma) Uygulama Çalışmaları	39
Hasankeyf Artuklu Bath Conservation and Salvage (Relocation) Application Studies	
Serap SEVGİ, Mesut YILMAZ	
Rough Sets Based Spatial Analysis for Metal Production Area at Mount Nif	65
Nif Dağı Metal Üretim Alanının Kaba Küme Temelli Mekansal Analizi	
Tutku TUNCALI YAMAN	
Ayasofya’nın 6.yy Duvar Taş Kaplamaları ve Yapım Tekniğindeki Detaylar	85
6th Century Stone Coatings and Construction Technique Details of Hagia Sophia	
Fırat BUZLU, Can Şakir BİNAN	
Malatya Taşhoran Kilisesi Restorasyonu	107
Restoration of Malatya Taşhoran Church	
Gökçek BOYRAZ	
“Alaiye Şehitliği Müzesi” Arkeolojik Kazıları	133
“Alaiye Martyrdom Museum” Archaeological Excavations	
Rahmi ASAL, Tuğçe AKBAYTOGAN, Yusuf ÇURKU, Gökhan YILDIRIM	

Müze Yazısı

Çanakkale Müzeciliğinin 111. Yılı	163
The 111th Anniversary of the Çanakkale Museum	
Rıdvan Gölcük	

Kulaksızlar Kazısı Tanıklığında Kilya Tipi İdoller

Prof. Dr. Turan TAKAOĞLU

”

Paul Getty Müzesi Kilya Tipi İdol

Kulaksızlar Kazısı Tanıklığında Kilya Tipi İdoller*

Mehmet SÖYLEMEZ'in anısına...

Kilia Type Idols in the Light of Kulaksızlar Excavation

In Memoriam Mehmet SÖYLEMEZ...

Turan TAKAOĞLU**

Özet

Mermer Kilya Tipi İdoller, son dönemlerde Anadolu arkeolojisinin en gündemde olan eserleri arasında yer almaktadır. 1990'lı yılların ortasında Manisa ili, Akhisar ilçesi Kulaksızlar köyü yakınında bulunan bir Kalkolitik Çağ yerleşiminde yapılan yüzey araştırmaları, söz konusu Kilya Tipi İdollerin bazı mermer kap tipleriyle beraber burada üretildiğini ortaya koymuştur. Bu yüzey araştırmaları, Kulaksızlar'ı, MÖ 5. binin ikinci yarısında Batı Anadolu'nun birçok yöresine yayılmış mermer idoller ve kaplar üreten eşine az rastlanır bir arkeolojik yerleşim olarak arkeoloji dünyasına tanıtmıştır. 2018 ve 2019 yıllarında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar ise bu ilgi çekici yerleşim hakkında somut kontekst bilgileri sunmuştur. Yapılan radyokarbon tarihleme çalışması Kulaksızlar yerleşiminin sanıldığından çok daha önce, Orta Kalkolitik Dönem içinde MÖ 4500-4250 tarihleri arasında iskân gördüğünü göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Kilya Tipi İdoller, Kulaksızlar, Orta Kalkolitik Dönem, Batı Anadolu

Abstract

The schematic marble Kilia type figurines have been among the most intriguing objects in Anatolian archaeology for the past several decades. Archaeological surveys carried out in the mid-1990s at the Chalcolithic site of Kulaksızlar near a synonymous village in the town of Akhisar in Manisa province demonstrated that Kilia type figurines were manufactured here along with marble of vessels such as conical rhyta. These surface surveys made Kulaksızlar a rare example of an archaeological site concentrating on the production of Kilia type figurines and conical rhyta, which had a widespread distribution during the second half of the fifth millennium BC in western Anatolia. Archaeological excavations conducted at Kulaksızlar in 2018 and 2019 provided contextual evidence regarding this curious site. A radiocarbon dating study based on samples taken from the workshops demonstrate that Kulaksızlar was settled between 4500 and 4250 BC in the Middle Chalcolithic Period, much earlier than previously assumed.

Key Words: Kilia Type Idols, Kulaksızlar, Middle Chalcolithic Period, Western Anatolia.

Giriş

Yaklaşık yüz elli yıl önce Gelibolu Yarımadası'nın güneyinde, Kilya Koyu çevresinde ilk örneği ele geçtiği için bu adı alan "Kilya Tipi İdoller" uzun bir süredir Anadolu prehistoryasının en göz önündeki arkeolojik eserleri arasında yer almaktadır (Seeher, 1992; Takaoğlu, 2005). Kilya Tipi İdoller tipolojik

açıdan biçimselleşmiş anatomik detaylara sahip yassı bir vücut; dirseklerden kırılmış, göğüsleri tutar biçimde betimlenen eller; geniş omuzlar üzerinde yükselen ince, uzun, silindirik boyun ve kabartma olarak göz, kulak ve burnun ifade edildiği geriye doğru yatık bir baş yapısı ile karakterize olur (Şekil 1). Başın geriye yatık olması

* Geliş Tarihi: 21.01.2022- Kabul Tarihi: 07.04.2022

** Profesör, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen/Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Oda No. 306, Çanakkale-Türkiye, takaoglu@comu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2236-9154

sonucu gözlerin gökyüzüne doğru bakması sebebiyle yurtdışında bulunan özel müzeler Kilya Tipi İdollere “Yıldız Gözleyen” (Stargazer) gibi çarpıcı bir isim de yakıştırmışlardır. Akademik çalışmalarda pek tercih edilmeyen bu isimlendirme yerel basında ise bazen “Tepegöz” adı altında karşımıza çıkmaktadır.

Kilya Koyu civarında bulunduğu iddia edilen ve bir süre Frank Calvert Koleksiyonu parçası olduğu anlaşılan bu grubun ilk örneği olarak kabul edilen idolün, daha sonra Amerikalı tanınmış arkeolog John Caskey tarafından Atina Amerikan Klasik Araştırmalar Okulu raflarında fark edilmesi, bu etkileyici idol türüne yönelik ilginin artmasında önemli bir etkidir (Caskey, 1972: s. 192). Her ne kadar Jürgen Thimme’nin genel editörlüğünde 1977 yılında hazırlanan ve ismini “MÖ 3. Bin Yılda Kiklat Kültürü ve Sanatı” olarak Türkçeleştirebileceğimiz “Kunst und Kultur der Kykladeninseld im Jahrtausend v. Chr.” adlı yapıtta Kilya Tipi İdollere dikkat çekilse de (Thimme, 1976: no. 560-566) bunlarla ilgili ilk ciddi çalışma 1992 yılında Anadolu arkeolojisine çok önemli katkıları olan Alman arkeolog Jürgen Seeher tarafından yapılmıştır (Seeher, 1992: s. 153). Bu iki çalışmanın yayınlanmasıyla, Batı Anadolu kökenli mermer Kilya Tipi İdollerin yurt dışında birçok müze ve özel koleksiyonu süslediği ortaya çıkmıştır.

Kilya Tipi İdollerin Batı Anadolu kökenli olup olmadığı konusu ilk kez 1990’lı yılların ortasında, o dönem Manisa Müzesi’nde arkeolog olan ve şimdilerde Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyeliği görevini yürüten Rafet Dinç tarafından Manisa ili, Akhisar ilçesi, Kulaksızlar köyü yakınındaki bir prehistorik yerleşimde yapılan yüzey araştırmaları sonrası gündeme gelmiştir (Dinç, 1996a ve 1996b) (Şekil 2-3). Dinç’in bu araştırmaları, adını hemen yakınında bulunan modern Kulaksızlar köyünden alan prehistorik yerleşimin hem Türkiye hem de dünyanın birçok ülkesinde sayıları giderek artan Kilya Tipi İdollerin üretildiği bir yer olabileceğini ortaya koymuştur. Bu yüzey araştırmalarının hemen ardından Kulaksızlar prehistorik yerleşimi, 06.12.1995 tarihinde İzmir II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu kararıyla Birinci Derece Arkeolojik Sit yapılarak koruma altına alınmıştır.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın hukuki girişimlerine rağmen, Amerika Birleşik Devletleri’nin New York kentinde Christie’s Müzayede Evi’nde

ilk olarak 9 Aralık 2010 ve ardından 28 Nisan 2017 tarihinde yapılan iki ayrı müzayede de Kilya Tipi İdollerin satılması, tipolojik olarak oldukça standart özellikler sergileyen bu idollerin Batı Anadolu kökenli olup olmadıklarını ortaya çıkarmak adına arkeolojik kazılar gerçekleştirilmesi gibi somut adımlar atılmasını kaçınılmaz kılmıştır. Ayrıca geçmişte bu tip idollerin basına yansımayan yabancı müzayede ve koleksiyonlarda da sıklıkla boy gösterdiği görülmüştür. Bu idollerin yurt dışı müzayedelerinde çok yüksek rakamlara satılması da defnecilerin ve yağmacıların gözünü kamaştırmış; bu durum ise 2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu kapsamında koruma altına alınmış olmasına rağmen Anadolu arkeolojisinde eşsiz bir yeri olan Kulaksızlar’ın kaderini olumsuz etkilemiştir. Kulaksızlar ve çevresinde yapılan bilimsel yüzey araştırmaları sırasında görüşülen yerel halk, defnecilikle uğraşan birçok kişinin bu arkeolojik yerleşime oldukça zarar verdiğini dile getirmiştir. Aynı kişiler, bu alanda yıllardır tarım faaliyetleri sürdürüldüğünü, traktörlerle toprağın 40 cm’ye varan derinlikte sürülmesi nedeniyle Kilya Tipi İdol parçalarının yüzeye çıktığını ve kendilerinin de bunları toplamaya gittiklerini açıkça ifade etmişlerdir. Hatta toprağın gizlice elenmesi yoluyla Kilya Tipi İdol parçalarına ulaşıldığı da maalesef yöre köylerindeki kahvehanelerde hep dile getirilen bir bilgidir. Geçmişte Kilya Tipi İdol parçaları toplamak için Kulaksızlar yerleşimine verilen zarar, başlı başına özel olarak çalışılması gereken bir konu olarak ortada durmaktadır.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı’na bağlı Kazılar Dairesi Başkanlığı ve Manisa Arkeoloji Müzesi’nin ilgi ve desteğiyle 2018 ve 2019 yıllarında Kulaksızlar’da iki sezonluk bir kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir (Takaoğlu, 2021). Bunun şimdiye kadar Kulaksızlar’da yapılmış ilk arkeolojik kazı olduğunu söylemek gerekir. 1994, 1995 ve 1999 yıllarında Kulaksızlar’da sadece yüzey araştırmaları yapılmıştır (Dinç, 1996a; Dinç, 1996b; Takaoğlu, 2001). Bu çalışmalar, Kulaksızlar’da Kilya Tipi İdoller dışında karşılıklı iki adet askı delikli dikey tutamağa sahip törensel içki kabı olarak kullanıldığı düşünülen konik rhyton türü kapların da üretildiğini ortaya koymuştur. Konik mermer kaplar tıpkı Kilya Tipi İdoller gibi MÖ 5. bin yılın ikinci yarısında Batı Anadolu’da çok geniş bir dağılıma sahiptir. Gülpınar (Smintheion), Beşik-Sivritepe, Kumtepe, Demircihöyük, Çine-Tepecik Höyük ve Liman Tepe gibi yerleşimlerde yapılan arkeolojik

kazılarda mermer konik rhyton parçaları ele geçmiştir (Takaoğlu ve Bamyacı, 2018: s. 497). Hatta bu tür konik kapların bu dönemde Ege adalarına bile yayıldığı veya Ege adaları toplumlarının Kulaksızlar örneklerini model alarak onları yerel olarak ürettiği şeklinde görüşler de bulunmaktadır (Takaoğlu, 2005: s. 38).

Genel anlamda Batı Anadolu’da Kilya Tipi İdöllere yönelik oldukça karmaşık bir ticaret sisteminin var olduğu ve sistem içinde Kulaksızlar ürünü Kilya Tipi İdoller ile konik kapların önemli bir yer tuttuğu, son yıllarda sayısı artan arkeolojik bulgularla da doğrulanmıştır. Örneğin, eski buluntular dışında (Seeher, 1992) Kilya Tipi İdoller son yıllarda Batı Anadolu’da Çine-Tepecik, Çukuriçi, Ulucak, Yeşilova gibi höyük tipi yerleşimlerin yanı sıra Malkayası ve Karain gibi mağara tipi yerleşimlerde ve Beçin gibi bir tepe üstü yerleşiminde yürütülen arkeolojik kazılar sırasında ele geçmiştir (Günel, 2018: Fig. 55.9-10; Günel, 2009; Çevik ve Vuruşkan, 2014: s. 586, Res. 4; Schwall ve Horejs 2017: Fig. 3.1; Peschlow-Bindokat ve Gerber, 2012: Figs. 41; Yalçınkaya vd., 2013: s. 12, Res. 4).

Akhisar Ovası’nın doğu kenarını sınırlayan tepelerin eteğinde, denizden 150 metre yükseklikteki hafif eğimli bir yamaç üzerinde yer alan Kulaksızlar’da 2018 ve 2019 sezonunda yapılan kazılar sırasında; kireç taşı ana kaya üzerinde, arazinin eğimine göre kalınlığı 20 cm ile 40 cm arası değişen ve mermer üretimine tanıklık eden bir kültür katmanını belirlenmiştir. Yüzeye oldukça yakın söz konusu kültür katmanını, radyokarbon tarihlemelerine göre kıyı Batı Anadolu kronolojisinin Orta Kalkolitik Dönemi içinde MÖ 4500 ve 4250 yılları arasına aittir. Arazi sahibi köylülerin yıllardır toprağı halk arasında “patlatma” denilen bir tarzda yani derin bir şekilde sürmesi, kazılar sırasında ortaya çıktığı üzere yüzeye yakın mimari kalıntılara büyük zarar vermiştir. Buna rağmen, kurtarma kazısı sırasında mermer Kilya Tipi İdol ve konik rhyton yapımının ne tür mimari mekânlarda gerçekleştiği yönünde bazı değerli bilgilere ulaşılmıştır. Bu veriler arasında doğu-batı aksında uzanan 3,5 m x 2,8 m boyutlarında U-biçimli bir ışlık şanslı bir şekilde tahrip olmaktan kurtulmuştur (Şekil 4-5). İşlik A olarak adlandırılan bu mekânın yalnızca bir sıra taş sırası korunmuştur. Bir tarafı açık bu mekânın yan duvarları ve çatısının dayanıksız malzemelerden yapıldığı söylenebilir. Çünkü yapının kuzeyinde, dal sargı izleri taşıyan kil sıva parçaları bulunmuştur (Takaoğlu, 2021: s. 50, Fig. 5. 5). İşlik A içinde ve yakın çevresinde ele geçen taş aletler arasında, farklı boyut

ve çaplarda kum taşından üretilmiş kemane/yay matkap uçları/delgiler, çeşitli formlarda vurgaç veya çekiçler ile zımpara taşları özellikle dikkat çeker. Bu tür aletler hiç şüphesiz Kulaksızlar’daki mermer konik rhyton ve Kilya Tipi İdol üretimiyle doğrudan ilişkilidir. İşliğin iç kısmında, apsidal duvarın hemen önünde, küçük yassı düz taşlarla döşeli iki platform bulunmaktadır. Hatta bunlardan birinin üzerinde yaklaşık 2 düzine obsidiyen ve çakmak taşı alet bulunmuştur. Obsidiyenler, Yunanistan’ın Melos Adası ve Orta Anadolu kökenlidir (Takaoğlu, 2021: s. 52, Fig. 5.11). Buluntu durumuna göre İşlik A daha çok mermer konik rhyton üretimiyle ilişkili buluntular içermesine rağmen (Şekil 6-7) alanda az sayıda da olsa Kilya Tipi İdol yapımını temsil eden üretim artıkları ele geçmiştir.

Kulaksızlar’da mermer Kilya Tipi İdol üretiminin gerçekleştiği alanlardan birinin İşlik A’nın yaklaşık 4 m güneyinde yer alan İşlik C olduğu söylenebilir (Şekil 8-9). Toprağın sürülmesi sebebiyle önemli ölçüde tahrip olan bu işliğin oval biçimli olduğu anlaşılmaktadır. İşlik içinde ve dışında yoğun miktarda Kilya Tipi İdol yapımının her aşamasına ait üretim artıkları, idol yapımında kullanılan el aletleriyle birlikte ele geçmiştir. İdol taslaklarının genelde boyun kısmından kırıldığı görülmektedir. Kilya Tipi İdöllere ait üretim artıklarının yoğun bir şekilde ele geçtiği bir başka mekân da İşlik D’dir. Tarımsal faaliyetlerden dolayı yalnızca yerden 30 cm yükseltilmiş ve 40 cm x 70 cm boyutlarında olan seki kısmı günümüze ulaşabilen bu işlik alanında da Kilya Tipi İdollerin bitmeye yakın örneklerine ait üretim artıkları bulunmuştur (Şekil 10). Kulaksızlar’da bütüne en yakın Kilya Tipi İdol örneği de bu seki yanında ele geçmiştir. Bitmiş örneklerin ticaret veya değiş tokuşa tabi tutulduğu göz önüne alındığında, gömü alanları ve ritüel faaliyetlerine sahne olmuş mekânlar benzeri yerlere kazılarda rastlanılmadığı sürece bütün olarak korunmuş bir idol örneğine ulaşmak şimdilik pek mümkün görülmemektedir.

2018-2019 Kulaksızlar kazılarının arkeolojiye katkıları şu şekilde ifade edilebilir: Öncelikle, kazı çalışmaları, Kulaksızlar’ın Orta Kalkolitik Dönem içinde ve radyokarbon tarihlemelerine göre MÖ 4500-4250 tarihleri arasında yerleşim görmüş, tek kültür katmanıyla temsil edilen bir arkeolojik yerleşim olduğunu göstermiştir (Takaoğlu, 2021). Kazılar sırasında Kulaksızlar’da Orta Kalkolitik öncesi ve sonrası dönemlere ait herhangi bir çanak çömlek

benzeri buluntuya rastlanılmamış olması, radyokarbon tarihlemesini doğrulamaktadır (Şekil 9). Kulaksızlar'da ele geçen seramiklerin (Şekil 11) en yakın benzerlerinin İzmir yöresinde Yeşilova (evre III), Ulucak (evre III), Ege Gübre (evre II), ve Liman Tepe (evre VIIb); Menderes Vadisi'nde Çine-Tepecik (evre IV) ve Malkayası Mağarası, Çanakkale yöresinde ise Gülpınar (evre III) ve Beşik-Sivritepe gibi bu dönemin tipik arkeolojik yerleşimlerinde yapılan kazılarda karşımıza çıkması da bu tarihlemeyi destekler (Takaoğlu, 2021: s. 47-48). Bu yüzden bazı araştırmacıların, Kilya Tipi İdoller ısrarla Erken Tunç Çağı nesneleri olarak görme konusunda daha ihtiyatlı davranması gerektiğini söylemek gerekir. Kilya Tipi İdollerin, Batı Anadolu'da Yortan Mezarlığı, Ulucak Höyük ve Çukuriçi Höyük gibi yerlerde Tunç Çağı katmanlarında karşımıza çıkması, onların miras olarak daha sonraki dönemlerde tekrar kullanılmasıyla ilgili olabilir. Bu tür erken tarihli nesnelerin yeniden kullanım davranışı, arkeolojik kazılarda sıklıkla karşılaşılan bir durumdur (Lillios, 1999; Knight, Boughton ve Wilkinson, 2019).

İkinci olarak, kazı çalışmaları Kulaksızlar'da Kilya Tipi İdollerin nerelerde ve nasıl üretildiği konusunda somut bilgiler ortaya koymuştur (Takaoğlu, 2021: Fig. 5.5). Örneğin, Kulaksızlar'da mermerden Kilya Tipi İdol ve konik rhyton üretiminin, U biçimli veya oval planlı işliklerin içi ve/veya yakın çevrelerinde oluşturulmuş platform veya seki benzeri döşemelerde yapıldığı artık net bir bilgidir. İki sezon boyunca Kulaksızlar'da yapılan kazıların ortaya koyduğu bir diğer durum da mermer üretimiyle ilişkili işliklerin, yerleşimde belirli alanlarda kümeleştiğinin anlaşılmasıdır. Tahribata rağmen en azından üç farklı noktada işliklerin kümeleştiğini tespit etmek mümkündür. Bu kümeleşmeler arasındaki boşluklarda yapılan çok sayıda test sondajında herhangi bir mimari yapılaşmaya ait izlere rastlanmamıştır (Şekil 4). Yapılan kazı çalışmaları, Kulaksızlar mermer üretiminin kentleşme öncesi toplumlarda zanaatta uzmanlaşmanın en önemli örneklerinden biri olduğu şeklindeki görüşü doğrulamaktadır (Takaoğlu, 2005: s. 45; Takaoğlu, 2021). Kuramsal açıdan zanaatta uzmanlaşmanın dört ana ölçütü olarak görülen üretimin bölümlere ayrılması (1), üretimin yüksek hacmi (2), standartlaşma (3) ve teknik detaylarda ayrıntıya ulaşma (4) (Costin, 1991) Kulaksızlar'da Kilya Tipi İdol ve konik rhyton üretim aşamalarında rahatlıkla izlenebilmektedir.

Kulaksızlar benzeri yoğun nesne üretimine sahne olmuş prehistorik yerleşimler hakkında araştırma yapan arkeologların her zaman cevaplaması gereken bir soru bulunmaktadır. Bu, söz konusu yerleşimin yılın yalnızca belirli zamanlarında ve sezonluk olarak kullanılan bir yer mi yoksa yıl boyu iskân edilen bir yerleşim mi olduğudur. Benzer bir soru Kulaksızlar için de sorulabilir. Çünkü prehistorik dönemlerde, geçim ekonomisini tarım dışı zanaat faaliyetlerine ayıran arkeolojik yerleşim tipi çok yaygın değildir. Mermerden Kilya Tipi İdol ve konik rhyton üretmek, Kulaksızlar ekonomisi için ana faaliyetlerden birisi olmalıdır. Kazılarda ele geçen, günlük yaşamla ilgili çanak çömlekler, sürtme ve yontmataş aletler, hayvan kemikleri, bitki kalıntıları gibi arkeolojik veri kategorileri Kulaksızlar'ın hem yıl boyu kullanılan hem de mermer üretimi dışında ekonomik faaliyetler gerçekleştirilen bir yer olduğuna işaret etmektedir. Örneğin, iki sezonluk kazı sırasında ele geçen hayvan kemikleri içerisinde sığır kemiklerinin %72 gibi yüksek bir oranda olması dikkat çekicidir. Günlük kullanım amaçlı olamayacak formlarda ve nitelikte ele geçen çanak çömleklerin yoğunluğu, dokumacılıkla bağlantılı kil ağırsaklar ve besin hazırlamayla ilgili sürtme taş aletler benzeri buluntular da Kulaksızlar'ın sezonluk iskân edilen bir yer olmadığına işaret eden diğer veriler arasında yer alır. Çanak çömlek buluntuları içinde pişirme ve depolama amaçlı kap formlarına ait örnekler mevcut olsa da yüksek sepet kulplu çanak benzeri günlük kullanım amaçlı kullanılması riskli olabilecek bazı kapların sayıca çok olması oldukça dikkat çekicidir (Takaoğlu, 2021: s. 47; Yavşan 2022: s. 23).

Kazılardan önce gerçekleştirilen yüzey buluntularına dayalı çalışmalarda, Kulaksızlar'da mermer Kilya Tipi İdol ve konik rhyton benzeri kapların üretiminin uzmanlaşmış zanaat faaliyeti olduğu ortaya konulmuştur (Takaoğlu, 2005). Bu çalışma ise kentleşme öncesi toplumlarda zanaat faaliyetlerinin her zaman tarım dışı zamanlarda gerçekleştirilmediğini, bunun tersine oldukça kompleks bir yapıya bürünebileceğini göstermiştir. Çünkü Kulaksızlar mermer üretimine bakıldığı zaman, üretimin mekânsal olarak ayrı alanlara bölündüğü, ürünlerin standartlaştığı ve üretim hacminin yüksek olduğu göze çarpmaktadır. Özel kullanım amaçlı ve dönemi için oldukça yüksek düzey bir teknoloji ürünü olan Kilya Tipi İdollerin ve konik rhyton benzeri kapların, Orta Kalkolitik Dönem'de hem Akhisar yöresi toplumları

tarafından hem de Batı Anadolu'nun birçok farklı yöresinde çok tercih edilmesine rağmen bu nesnelerin nasıl kullanıldığı konusunda sağlam arkeolojik veriler olmayışı, bu aşamada büyük bir eksikliktir (Takaoğlu 2002; Takaoğlu, 2005; Takaoğlu, 2017).

Son olarak, ülkemizden yurt dışına çıkarılmış olup yabancı ülkelerde müzayedelerde boy gösteren Kilya Tipi İdollerin ülkemize geri kazandırılması konusunda Kulaksızlar kazısı buluntuları önemli kanıtlar meydana getirmektedir. Artık elimizde bu idollerin Batı Anadolu'da üretildiğine tanıklık eden bir arkeolojik yerleşim bulunmaktadır. Bu aşamada ayrıca hammadde kaynak tespitine yönelik tercih edilecek bazı arkeometrik çalışmalar yoluyla Yeşilova, Ulucak, Çine-Tepecik, Karain Mağarası, Malkayası Mağarası, Beçin Kalesi, Aphrodisias ve Beşik-Sivritepe gibi arkeolojik kazılarda ele geçen Kilya Tipi İdollerin, Kulaksızlar ürünü olup olmadığını belirlemekte fayda vardır. Hatta, bu tür bir tespit çalışmasına ülkemiz müzelerinde bulunan satın alma/yakalanma veya yüzey araştırmaları yoluyla kazandırılan Kilya Tipi İdol parçalarını da katmak gerekir. Örneğin, şimdilerde İzmir Müzesi, Manisa Müzesi (Şekil 12), Selçuk Efes Arkeoloji Müzesi, Milet Müzesi ve Çanakkale Troya Müzesi gibi çok sayıda devlet müzesinde Kilya Tipi İdol örnekleri bulunmaktadır. Kilya Tipi İdollerin ülkemiz sınırlarında bulunan en iyi korunmuş örneği ise Sadberk Hanım Müzesi'nde teşhir edilmektedir.

* 2018 ve 2019 yıllarında Kulaksızlar'da kurtarma kazısı yapılmasını sağlayan Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne teşekkürü bir borç bilirim. Söz konusu kurtarma kazılarının yapıldığı sırada Manisa Müzesi Müdürlüğü görevlerinde bulunan Harun Güllü, Lütfi Ekici ve Eren Sülek'e de çalışmayı mümkün ve kolay kılan her türlü desteği için ayrıca müteşekkirim. Ekip üyesi olarak kazı çalışmalarına katkı veren A. Onur Bamyacı, Abdulkadir Özdemir, Serhan Mutlu, Meral Mutlu, Çilem Yavşan, Ömer Can Yıldırım, Murat Ay'a da teşekkürlerimi sunarım.

Kaynakça

Caskey, J. (1972). The Figurines in the Roll-Top Desk, *American Journal of Archaeology*, 76, 192-93.

Costin, C.L. (1991). Craft Specialization: Issues in Defining, Documenting, and Explaining the

Organization of Production, *Archaeological Method and Theory*, 3, 1-56.

Çevik, Ö. ve O. Vuruşkan (2014). Ulucak Höyük 2012-2013 Yılı Kazı Çalışmaları, 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, 583-600.

Dinç, R. (1996a). 1994 Yılı Akhisar-Kulaksızlar Mermer Atölyesi Yüzey Araştırması, *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1, 11-41.

Dinç, R. (1996b). Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi ve Çevre Araştırmaları, *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2, 255-282.

Günel, S. (2018). Prehistoric Culture in Çine-Tepecik Höyük and Its Contribution to the Archaeology of the Region, *Communities in Transition: The Circum-Aegean Later Neolithic Stage (ca. 5000/4800-3200/3000 BC)* (Eds. S. Dietz, F. Mavridis, Z. Tankosic, T. Takaoğlu), Oxford: Oxbow, 541-550.

Günel, S. (2019). Çine-Tepecik Kilya Tipi Figürinleri, *Uğur Silistreli Anı Kitabı: Anadolu Arkeolojisi Üzerine Yazılar* (Ed. F. Kulakoğlu, T. Yıldırım, T. Sipahi, V. Şahoğlu, H.L. Keskin, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 139-158.

Knight, M.G., D. Boughton, R. E. Wilkinson (2019). Objects of the Past in the Past, *Objects of Past in the Past: Investigating the Significance of Earlier Artifacts in Later Contexts* (Eds., Knight, M.G., D. Boughton, R. E. Wilkinson), Oxford: Archaeopress, 1-18.

Lillios, K.T. (1999). Objects of Memory: The Ethnography and Archaeology of Heirlooms, *Journal of Archaeological Method and Theory*, 6, 235-262.

Peschlow-Bindokat, A. ve C. Gerber (2012). The Latmos-Besparmak Mountains, *The Neolithic in Turkey, Volume 5: New Excavations & New Research*, (Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 67-115.

Seeher, J. (1992). Die Kleinasiatischen Marmorstatuetten vom Typ Kiliya, *Archaeologischer Anzeiger*, 2, 153-170.

Schwall, Ch. ve B. Horejs (2017). Western Anatolian Impact on Aegean Figurines and Religion?, *Çukuriçi Höyük I: Anatolia and the Aegean from the 7th to the 3rd Millennium BC*, Viyana, 53-78.

Takaoğlu, T. (2001). 1999 Kulaksızlar Yüzey Araştırması, *XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II*, 157-168.

Takaoğlu, T. (2002). Chalcolithic Marble Working at Kulaksızlar in Western Anatolia, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 5, 71-93.

Takaoğlu, T. (2005). *A Chalcolithic Marble Workshop at Kulaksızlar in Western Anatolia: An Analysis of Production and Craft Specialization*. Oxford: Archaeopress.

Takaoğlu, T. (2011). Batı Anadolu'da Taş Kaplar ve İdoller / Stone Artifacts and Idols in Western Anatolia, *Across: The Cyclades and Anatolia During the 3rd Millennium BC / Karşıdan Karşıya: M.Ö. 3. Binde Kikladlar ve Batı Anadolu* (Eds. V. Şahoğlu ve P. Sotirakopoulou), İstanbul: Sabancı Üniversitesi, Sakıp Sabancı Müzesi, 158-163.

Takaoğlu, T. (2017). Middle Chalcolithic Finds from Dağdere in the Akhisar/Manisa Region, *Anadolu/Anatolia*, 43: 1-14.

Takaoğlu, T. ve A. O. Bamyacı (2018). On the Marble Pointed Rhyta: New Evidence from Yeşiltepe in North-Western Anatolian Hinterland, *Communities in Transition: The Circum-Aegean Later Neolithic Stage (ca. 5000/4800-3200/3000 BC)* (Eds. S. Dietz, F. Mavridis, Z. Tankosic, T. Takaoğlu), Oxford: Oxbow, 493-500.

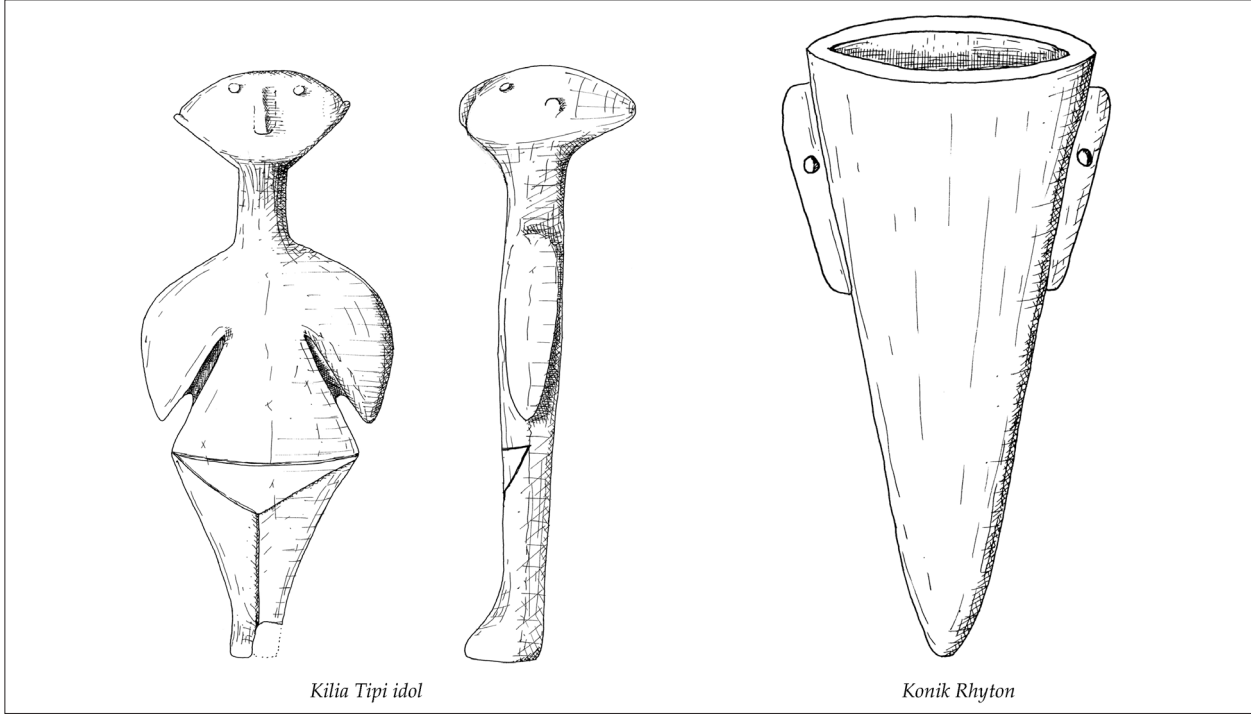
Takaoğlu, T. (2021). Kulaksızlar Revisited: Excavating the Contexts of a Chalcolithic Marble Workshop, *The Archaeology of Anatolia, IV*, (Eds. S.R. Steadmann ve G. McMahon), Cambridge: Scholars Publishing, 45-55.

Thimme, J. (1976). *Kunst und Kultur der Kykladeninseld im Jahrtausend v. Chr.*, Karlsruhe: Müller.

Yalçınkaya, I., H. Taşkiran, M. Kartal, K. Özçelik, M.B. Kösem, G. Kartal (2013). 2011 Yılı Karain Mağarası Kazıları, *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, I*: 5-22.

Yavşan, Ç. (2022). An Assesment of Middle Chalcolithic Pottery from Kulaksızlar in Central-Western Anatolia. *Arkeoloji Dergisi*, 28, 23-42.

Ekler

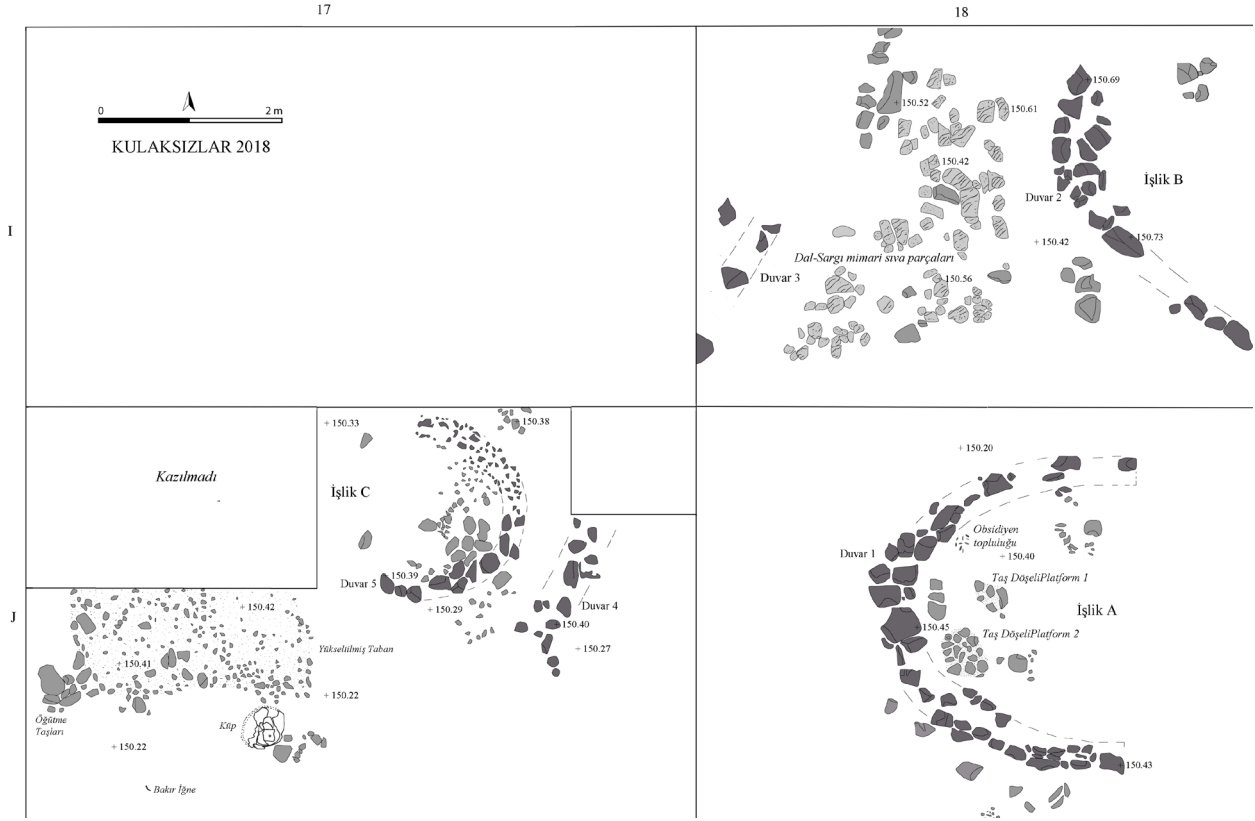
Şekil 1. Kalkolitik Kulaksızlar Yerleşimi İşliklerinde Üretilen Ana Mermer Ürünlerden İkiisi: Kilya Tipi İdol (sol) ve Konik Rhyton (sağ) (Çizim: Ç. Yavşan)

Şekil 2. Mermer Kilya Tipi İdollerin Üretildiği Kalkolitik Kulaksızlar Yerleşimin Konumunu Gösteren Harita (Çizim: A.O. Bamyacı)

Şekil 3. Kalkolitik Kulaksızlar Yerleşiminin Güney Yönden Bir Görünümü

Şekil 4. Kalkolitik Kulaksızlar 2018 Yılı Kazısında Gün Işığına Çıkarılan İşlik Kalıntıları (Çizim: N. Bataray)

Şekil 5. Kalkolitik Kulaksızlar'da Daha Çok Mermer Konik Rhyton Üretiminde Kullanılan U Biçimli Bir İşlik Kalıntısı (İşlik A, Grid J 18)

Şekil 6. Kulaksızlar Kazıları Sırasında Gün Işığına Çıkartılan İşlik A İçinde Ele Geçen Mermer Konik Rhyton Üretim Artıkları (Grid J 18)

Şekil 7. İşlik A İçinde Bulunan ve Mermer Konik Rhyton Üretiminde Kabın İçinin Oyulması Aşamasında Kemane Matkap Ucuna Takılan Farklı Genişliklerde Kum Taşından Yapılmış Matkap Uçları (Grid J 18)

Şekil 8. Kulaksızlar Arkeolojik Kazıları Sırasında Gün Işığına Çıkarılan ve Daha Çok Kilya Tipi İdol Üretim Artıklarının Ele Geçtiği Oval Bir İşlik Kalıntısı (İşlik C, Grid J 17)

Şekil 9. Kulaksızlar Kazıları Sırasında İşlik C İçinde ve Yakın Çevresinde Ele Geçen Mermer Kilya Tipi İdol Üretim Artıkları (Grid J 17)

Şekil 10. Kulaksızlar Kazıları Sırasında İşlik D Çevresinde Ele Geçen ve Bitmeye Yakın Aşamada Kırılmış Mermer Kilya Tipi İdol Parçaları (Grid I 19)

Şekil 11. 2018-2019 Yılı Kulaksızlar Kurtarma Kazıları Sırasında Ele Geçen Orta Kalkolitik Dönem Seramiklerine Ait Örnekler (Takaoglu, 2021: Fig. 5.3)

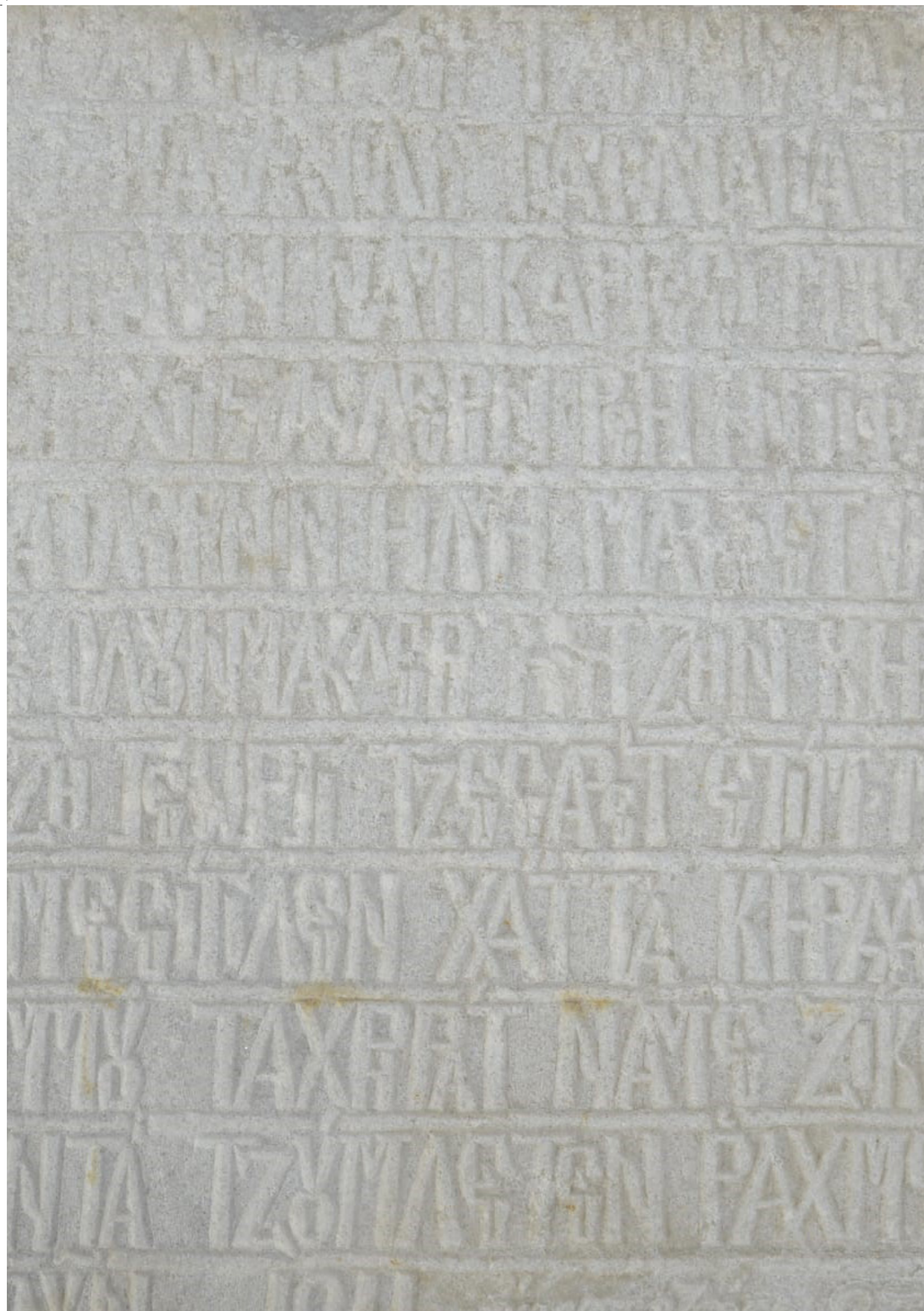

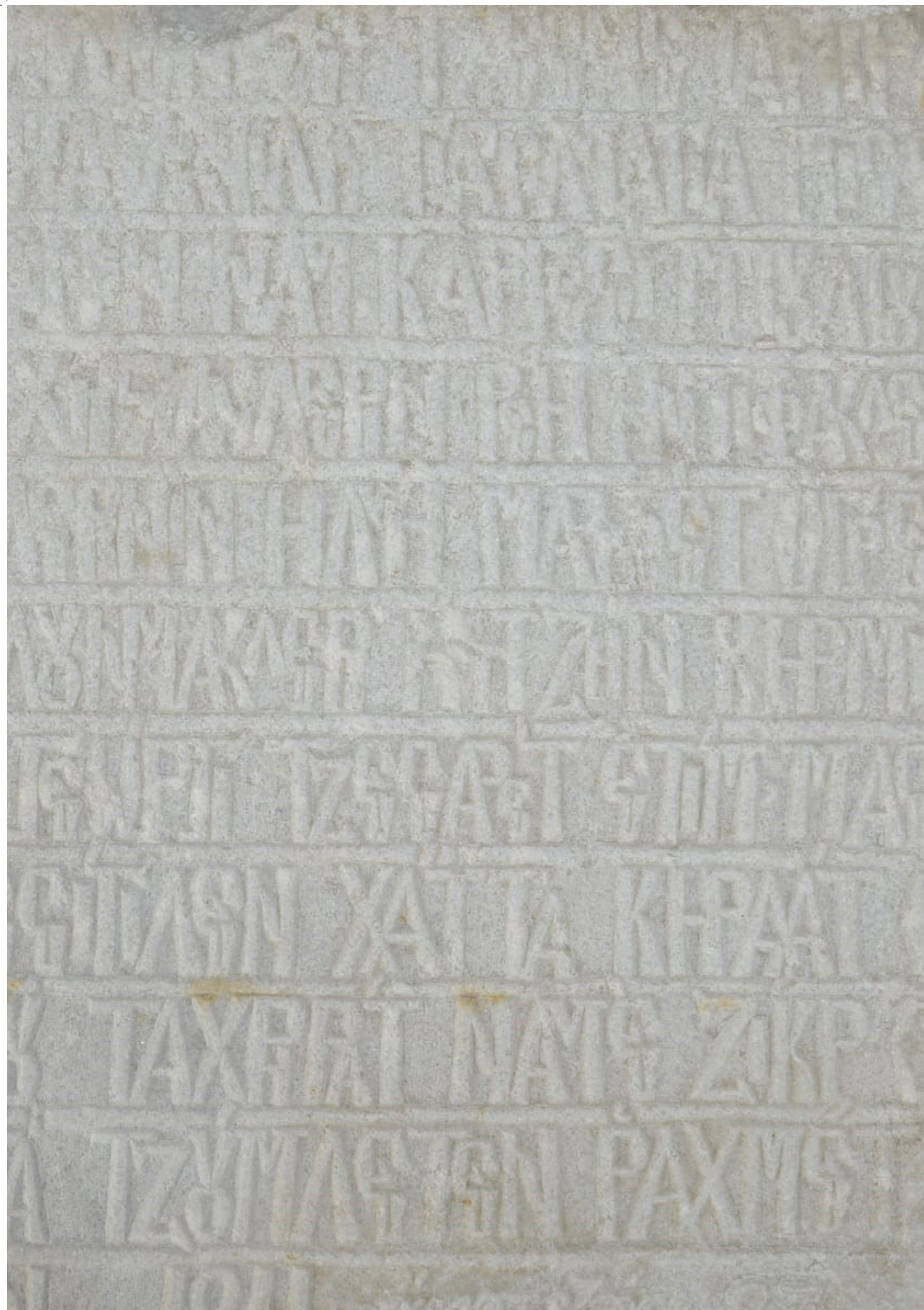
Şekil 12. Geçmişte Satın Alma Yoluyla Manisa Müzesi'ne Kazandırılan Kulaksızlar Buluntusu Kilya Tipi İdol Gövde Parçaları (Manisa Müzesi İzniyle)

Ankara’da Ele Geçen Karamanlıca (Grek Harfli Türkçe) Bir Okul Kitâbesi

Dr. Cemal EKİN, Umut ALAGÖZ

”

Ankara’da Ele Geçen Karamanlıca (Grek Harfli Türkçe) Bir Okul Kitâbesi*

A School Inscription in Karamanlidika (Turkish With Greek Letters) Found in Ankara

Cemal EKİN**

Umut ALAGÖZ***

Özet

Türkçeden başka dil bilmeyen Ortodoks Hristiyanlara “Karamanlı”; Karamanlıların konuştukları dile ise “Karamanlıca”, “Karamanlı Türkçesi”, “Karaman Türkçesi” denmektedir. Karamanlılar konuştukları dili, “Yavan Türkçe”, “Türkçe”, “Açık Türkçe”, “Sade Türkçe”, “Kaba Türkçe”, Türk Dili” veya “Anadolu Lisanı” olarak adlandırmıştır.

Mübadele ile Yunanistan’a giden Karamanlıların yaşadıkları yerleşimlerde bıraktıkları taşınmaz kültür varlıkları arasında kiliseler, mezar taşları, konutlar, çeşme ve hamamlar önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmada yer alan ve Ankara’da bulunduğu söylenerek Anadolu Medeniyetleri Müzesi’ne teslim edilen Karamanlıca bir kitabe, bugüne kadar tespit edilen tek okul kitabesi olması nedeniyle önemlidir. Karamanlılara ait taşınmaz kültür varlıkları arasına okula ait Karamanlıca bir kitabenin katılması, yapı çeşitliliğini ve kitabelerde Karamanlıca kullanım yaygınlığını göstermesi açısından değerlidir. Bu kitabe, Karamanlılara ait okulların da olduğunu anlaşılmaması ve Karamanlıların Grek harflerini nereden/nasıl öğrendiklerini göstermesi açısından da önem arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: Karamanlılar, Karamanlıca, Kitabe, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Dil.

Summary

“Karamans” are Orthodox Christians who do not speak any language other than Turkish and the language they speak is “Karamanlidika”, “Karamanian Turkish”, “Karaman Turkish”. Karaman people on the other hand, have called their language “Yavan Turkish”, “Turkish”, “Clear Turkish”, “Plain Turkish”, “Vulgar Turkish”, “Turkish Language” or “Anatolian Language”.

Churches, tombstones, residences, fountains and baths have an important place among the immovable cultural assets left by the Karamanians who went to Greece with the population exchange. In this study, an inscription in Karamanlidika, which was said to be found in Ankara and delivered to the Museum of Anatolian Civilizations, is important for being the only Karamanian school inscription have been discovered far. The inclusion of an inscription in Karamanlidika belonging to a school among the immovable cultural assets of the Karamanians, is valuable in terms of showing the diversity of structures and the prevalence of Karamanian usage in the inscriptions. Furthermore, the inscription is important in terms of understanding that there were schools that belonged to Karamanians, and displaying where/how the Karamanian language was learned.

Key Words: Karamanians, Karamanlidika, Inscription, Anatolian Civilizations Museum, Language.

* Geliş Tarihi: 06.12.2021- Kabul Tarihi: 25.02.2022

** Öğr. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi İskilip MYO Mimari Restorasyon Programı, Çorum / Türkiye, ekincemal36@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7059-2273

*** Müdür Yardımcısı., Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Kale, Gözcü Sk. No:2, 06240 Ulus/Altındağ/Ankara/Türkiye, arkeoloji27@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7894-5747

1. Karamanlılar/Karamanlıca¹

Ortodoks Hristiyanların Türkçeden başka dil bilmeyenlerine “Karamanlı” adı verilir. Karamanlıların konuştuıkları ve yazı dili olarak kullandıkları dil “Karamanlıca”, “Karamanlı Türkçesi”, “Karaman Türkçesi” ya da kendi tanımları ile “Yavan Türkçe”, “Türkçe”, “Açık Türkçe”, “Sade Türkçe”, “Kaba Türkçe”, “Türk Dili” veya “Anadolu Lisani” olarak adlandırılmaktadır (Eckmann, 1950; Miller, 1974: s.7-8; Ekincikli, 1998: s. 117; Balta, 1990: s.84; Anzerlioğlu, 2003 ve 2009). Karamanlılar, nüfus mübadelesi ile 1923 yılından itibaren Yunanistan’a gitmiş; Karamanlılara ait taşınmaz kültür varlıkları ise (kilise, mezar taşı, hamam, çeşme, konut vb.) kaderlerine terkedilmiştir. Bu makalenin Karamanlıların mimari mirasının tespiti ve yayınlanması ile ilgili olarak başlatılan çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. Karamanlıca okul kitabesi

Ankara Keçiören ilçesi Karargahtepe Mahallesi Çavdar Sokak’ta oturan Mehmet ARTUÇ adlı vatandaşın, Ankara Emniyet Müdürlüğü Kaçakçılık ve Organize Suçlarla Mücadele Şubesi (KOM) yetkililerini arayarak aynı yerde yapılan bir hafriyatta çıktığını belirttiği Karamanlıca (Grek Harfli Türkçe) kitabe, ilgililerce teslim alınarak Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi yetkililerine teslim edilmiştir. 03.02.2021 tarihinde yapılan bir tutanakla hibe usulü ile teslim alınan kitabe, 08.02.2021 tarih 18.1.21 numara ile müze envanterine girmiştir (Resim 1)².

Yapılan ilk incelemede, 11 satırdan oluşan kitabenin ilk üç satırı okunamamış; yüzey kirliliği nedeniyle okunamayan bu kısımlar üzerinde mekanik ve kimyasal temizlik gerçekleştirilmiş; böylece kırılma ve malzeme kaybı nedeniyle okunamayan bir ve üçüncü satırdaki birer kelime dışında bütün kitabenin okunabilmesi mümkün hale gelmiştir (Resim 1-3)³.

1 Karamanlılar ve Karamanlıca hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Ekin, 2013, 2014, 2017 ve 2019.

2 Anılan kitabenin Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi koleksiyonuna dâhil edilmesi, Anadolu Medeniyetleri Müzesi yetkilileri ile Ankara Emniyet Müdürlüğü KOM Şubesi yetkililerinin kültür varlıklarımızın korunması hususunda gösterdikleri hassas çabalar sayesinde mümkün olmuştur. Kitabenin teslim alındığı Mehmet ARTUÇ ile Mayıs 2021’de yaptığımız telefon görüşmesinde yukarıdaki bilgiler tekrarlanmıştır.

3 Ankara Restorasyon ve Konservasyon Laboratuvarı’na gönderilen kitabenin harfleri, burada yapılan titiz çalışmada büyük oranda ortaya çıkarılmıştır. Tüm bu çalışmalarda gösterdiği kolaylıklar için başta

Kitabedeki verilerden de anlaşıldığı kadarıyla bu kitabe bir eğitim yapısına ait olmalıdır. Kitabenin bağımsız bir mekân veya öğrenci eğitimi de verilen bir kilisenin duvarında yer almış olabileceği düşünülmekle birlikte yeri ve ait olduğu yapı konusunda tam bir veriye ulaşılamamıştır. Karamanlıca kitabelere sahip kilise, çeşme, hamam, konut ve mezar taşlarının günümüze kadar ulaştığı bilinmektedir (Eyice, 1975, 1980; Ekiz, 2011, 2014; Bozer ve Sunay, 2018; Ekin, 2013, 2014, 2017, 2019). Ancak eğitim yapısına ait olan bir kitabe, bugüne kadar tespit edilmemiştir. Bu kitabenin ortaya çıkmasıyla Karamanlıların inşa ettikleri mimari yapılara Karamanlıca kitabe yerleştirme geleneğine eğitim yapılarını da dâhil ettikleri anlaşılmaktadır. Kitabede yer alan 1811 tarihinden yola çıkarak nispeten erken bir dönemde Karamanlıların kendi eğitim kurumlarına sahip olduklarını belgeliyor olması da kitabenin önemini artırmaktadır. Bu buluntuyla Ankara, ilki Roma Hamamı Açık Hava Müzesi ve Ören Yeri’nde sergilenen bir mezar taşına, ikincisi eğitim yapısına ait olmak üzere Karamanlıca 2 kitabeye sahip olmuştur. Ankara, gerek şeriye sicilleri gerek tahrir defterlerinden öğrenilebildiği üzere Karamanlıların yaşadığı yerleşim yerlerinden biri olması nedeniyle Karamanlıca kitabelere ulaşma ihtimalini barındırmaktadır. 17. yüzyılda Ankara’ya gelen veya burada faaliyet gösteren yerli veya yabancı tüccarlar arasında ve ticaret metalarına ait listelerde; Ankara’ya özgü tiftik keçisi kılı olan sofı İzmir’e, Tebriz’e ve Venedik’e gönderen Gayrimüslimler içinde “Aslan veled-i Sefer”, “Sefer veled-i Yasef”, “Minas veled-i Aslan”, “Murad veled-i Telmus” ve “Yasef veled-i Bulduk” gibi Türkçe isimler taşıyanlar olduğu görülmektedir (Çetinkaya, 2020 : s.102,103). Karamanlılarda görülen Türkçe isimlere ilişkin başka bir kaynak ise Süleymaniye Camisi inşaat defterleridir (Barkan, 1972).

Karamanlıca kitabe⁴

ΠΠΙΧ ΝΑΜ ϷοΛϷΥΝ ϷεΙΡ ΤΖεΙϷΜεΙ ΤΑΜΙΡ Ο
ΛΑΝ ΧΑΙΡΕΤ ΠΑϷΛΑΝΙΑΤΙ ΠΑΠΙΑΜΑΓΙΑ Π(Μ)ΙϷεΙ
ΛΙΑΣ ΜΑ...ΠΙΝΙΝ ΝΑΜ ΚΑΡΓεΙϷΙ ΠΠΙΧ ΑΤΧΡ
ΤΑ ΤΖεΙΜΗ ΧΡΙΣ(Τ)ΙΑΝΛεΙΡΙΝ ΡεΙΗ ΗΝΤΙΦΑΚΛεΙΡΙ
ΙΑεΙΝ εΙΒΛΑΤΛεΙΡΙΝΙΝ ΙΑΜΙ ΜΑΡΙΦεΙΤ ΟΓΡεΙΝ
ΠΠ ΤΕΡΠΙΥεΙ ΟΛΧΝΜΑΚΛεΙΡΗ ΗΤΖΗΝ ΚΗΡΜΙΣ
ΟΓΛΧ ΧΑΤΖΗ ΓεΙωΡΓΙ ΤΖεΙϷΑΡεΙΤ εΙΠΠΙ ΠΑϷΙ
ΝΑ ΚεΙΤΖΜεΙϷΠΠΛεΙΝ ΧΑΤΤΑ ΚΗΡΑΑΤ Ο
ΛΧΝΧΠ ΠΠΙΧ ΤΑΧΡΙΑΤ ΝΑΜεΙ ΖΙΚΡΟ
ΛΧΝΤΧΓΙΝΤΑ ΤΖΧΜΛεΙΤεΙΝ ΡΑΧΜεΙΤ
ΟΛΧΝϷΧΝ. 1881 αυγυϷτοςυυ 27

3. Kitabenin çeviri yazımı (Transkripsiyonu)

BU NAM SHOLSUN SER ÇEŞME TABİR O
LAN HAİRET BAŞLANILTI YAPILMAYA B(M)İŞE
LİAS MA...BININ NAM KARYESİ BULTUR
TA CEMİ HRİSTİYANLARIN REİ İNTİFAKLARI
İLEN EVLATLARININ İLMİ MARİFET ÖĞREN
İP TERBİYE OLUNMALARI İÇİN KIRMIS(Z)
OĞLU HACI YEORGİ CESARET EDİP BAŞI
NA GEÇMESİYLE HATTA KIRAAT O
LUNUP BU TAHRIRAT NAME ZIKR O
LUNDUĞUNTA CÜMLETEN RAHMET
OLUNSUN. 1811 avgustosun 27

4. Kitabenin günümüz Türkçesine aktarımı

HAYAT ÇEŞMESİ (CANSUYU) OLAN
BU KİTÂBE
OKULUN HAYRAT(I) (İÇİN) YAPILMAYA
BAŞLANILDI. B(M)İŞE
LİAS MA...BININ ADLI KÖYÜ BİLDİR
DA TÜM HRİSTİYANLARIN KATILIMLARI İLE
EVLATLARININ İLİM VE MARİFET ÖĞREN
İP TERBİYE OLUNMALARI İÇİN KIRMIS(Z)
OĞLU HACI GEORGİ’NİN CESARET EDİP BAŞI
NA GEÇMESİYLE HATTA EĞİTİM İZNİNİN
ALINMASINA (SEBEP OLANLARA)
CÜMLETEN RAHMET
OLUNSUN. 27 Ağustos 1811

Değerlendirme

50x45x16 cm ölçülerindeki mermer kitabe, alçak kabartma tekniği ile yapılmış olup 11 satırdan oluşmaktadır. Satır araları yatay çizgilerle ayrılmış, büyük ve küçük harfler bir arada ve belirli bir kurala uymaksızın kullanılmıştır.

Karamanlılara ait yapılarda Türkçe kitabe geleneğinin, eldeki veriler ışığında, 1804’te inşa edilen Kayseri Zincidere Ioannes Prodromos Karamanlı Kilisesi’ne ait kitabe ile başladığı ve mübadeleye kadar sürdüğü ancak mübadele sonrası ortadan kalktığı bilinmektedir (Balta, 1990, 2014; Ekin, 2017, 2019). Günümüze gelebilen Karamanlıca kitabeli yapılar; kilise, mezar taşı, konut, çeşme ve hamam yapılarından ibaret iken (Resim 4-8), bu keşif ile Karamanlıca kitabeli yapılara eğitim yapıları da dâhil edilmiş olmaktadır. Karamanlıların eğitim gördüğü okulların varlığı bilinmesine (Öger ve Oğuz, 2015) ve hatta bunlardan biri olan Nevşehir Gelveri mekteplerine ait 1891 tarihli bir okul mührü de bulunmasına rağmen (Resim 9), bu eğitim yapılarına ait bir Karamanlıca kitabe tespit edilememiştir. Bu nedenle önemli bir keşif olarak değerlendirilebilmekle birlikte ne yazık

4 Karamanlılar Türkçeyi, kullandıkları Grek alfabesine yeni harfler ekleyerek yazmışlardır (Ekin, 2019). Bunlardan biri de mevcut alfabelerin hiçbirinde artık yer verilmeyen ve “Ϸ” biçiminde yazıya geçirilen harftir.

ki kitabenin ait olduğu yapı hakkında bir bilgiye şimdilik ulaşılamamıştır. Ancak kitabenin bağımsız bir okul binasına ait olabileceği gibi, 1811 gibi erken bir tarihe ait olması nedeniyle, okul eğitimi verilen bir kilisenin duvarında yer almış olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Kitabenin Ankara’da ele geçmesi, Ankara’da bir yere ait olma ihtimali ve “*Kırmızıoğlu Hacı Georgi*”nin okulun yapımında/faaliyete geçmesinde katkısının vurgulanması nedeniyle Ankara’ya yoğunlaşmak gerekmektedir. “*Kırmızıoğlu*” adı 18. yüzyılda Yabanabad Kazası’nda görülen kanunsuzluk hareketleri kapsamında geçmektedir (Yılmaz, 1998; Kaya, 2013: 51-65).

Yabanabad bölgesiyle ilgili yapılan araştırmada, 19. yy. başına ait bir Hristiyan okulu kaydına ulaşılamamıştır. Ankara Roma Hamamı Açık Hava Müzesi ve Ören Yeri’nde bulunan tek Karamanlıca mezar taşı ile yapılan karşılaştırmada ise her iki kitabenin yazı karakterinin farklılık gösterdiği görülmüştür. Öncelikle yazım tekniğindeki farklılık dikkat çekmektedir. Örneğin büyük ve küçük harflerin kabartma tekniği kullanılarak karma biçimde yazıldığı çalışma kitabemizdeki tekniğe karşılık Ankara Roma Hamamı Açık Hava Müzesi ve Ören Yeri’ndeki kitabe kazıma tekniği ile ve sadece büyük harflerle yazılmıştır. Çalışma konumuz olan kitabe de yer alan ve harf birleştirmeleri yoluyla elde edilen “ç, c” sesleri “TZ” harfleriyle karşılanırken, Ankara Roma Hamamı Açık Hava Müzesi ve Ören Yeri’ndeki kitabe de bu ses “ΔZ” harfleri ile karşılanmıştır. Ankara Roma Hamamı Açık Hava Müzesi ve Ören Yeri’ndeki kitabe de “e” sesi “E” şeklinde ve büyük harfle yazılmışken çalışma örneğimizde bu ses hem küçük hem de çift harfle “ei” olarak verilmiştir. “O” sesi Ankara Roma Hamamı Açık Hava Müzesi ve Ören Yeri’ndeki kitabe de büyük ve “O” olarak verilirken çalışma örneğimizdeki kitabe de bu ses küçük harfle “ω” şeklinde yazılmıştır. Çalışma örneğimizdeki kitabe de “B” sesine karşılık bazen tek “II” bazen çift “IIII” kullanılmasına karşılık Ankara Roma Hamamı ve Açık Hava Müzesi ve Ören Yeri’ndeki kitabe de sadece tek “II” kullanılmıştır. Son olarak çalışma örneğimizdeki kitabe de harflerin kenarları birleşik yazılmışken Ankara Roma Hamamı Açık Hava Müzesi ve Ören Yeri’ndeki kitabe de hiçbir harf birleştirilerek yazılmamıştır (Resim 1 ve 10).

Anlam açısından da her iki kitabe de belirgin fark bulunmaktadır. Ankara Roma Hamamı Açık Hava

Müzesi ve Ören Yeri’ndeki kitabe oldukça sade ve anlaşılır iken⁵ çalışma konumuz olan kitabe de dil daha karmaşıktır. Hatta bugüne kadar karşılaşılan kitabelerde kullanılan yazı karakteri ve teknikleri ile farklılıklarından hareketle bu kitabenin şimdiye kadar Karamanlıca herhangi bir kitabe tespit edilmeyen bir ile ait olma olasılığı da bulunmaktadır⁶.

Kitabe de geçen “*Bultur*” kelimesinin Burdur yöresine işaret edebileceği olasılığını düşünerek araştırdığımız Osmanlı Arşivlerinde; Burdur’a “*Buldur*” da dendiği görülmüştür (BOA)⁷. Ancak Burdur’da da kitabe ile uyumlu bir kayda ulaşılamamıştır. Burdur’da bugüne kadar Karamanlıca bir kitabe ele geçmediği için, mevcut kitabenin bu ille ilişkili olup olmadığı tespit edilememiştir. Başka bir olasılık ise kitabe de geçen “*Bultur*” kelimesinin geçen yıl anlamına gelen “*bıldır*” olmasıdır. Yeni bir bulgu elde edilinceye kadar bu olasılığı da dikkate almak gerektiğini varsaymak yanlış olmayacaktır.

5 Bu kitabenin aktarımı: YA DOST BANA ZİYARETE Mİ GELDİN. HACI BENDEGİLİN PAVLİ...

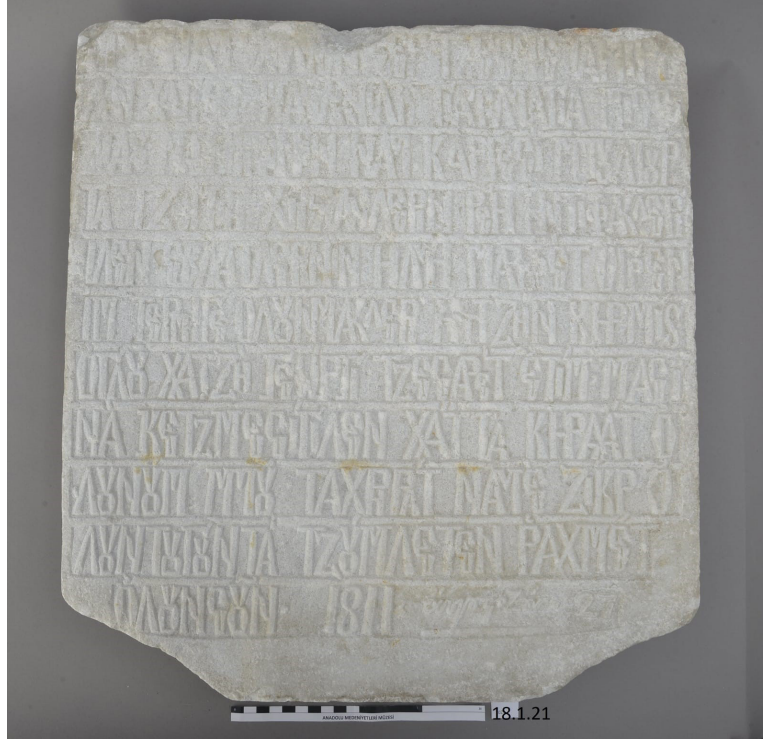
6 Bugüne kadar Kayseri, Niğde, Nevşehir, Konya, Isparta, İstanbul, Manisa, Zonguldak, Mersin, Aksaray ve Samsun illerinde Karamanlıca kitabeler tespit edilmiştir.

7 Başbakanlık Osmanlı Arşiv kayıtlarında birden çok yerde geçen bu tabir, seçtiğimiz bir örnekte şu şekilde geçmektedir: “Buldur Karyesi reayasına (suret): Tımsıvar’da ehli İslam’a tabi olan ahalinin rahatsız edilmemesi ve askeri taifesi ile 3 Tatar askerinin saldırısından korunması yönünde yazılan emannameler”. Yine bu kayıtlarda “Buldur” adıyla Şarkikaraağ (Şebinkarahisar), Uzunköprü ve Temeşvar’da da yerleşimler vardır.

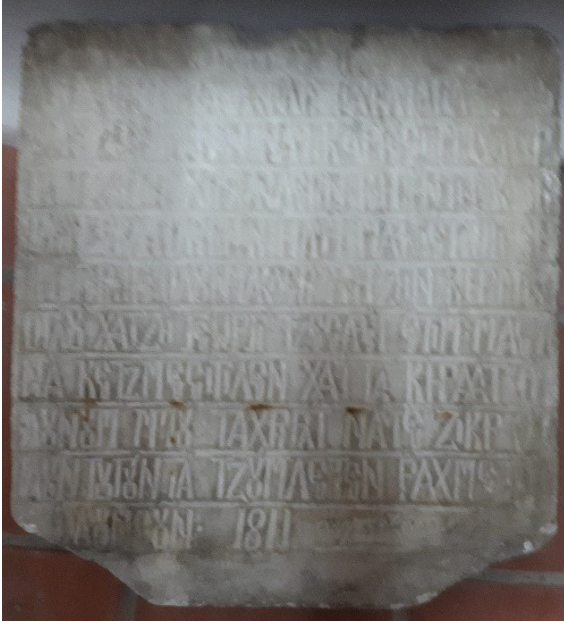
Kaynakça

- Anzerlioğlu, Y. (2003). *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara.
- Anzerlioğlu, Y. (2009). Tarihî Verilerle Karamanlı Ortodoks Türkler, *Hacı Bektaş Velî Dergisi*, 51, 171-188.
- Balta, E. (1990). Anadolu’lu Türkofon Hristiyan Ortodoksların Ulusal Bilinçlerini Araştırmaya Yarayan Kaynak Olarak Karamanlca Kitapların Önsözleri, *Tarih ve Toplum*, 13(74), 84.
- Balta, E. (2014). Gerçi Rum İsek de, Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz, *Karamanlılar ve Karamanlca Edebiyat Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: İş Bankası.
- Barkan, Ö. L. (1972). *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550 - 1557)*, Cilt 1-2, Ankara: TTK Yayınları.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). AE.SMST.III 321 25885 H-29-12-1172.
- Bozer, R.- Sunay, S. (2018). Kula’da Bulunan Bir Grup Karamanlca Mezartaşı Üzerine Tespitler, *DTCF Dergisi* 58(2), 1697-1724, Ankara.
- Çetinkaya, C. (2020). Ankara’da Gayrimüslim Tüccarlar ve Sof Ticareti (17. Yüzyıl), *Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, 1(1), Ankara, 97-117.
- Eckmann, J. (1950). Yunan Harfli Karamanlı İmlâsı Hakkında, *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar*, 27-31.
- Ekin, C. (2013). Kayseri’de Grek Harfli Türkçe (Karamanlca) Kitabeli Kiliseler, *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi*, Saraybosna.
- Ekin, C. (2014). Sahiplenilmemiş Miras: Grek Harfli Türkçe (Karamanlca) Kitabeli Eserler, *Üçüncü Uluslararası Dil ve Edebiyat Konferansı “Avrupa’da Türkçe”*, Tiran, 123-139.
- Ekin, C. (2017). Karamanlıların Soy Kütükleri: Karamanlca (Grek Harfli Türkçe) Kitabeli Mezar Taşları, *Sanat Tarihi Dergisi*, XXVI(2), 221-241.
- Ekin, C. (2019). *Karamanlca (Grek Harfli Türkçe) Kitabeli Kiliseler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ekincikli, M. (1998). *Türk Ortodoksları*, Ankara.
- Ekiz, M. (2011). Niğde’deki Hristiyan Türk Kiliselerinde Yer Alan Ejder Figürleri: İkonografik Açıdan Bir Bakış, *Sanat Tarihi Dergisi*, XX(1), 39-62.
- Ekiz, M. (2014). Niğde’de Hristiyan Türklere Ait Olduğu Düşünülen Üç Hamam, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt 3(5), 95-117.
- Eyice, S. (1975). Anadolu’da Karamanlca Kitabeler, *Belleten*, XXXIX(153), Ankara, 25-56.
- Eyice, S. (1980). Anadolu’da Karamanlca Kitabeler II (Grek Harfleriyle Türkçe Kitabeler), *Belleten*, XLIV(176), Ankara, 683-696.
- İbar, G. (2010). *Anadolulu Hemşehrilerimiz (Karamanlılar ve Yunan Harfli Türkçe)*, İstanbul.
- Kaşgarlı Mahmud (1941). *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, Ankara.
- Kaya, M. (2018). 18. Yüzyılda Yabanabad Kazasında Görülen Kanunsuzluk Hareketleri, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 51-65.
- Miller, M.G. (1974). *The Karamanli-Turkish Texts: the Historical Changes in Their Script and Phonology*, Unpublished PhD Thesis, Indiana University, Indiana.
- Öger, A., Özdem, O. (2015). *Nevşehir Mektepleri (1820-1920)*, Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları.
- Yılmaz, A. (1998). *19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara Sancağı’na Bağlı Yabanabad Kazası ve Köylerinin Sosyal ve İktisadi Durumu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ekler

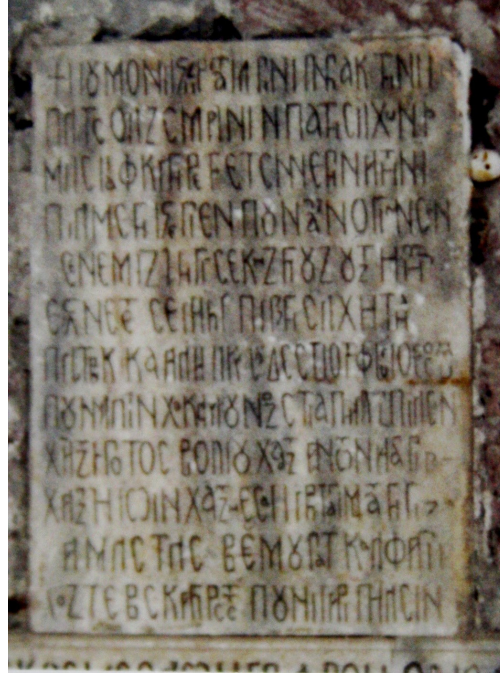
Resim 1: Karamanlca Okul Kitabesi (Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi)

Resim 2: Kitabenin Mekanik ve Kimyasal Temizlik Öncesi

Resim 3: Kitabenin Arka Yüzü

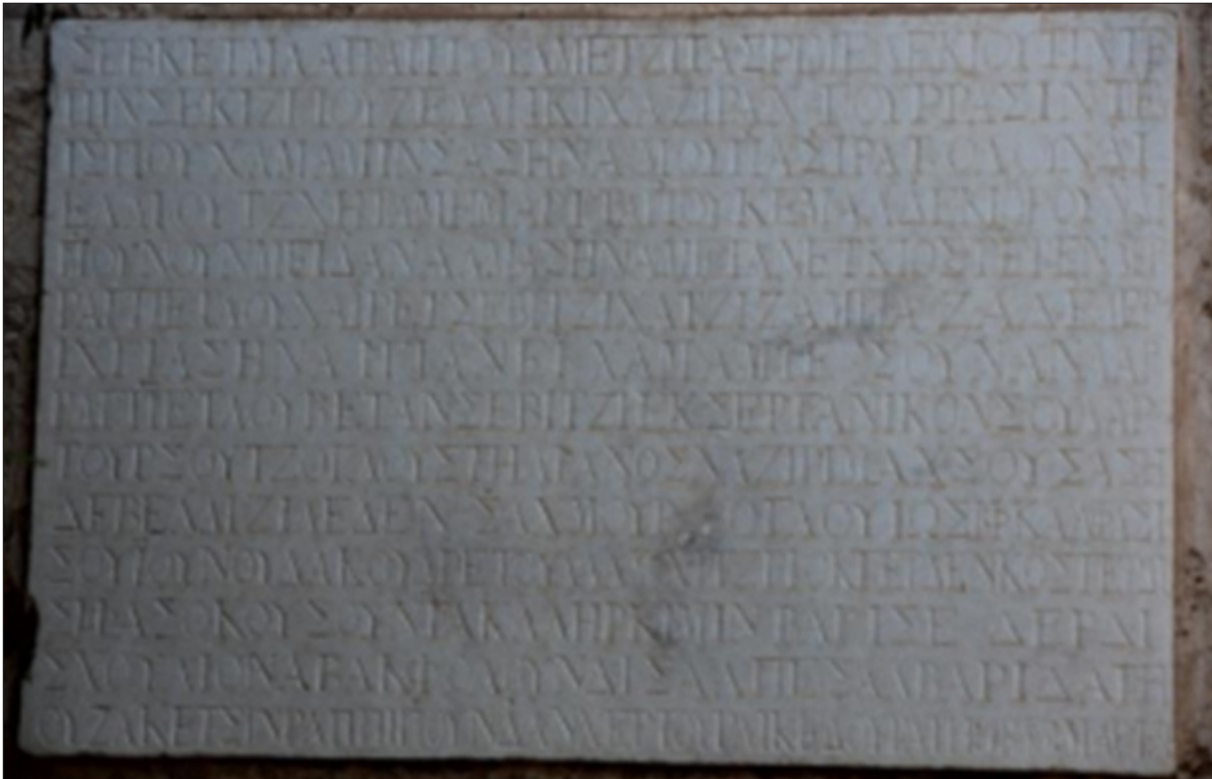
Resim 4: Kayseri Zincidere İoannes Prodromos Karamanlı Kilisesinin Batı Girişteki Karamanlıca Kitabesi (Ekin, 2019)

Resim 5: İstanbul Balıklı Rum Manastırında Violeem'in Mezar Taşı (Ekin, 2017)

Resim 6: Nevşehir Derinkuyu’da Karamanlıca konut kitabesi

Resim 7: Niğde Fertek’te Karamanlıca Hamam Kitabesi (Ekiz, 2014)

Resim 8: Zonguldak Ereğli'de Karamanlca Çeşme Kitabesi

Resim 9: Nevşehir Gelveri'de 1891'E Ait Okul Mührü
(İbar,2010)

Resim 10: Ankara Roma Hamamı Açık Hava Müzesi ve Ören Yerindeki Karamanlca Mezar Taşı (Ekin, 2017)

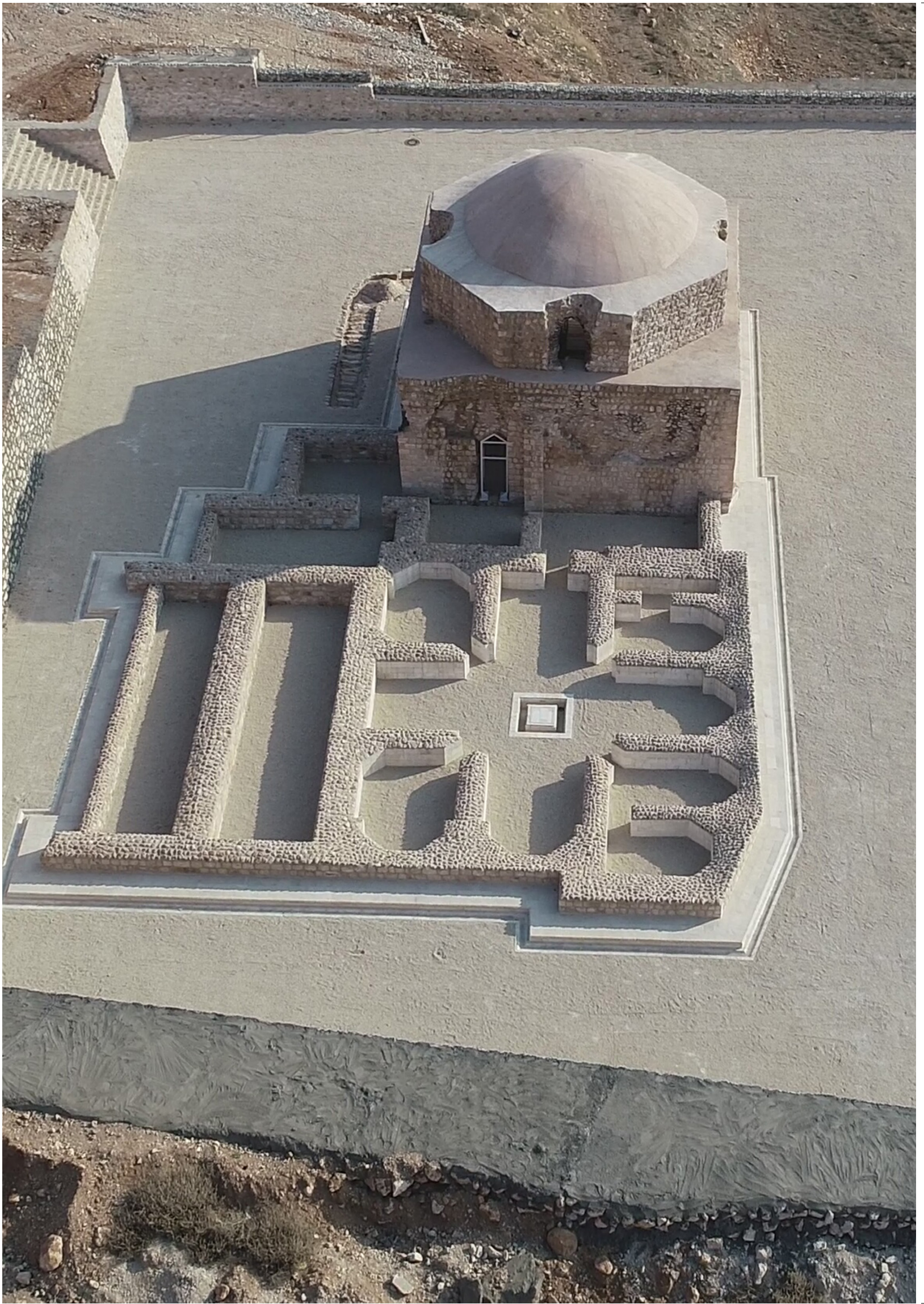
Hasankeyf Artuklu Hamamı Koruma ve Kurtarma (Taşıma) Uygulama Çalışmaları

Dr. Serap SEVGİ, Mesut YILMAZ

”

Hasankeyf Artuklu Hamamı Koruma ve Kurtarma (Taşıma) Uygulama Çalışmaları*¹

Hasankeyf Artuklu Bath Conservation and Salvage (Relocation) Application Studies

Serap SEVGİ**

Mesut YILMAZ***

Özet

Ilisu Barajı ve Hidroelektrik Santrali (HES) Projesi'nin tamamlanmasıyla bir bölümü su altında kalan Hasankeyf Aşağı Şehir'deki anıtlar, mevcut çevre ve doku ilişkileri gözetilerek yeni ilçede tasarlanan Arkeopark'a taşınarak su etkisinden kurtarılmıştır. Hasankeyf'teki anıtların strüktürel bütüncül taşıma uygulamaları benzer yöntem ve ekipmanlarla, ancak her bir yapıya özel tasarlanmıştır. Bu çalışmalardan biri de Aşağı Şehir'de, Dicle Nehri'nin kuzey yakasındaki Artuklu Hamamı'nın soyunmalık bölümünün taşıma uygulamasıdır. Soyunmalık bölümünün yerinde yükseltilmesi, taşınması ve yeni konuma montajı esnasında mevcut zemin koşullarının korunması amacıyla temel seviyesinde açılan deliklere yerleştirilen kirişlerle yapıya entegre edilen kaldırma/taşıma plağı diğer anıtlardan farklı olarak betonarme grid sistemi olarak düzenlenmiştir. Yapı, bu plakla birlikte hidrolik krikolar yardımıyla yerinde yükseltilmiş, özel taşıyıcılar üzerine alınarak Arkeopark'taki yeni konumuna taşınmıştır. Hamamın ılıklik, sıcaklık, cehennemlik, külhan ve sarnıç (su deposu) kalıntıları ise mevcut yerinde su altında korumaya alınmıştır. Bu kalıntıların örnekleri, özgün yapım malzemesi ve tekniği kullanılarak, ayrıca hamamın mimari mekânsal kurgusunu da yansıtacak şekilde yeni konumda inşa edilmiş ve taşınan soyunmalık kısmıyla mimari bütünlüğü sağlanmıştır. Anıtların strüktürel bütüncül olarak taşınması, ülkemizde ilk defa Hasankeyf anıtlarında uygulamıştır. Bu nedenle, mimari koruma alanında çalışan bilim insanlarınca değerlendirilmesi ve onarım tarihi açısından gelecekteki koruma çalışmalarına kaynak sağlaması amacıyla hazırlanan bu çalışmada Hasankeyf'teki Artuklu Hamamı özelinde gerçekleştirilen taşıyarak koruma çalışmaları ile uygulanan yöntem ve müdahale tekniklerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Miras, Hasankeyf, Artuklu Hamamı, Bütüncül/Strüktürel Taşıma, Koruma.

Abstract

With the completion of the Ilisu Dam and Hydroelectric Power Plant Project (HEPP), monuments in Hasankeyf Lower City has been relocated to ArcheoPark area which was designed in new town, due regard being had to existing relations between environment and texture, and they have been salvaged from the water effect. Holistic structural relocation applications of the monuments in Hasankeyf are designed with similar methods and equipment, but specifically for each building. One of these

1 Hasankeyf arkeolojik sit alanında kazı ve kurtarma çalışmaları; Hasankeyf Kazı Başkanlığınca, arkeolojik kalıntı ve anıt eserlerin korunmasına yönelik taşıma ve koruma çalışmaları Kültür Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu'nun "Baraj Alanlarından Etkilenen Taşınmaz Kültür Varlıklarının Korunması" hususunda aldığı 10.04.2012 tarih ve 36 sayılı İlke Kararı ile oluşturulan "Bilim Komisyonu" ve Kazı Başkanlığı görüşleriyle Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun kararları doğrultusunda, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ) ve Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün (KVMGM) teknik ve mali iş birliğinde gerçekleştirilmiştir. Anıtların taşıma imalatlarının gerçekleştirilmesi için temel seviyesinde ve sit içinde kalan taşıma yolu güzergâhlarında yapılan kazılar Kazı Başkanlığınca denetlenmiştir.

* Geliş Tarihi: 17.01.2022- Kabul Tarihi: 08.03.2022

** Dr. Y. Mimar, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Antalya Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü, Kılıçarslan mah. Tabakhane sok. No:7 Kaleiçi Muratpaşa/ANTALYA, serapsevgi06@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3049-5908

*** Restoratör-Mimar-Sanat Tarihçi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mimari Koruma-Restorasyon Tezli Yüksek Lisans Programı, Seyaranbağları Mah. Üzümcü Sok. Bina:4A Daire: 5 Çankaya/Ankara, yilmazmesut10@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7143-4349

works is the relocation practice of the changing room of the Artuklu Bath on the northward of the Tigris River in the lower city. The lifting/transportation plate integrated into the structure with beams placed in holes drilled at the foundation level in order to protect the existing ground conditions during raising, relocating and mounting of the changing room in the new location was arranged as a concrete grid system, unlike other monuments. Together with this plate, the building was raised in place with the help of hydraulic jacks and relocated to its new site in Archeopark by taking it on special carriers. Remains of the bath, warmness, infernal, furnace and cistern (water tank) were preserved under water, in their current location. In its new location, an example of these remains was built, reflecting the architectural spatial setting of the bath, with the original construction materials and techniques and architectural integrity was achieved with the relocated changing room. In Turkey, a holistic structural relocation of a monument was implemented for the first time in Hasankeyf. For this reason, the conservation/relocation work carried out specifically for the Artuklu Bath in Hasankeyf, applied methods and intervention techniques were included in this study that has been prepared for the evaluation of the scientists in architectural conservation and to provide a source of restoration history for future conservation studies.

Keywords: Cultural Heritage, Hasankeyf, Artuklu Bath, Structural/Holistic/Intact Relocation, Conservation.

Giriş

Kültür mirasımızın önemli bir kısmını oluşturan taşınmaz kültür varlıklarımız; bakımsızlık, terk edilme, doğal etkenler vb. nedenlerle tahrip oldukları gibi sosyal, ekonomik şartların değişmesi ve büyük bayındırlık projeleri nedeniyle de tehdit altında kalmaktadırlar. Özellikle baraj gölü alanlarında bulunmalarından dolayı tehdit altında olan taşınmaz kültür varlıklarının korunmasına yönelik çalışmalar son yüzyılda yapılmaya başlanmış olup gerçekleştirilen bilimsel ve teknik çalışmalar, eski çalışmaların sonuçları ışığında ve yeni müdahale yöntemleri ile uygulamalarına başvurularak sürdürülmektedir. Bunlardan biri de “Taşıyarak Koruma Yöntemi”dir. Taşınmaz kültür varlıklarının özgün konumlarında varlıklarını sürdürmesi tercih edilmekle birlikte diğer uygulamalarla korunmalarını sağlamanın mümkün olmadığı durumlarda başvurulmuş bu yöntem, günümüz mühendislik alanındaki gelişmelerle birleştirilerek sağlıklı biçimde gerçekleştirilmektedir.

Kültürel miras alanlarında, zaman içerisinde farklılaşan koşulların ya da yeni gelişmelerin yarattığı etkiler görülebilmektedir. Hasankeyf Aşağı Şehir örneğinde de taşınmaz kültür varlıklarından oluşan alan, bölgede inşa edilen barajdan etkilenmiş durumdadır. Yapılan fizibilite çalışmaları, hem kültür varlıklarının hem de tarihi çevrenin yeni bir alana taşınarak daha iyi korunabileceğini ortaya koymuştur. “Taşıyarak Koruma Yöntemleri”nin ne şekilde uygulanabileceği ise baraj gölü suları altında kalma riski bulunan taşınmaz kültür varlıklarının mevcut durumu ve özellikleriyle barajdan kaynaklı maruz kalacakları etkilerin ve taşınacak yeni

konum ile topoğrafik yapının birlikte analiz edilmesiyle belirlenmektedir.

Yeni kurulan ilçedeki Kültürel Yarımada’da tasarlanan Arkeopark, Dicle Nehri’nin iki yakasında kalan Hasankeyf Aşağı Şehir’e ait anıtların temel seviyesinden itibaren özgün yapım teknikleri ve malzemelerinin azami ölçüde korunabilmesi için “Taşıyarak Koruma Yöntemi” ile taşınmaları; ayrıca bazı anıtların taşınamayacak bölümlerinin özgün yapım malzeme ve teknikleriyle yeniden inşa edilmeleri yoluyla eski ilçedeki doku ilişkilerinin korunduğu (Resim 1) ve eski kentin analojisinin yapıldığı bir örnekte (Resim 2) hayata geçirilmiştir (Sevgi, Çetin ve Yılmaz, 2017: s.14-15).

Hasankeyf’te baraj gölünden etkilenen anıtların taşınmasında kullanılan taşıma yöntemleri, benzer ekipmanlarla gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte, tarihi ve mimari değerlerinin korunması amacıyla yapım malzeme ve teknikleri, formu, kütlesi ve ağırlıkları göz önüne alınarak her bir anıtın özelinde tasarımlar yapılmıştır. İlk olarak Zeynel Bey Türbesi, sonrasında Artuklu Hamamı, İmam Abdullah Zaviyesi, Orta Kapı, Kızlar (Eyyubi) Camii, Süleyman Han Camii alçı kubbesi, çeşme, taç kapı ve minaresi, Koç Camii alçı kapı ve mihrap süslemeleri, Er-Rızk Camii ve minaresi yeni konumlarına taşınmıştır.

Hasankeyf’teki baraj gölünden etkilenen her bir anıta uygulanan taşıma işlemleri, taşıma öncesi ve sonrası sergileme ve sunumları, su altında kalacak anıtlar için de yerinde koruma müdahaleleri gelecekte

ihtiyaç duyulacak koruma çalışmalarına, yapılan uygulamaların korumaya etkisinin değerlendirilme aşamalarına ve anıtların onarım tarihlerine ilişkin bilgiler sağlayacaktır. Taşınan anıtlardan biri olan Artuklu Hamamı'nın korunmasına yönelik müdahalelere bu çalışmada yer verilmesi de bu bağlamda önemli görülmektedir.

2018 yılında gerçekleştirilen koruma uygulamalarında, Hamam'ın soyunmalık bölümü Arkeopark alanına taşınarak su altında kalmasının önüne geçilmiş; yerinde koruma altına alınan ılıkılık ve sıcaklık bölümlerinin benzer örnekleri ise hamamın mekânsal kurgusunu yansıtacak şekilde ve aynı zamanda özgün inşa malzeme ve teknikleri kullanılarak yeni konumunda inşa edilmiş, böylece bütüncül koruma anlayışı çerçevesinde varlığını sürdürmesinin yolu açılmıştır. Artuklu Hamamı'nın taşınması aşamasında diğer anıtlarda kullanılan ekipmanlar ve taşıma yöntemlerine başvurulmuştur. Ancak yapının mevcut yapısal ve malzeme sorunları nedeniyle temel sisteminde uygulanan müdahaleler kaldırma/taşıma plağının yapıya entegre edilmesi süreci ve plağın betonarme grid sistemi ile oluşturulması, ayrıca yeni konumundaki zemin koşulları nedeniyle alınan tedbirler yönüyle farklı uygulamalara da sahne olmuştur.

1. Tarihçe, Mimari Özellikler ve Taşıma Öncesi Durum

Hasankeyf'te Artuklu Dönemi ve sonrasına ait Esad Mahmud el-Culhi Hamamı, el-Fasıl Hamamı, Sultan Hamamı ve Adiliyye Hamamı'nın bulunduğu kaynaklarda yer almaktadır (Yurttaş, 1991: s.310; Baluken, 2016: s.335). Baluken'e göre; İzzeddîn İbn Şeddâd tarafından tutulan kayıtlarda, El-Melik'l-Muvahhid Dönemi'nde (H.679/M.1280-1281) Hasankeyf'te 4 hamam bulunmaktadır. 1530 tarihli kayıtlardan ise Osmanlı hâkimiyeti altında olduğu bu tarihlerde Hasankeyf'te 4 cami, 11 zaviye, 30 mescit, 2 kervansaray ile birlikte 4 hamamın bulunduğu öğrenilebilmektedir (Baluken, 2016: s.310-335). Bununla birlikte ayakta kalarak günümüze ulaşmayı başaran tek hamam kalıntısı Artuklu Hamamı'na aittir (Resim 3) (Uluçam, 2010: s.440-441).

Hasankeyf Aşağı Şehir'de, Dicle Nehri'nin kuzey kıyısında yer alan Artuklu Hamamı'nın

kitabesi bulunmadığından, inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Günümüze soyunmalık (camekan) kısmı ulaşan Hamam, inşa malzemesi ve örgü sistemi bakımından Eyyubi Dönemi anıtlarına benzetilse de (Yurttaş, 1991: s.196-198) 2005 yılı kazıları sayesinde (Resim 4) yapının planı ve inşa malzemesi hakkında daha ayrıntılı bilgiler öğrenebilmek mümkün olmuş; 12. yüzyıl ortalarında inşa edilmiş bir Artuklu Dönemi eseri olduğu, Dicle taşkınları sonucu büyük ölçüde yıkıldığı, günümüze ulaşan soyunmalık bölümüyle sıcaklık ve külhan kalıntısının Osmanlı Dönemi'nde onarım gördüğü (Resim 5) anlaşılmıştır (Uluçam, 2005: s. 48, 201-203; Uluçam, 2007: s.77-78; Uluçam, 2010 : s. 440-441). Ayrıca soyunmalık bölümünden ılıkılık bölümüne geçişte yer alan ve aralık adı verilen mekânın Anadolu'da XII.-XIII. yüzyıl hamamlarında karşımıza çıkması ve XVI. yüzyıldan sonra inşa edilmiş hamamlarda bu mekâna rastlanmaması (Önge, 1985: s.22) tarihlendirme konusunda yardımcı olan bir diğer husustur.

“Tek Hamam” olduğu ve suyun ısıtılmasıyla hizmet verdiği anlaşılan yapının cepheleri sağır olup dörtgen soyunmalık kısmının batısında, kuzey yönündeki açıklıktan geçilen aralık (Ertuğrul, 2009: s. 241-266) ve ılıkılık bölümü; ılıkılık kısmından erişilen “haçvari dört eyvanlı köşe hücreli tip” sıcaklık bölümünün kuzeyinde ise külhan ve bitişiğinde su deposu bulunmaktadır.

Soyunmalık kısmı, kubbeyle örtülü ve kare planlı olup inşasında bölgenin jeolojik yapısını oluşturan ana kayaç grubundan irili ufaklı boyutlarda beyaz-krem renkli, ince taneli ve gözenekli yerel kireç taşları (dolomit) kullanılmıştır. Duvarlar, sandık duvar şeklinde, içte moloz dolgu, iç ve dış kaplamada moloz ve kaba yonu taş örgülü olarak inşa edilmiştir. Beden duvarları ve kasnak köşeleri ile iç mekânda kasnakta yer alan beden duvarlarının orta kısmına denk gelen kemerlerde kullanılan kaba yonu taşlar daha büyük ebattadır.

Soyunmalık bölümüne doğu cephenin ekseninde bulunan bir açıklıktan girilmektedir. Açıklık, oldukça tahrip olduğundan giriş kapısını tanımlamak mümkün olamamıştır (Resim 6, Resim 7).

Soyunmalık bölümünün zemininde yapılan kazılarda, döşeme ve şadırvan gibi unsurlara ait izlere rastlanılmamıştır. İç mekânda, batı duvarının kuzey yönünde yer alan ılıkılık bölümüne geçişi sağlayan

açıklık, okunabilirliği mümkün olmayacak şekilde tahrip olmuştur. İç mekânda, giriş açıklığının sağında ve solunda, güney yönünde muhtemelen niş olan ancak tahrip olmuş 2 adet açıklık (Resim 8), batı yönünde 2 adet niş ve kuzey yönünde 3 adet niş bulunmaktadır. Sekizgen planlı kubbe kasnağında her cephede birer adet olmak üzere toplam 4 adet kemerli pencere açıklığı mevcuttur.

Kasnak seviyesi ile doğu, batı, kuzey ve güney iç mekân duvarlarının ortasına gelen kemer aynalığı sıralı moloz taş; kubbe geçişlerindeki tromplar, kasnağın diğer kısımları ve nişler ise tuğla ile inşa edilmiştir. Kasnak kısmı dıştan sıralı moloz taş örgü iken kubbe tuğla malzeme olup üzeri sıvalıdır. Tuğla kubbedeki sıvalar yapının içinde sıkça yakılan ateşten kaynaklanan is nedeniyle kararmış ve büyük ölçüde tahrip olmuştur (Resim 9).

Soyunmalık bölümünün kuzey cephesi sağırdır. Güney cephesinde 2 adet niş, doğu cephesinde hamam girişi ve batı cephesindeki ılıklik mekânına geçişler tahrip olmuş ve açıklıklar oluşmuştur. Cephelerindeki sıralı moloz taş örgüde, tuğla gibi alması görünümü sağlayan ince uzun taş malzeme kullanılmıştır. Kasnak köşelerinde kesme taş tercih edilmiştir. Aynı örgü, halvet seviyesinde görülmemektedir. Bu bakımdan onarımlar geçirdiği daha net anlaşılmaktadır.

Ilıklık bölümüne, soyunmalığın batısındaki aralık mekânından ulaşılmakta; sıcaklık bölümüne ise ılıkliğin orta eksenindeki açıklıktan girilmektedir. Külhanın güneyinde, birbirine simetrik çok köşeli düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş halvet odaları bulunmaktadır. Köşe halvetler; doğu, batı, güney ve kuzey yönünde yer almakta olup eyvan şekilde düzenlenmiştir (Resim 10). Güney yönündeki halvet, eyvana paralel; kuzey yönündeki halvet ise yatay ve iki mekân olarak şekillenmiştir. Döşemeleri yok olmuştur ve cehennemlik (hipocaust) görülmektedir. Isının dolaşmasını sağlayan cehennemlik bölümündeki ayakların bir kısmı korunmuştur. Ayrıca halvetlerin, sıcaklık döşemesi üzerinde yer alan su künkleri de açığa çıkarılmıştır (Uluçam, 2005: s.201-203).

Soyunmalığın kuzeyinde su deposu ve bitişiğinde külhan ile sarnıç yer almaktadır. 2018 yılı kazılarında sıcaklık mekânının altında, cehennemlik bölümünden külhan mekânıyla bağlantılı mazgal olarak düzenlenmiş bir ısı kanalı bulunmuştur. Sarnıcın (su deposu) alt

bölümü taş malzeme, üst bölümüyse tuğla malzemeyle inşa edilmiştir.

Kazılarda çeşitli seramik, cam, taş ve çini buluntularına da rastlanmıştır. Üst örtüye ait küp parçaları, 12-14. yüzyıla tarihlendirilen kandil parçaları bulunmuş (Uluçam ve Eliüşük, 2018: s. 265-267); sıcaklıkta ise cam fanus kalıntıları ve su künklerine ait parçalar ortaya çıkarılmıştır (Uluçam, 2013: s. 389-390).

Hamamın kalıntıları, kazı başkanlığı tarafından kuru bir duvarla çevrelenerek koruma altına alınmıştır. 2010 yılında, Artuklu Hamamı'nın kazılarla ortaya çıkarılan kalıntıları ile mevcut soyunmalık kısmında acil yapısal sorunlar giderilmiştir. Bu kapsamda, iç ve dış beden duvarlarının örgü içlerindeki boşluklarının, yarık ve çatlaklarının harç enjeksiyonu yapılarak sağlamlaştırılması; eksik örgülerin benzer taş malzemeyle tamamlanması; yapıya giriş, aralık kısmına geçiş ve güney cephedeki açıklıklar (kapı, niş vb.) ile kubbe geçiş tromp kemerlerinin çelik strüktür ile desteklenmesi; ılıklik, sıcaklık, cehennemlik, külhan ve sarnıcın taş ve tuğla malzemelerinde temizlik; derz dolgusu, duvar sağlamlaştırma amaçlı kısmi harç enjeksiyonları ve duvar üstü "capping" uygulamaları gerçekleştirilmiştir. Yapılan müdahaleler sayesinde soyunmalık kısmında, taşıma öncesi kısmen temel seviyesinde taşıma imalatlarının gerektirdiği kısmi koruma uygulamaları dışında yeni bir imalata ihtiyaç duyulmamıştır. Ancak yeni yerinde, soyunmalık kısmında ve su altında korunacak ılıklik, sıcaklık, cehennemlik, külhan ve sarnıç bölümlerinde koruma müdahalelerinin tekrar ele alınması gerekmiştir.

2. Taşıyarak Koruma Yöntemleri

Taşıma yöntemi özellikle Amerika'da 18. yüzyıldan itibaren kullanılan ve günümüzde de oldukça yaygın bir uygulamadır. 1799 yılında Philadelphia'da küçük bir yapının, temeline monte edilen ahşap tekerler üzerinde, atlar tarafından çekilerek taşınması, 1830 yılında New York'ta tuğla bir evin hidrolik krikolar üzerinde yükseltilerek raylar üzerinde taşınması, 1869'da Boston Pelhan Otel'in, 1889'da Nebraska Adliye Binası'nın, Pensilvanya'da Kaptan Samuel Boraw'ın Evi'nin taşınması erken örnekler arasındandır (Curtis, 1979: s.1-9). Çekoslovakya'nın Most şehrinde ulusal çıkarlar doğrultusunda genişletilmek istenen kömür havzasında bulunan Notre Dame Katedrali'nin 1960 yılında

bütüncül olarak özel raylar üzerinde 75 km güneye taşınması (Curtis, 1979: s.10; Ahunbay, 2011: s.108) ve Romanya’da 1980’lerde yeni yapı projeleri nedeniyle yaygın şekilde birçok yapı çeşidinin hidrolik araçlarla taşınması günümüzdeki taşıma uygulamalarına benzer teknikleri içermektedir. İsviçre’nin Zürih kentindeki Oerlikan’da 123 yıllık eski bir fabrikanın (Swiss company moves, 2022) ve Amerika, Utah’ta 131 yıllık Romaneks tarzı Odd Fellows binasının raylar üzerinde taşınması da günümüz örneklerinden diğerleridir (odd-fellows-hall, 2022). Taşıyarak koruma uygulamalarının en bilindik olanı Mısır’da Nil Nehri üzerinde yapılan barajlar nedeniyle su altında kalacak olan Abu Simbel Kaya Tapınaklarının UNESCO tarafından 1960 yılında başlatılan kurtarma kampanyası kapsamında 1964 yılında parçalara ayrılarak 64 m yukarı bir kota taşınması ve burada montajının yapılmasıdır (Ahunbay, 2011: s.104-108).

Taşıyarak koruma yöntemi ülkemizde de kullanılan bir tekniktir. Yalova Millet Çiftliği’nde 1929 yılında inşa edilen iki katlı kâgir köşke zarar veren çınar ağacının dallarının kesilmesi yerine köşkün Atatürk’ün talimatı ile 1930 yılında raylar üzerinde 5 metre doğuya kaydırılması (Bulut, 2013), Keban Barajı rezervuar alanında kalan Tunceli Pertek Baysungur ve Ali Çelebi camilerinin 1971 yılında kesme taş kaplamalarının numaralandırılarak sökülüp başka bir konumda bir örneği inşa edilen yapıya montajı (Burat, 1973: s. 289-298; Danık, 2004), 2014 yılında İstanbul Metrosu çalışmalarında ortaya çıkarılan 11. yüzyıla ait kilise kalıntısının ve Kadıköy’de Marmaray Projesi kazılarında ortaya çıkarılan tarihi sarnıcın bloklara ayrılarak taşınması, bu uygulamanın örnekleri olarak gösterilebilir.

Hasankeyf’te de bu örneklerle paralel biçimde ve günümüz teknolojik gelişmelerinin desteğiyle, yapım malzemesi ve tekniği ile korunma durumuna göre her birine özgü olmak üzere, taşınmaz kültür varlıklarının taşınması uygulamalarında: Hiçbir ögesi taşınamayacak ve/veya kısmi olarak taşınabilir olanların yerinde kalan temel izleri gibi kalıntıları “Gömü Ortamı (Dolgu Katmanları) Oluşturularak Su Altında Yerinde Korunma” (Yılmaz vd., 2019), numaralandırılarak sökülüp yeni yerinde yeniden özgün tekniğinde inşa edilerek kurulum gerçekleştirilen “Birim Yapı Elemanlarına Ayrarak Taşıma”, parçalar halinde taşınacak öğelerin stabil hale getirilip taşınarak yeni yerinde birleştirilmesi olan “Blokla Ayrarak Taşıma” ve tek parça halinde

taşınarak yeni konumunda oluşturulan temele montajı yapılan “Strüktürel Bütüncül Taşıma” yöntemleri kullanılmıştır (Curtis, 1979).

3. Artuklu Hamamı Koruma ve Kurtarma (Taşıma) Uygulamaları

Artuklu Hamamı’nın 2018 yılında gerçekleştirilen koruma ve kurtarma (taşıma) uygulamalarında, “Taşıyarak Koruma Yöntemleri”nden “Blokla Ayrarak Taşıma”, “Strüktürel Bütüncül ve Birim Yapı Elemanlarına Ayrarak Taşıma” ile “Gömü Ortamı (Dolgu Katmanları) Oluşturularak Yerinde Muhafaza Yöntemi (Dolgu Katmanları)” birlikte kullanılmıştır (Sevgi vd., 2017: s.13-23, Uluçam, 2017: s.17). Bu çalışmalar için arşiv araştırmaları gerçekleştirilmiş; kazı öncesi, sonrası ve geçirdiği onarımlar derlenmiş ve taşıma öncesindeki mevcut durum analitik ve fotografik olarak belgelenmiştir. Hamamın ana yapım malzemeleri olan taş, tuğla, harç ve sıva örneklerinin petrografik, fiziksel ve dayanım özellikleri ortaya çıkarılmış; yapının yapısal ve malzeme durumu analiz edilerek koruma yöntemleri belirlenmiştir.

Artuklu Hamamı’nın koruma ve kurtarma (taşıma) projesi (Resim 11); mimari ve yapısal bütünlüğünü koruyan Soyunmalık bölümünün kendinden tahrikli modüler lastik tekerlekli taşıyıcıların (SPMT) kullanıldığı “Strüktürel Bütüncül Taşıma Yöntemi”yle, baraj fezayan kotu üzerinde, yeni ilçede tasarlanan Arkeopark alanındaki konumuna nakledilerek yeniden montajı; soyunmalık kısmının taşınması aşamasında gerçekleştirilen imalatlardan etkilenmemesi adına ılık duvarlarının “Blokla Ayrarak Taşıma Yöntemi”, kanal sisteminin ise “Birim Yapı Elemanlarına Ayrarak Taşıma Yöntemi” ile özgün yerinden depo sahasına alınması ve soyunmalık kısmının taşıma işleminden sonra özgün yerine geri montajı; sıcaklık, cehennemlik, külhan ve sarnıcın “Gömü Ortamı (Dolgu Katmanları) Oluşturularak Yerinde Muhafaza Yöntemi” ile korunması; ılık, sıcaklık, cehennemlik, külhan ve sarnıcın taşınan soyunmalık bölümüyle plan düzleminde bir örneğinin inşa edilerek hamamın bütüncül olarak sergilenmesi aşamalarından oluşmaktadır.

3. 1. Taşıma Öncesi Hazırlıklar

Artuklu Hamamı'nın soyunmalık bölümünün taşınmasına yönelik işlemler için yapının içinde ve çevresinde temellerinin ortaya çıkarılması amacıyla özellikle kuzey yönünde Dicle Nehri'ne doğru oluşan derin toprak şevinde kazılar yapılmış ve kuzey cephesinde atık su kanalı ortaya çıkarılmıştır. Kaba yonu malzemeye inşa edilmiş olan kanal, Hamam'ın kuzeydoğu köşesinden güneye doğru ilerleyip tekrar doğu yönüne uzanmaktadır (Resim12). Atık su kanalı, birim elemanlarına ayrılarak geçici depo sahasına taşınmış ve yeni yerinde montajı için emniyete alınmıştır.

Soyunmalık bölümünün "Betonarme Izgara Kiriş" sistemi ile SPMT'ler üzerine yüklenerek taşınabilmesi amacıyla taşıma yolu üzerinde araçların manevra yapılabileceği bir alanın yapılması gerekmiştir. 30 cm yüksekliğinde ve 30x30 m genişliğinde yapılan bu manevra alanını desteklemek ve emniyete altına almak için Dicle Nehri'nin hemen kenarına istinat duvarları inşa edilmiştir (Resim13).

Artuklu Hamamı'nın taşıma yolu, Zeynel Bey Türbesi'nin mevcut yerinden yeni konumuna götürüldüğü 1.935 m'lik ve maksimum %4 eğimli yoldur (Sevgi vd., 2017: s.30). Manevra alanında bağlantılar oluşturulan bu yol, Dicle Nehri'nin kuzey kıyısındaki Zeynel Bey Türbesi, Hamam ve Zaviye yapılarının taşıma imalatlarıyla birlikte ağırlıkları, yapısal ve geometrik özellikleri ile taşımada kullanılacak SPMT'lerin teknik kapasitesine göre düzenlenmiştir. Yol, Zeynel Bey Türbesi'nin nihai konumuna kadar aynıdır. Sonrasında ise Hamam'ın yeni konumuna taşınabilmesi için ilaveler yapılmıştır (Resim 14).

Hamam'ın yeni konumunda sağlam zemine ulaşarak 16 adet 100 cm çapında, 15 m derinliğinde fore kazık uygulanmış ve zemin emniyeti artırılmıştır. Fore kazıkların üzerine 55 cm kalınlığında betonarme temel inşa edilmiştir (Resim 15). Su ve nem etkisinden uzak tutularak, yığma örgü üzerindeki olası tuzlanma etkisini engellemek için, temel seviyesindeki tüm betonarme imalatlar (radye temel, betonarme ızgara kiriş sistemi, bağdaştırıcı beton vb.) iki kat su yalıtımıyla boğçalanarak izolasyon uygulanmıştır. Kültürel Park alanında Hamam yapısının nihai konumu olan yerleşkenin zemin ve çevresindeki derin şevler ise moloz taş istinat duvarları inşa edilerek güçlendirilmiştir.

3. 2. Taşıma İmalatları

Kazı çalışmalarıyla iç ve dış beden duvarlarından yaklaşık 1,5-2 m derinliğe inilerek yapının temeli ortaya çıkarılmıştır. Soyunmalık bölümünün "Strüktürel Bütüncül Taşıma Yöntemi" ile taşınabilmesi için gerekli imalatların yapılması amacıyla batı yönünde soyunmalık bölümüne dik uzanan aralık ve ılıklik bölümüyle kuzey cephesinde bitişik aralıktan geçilen ve tuvalet olduğu düşünülen mekânlara ait alçak seviyeli 7 adet duvarın "Blokla Ayrarak Taşıma Yöntemi" kullanılarak geçici olarak kaldırılması gerekmiştir (Resim 16).

Bu duvarların temel seviyesinde yapı malzemesi ve duvar örgü sistemi kontrol edilmiştir. Geçici olarak yerinden taşınması için duvarlara entegre edilecek ve 80 cm yükseklik, 30 cm genişlik ve yaklaşık 1 m aralıklarla oluşturulacak "Betonarme Izgara Kiriş Sistemi" için karotlarla delikler açılmıştır. Deliklerin içine sürme yalıtım uygulanarak duvara entegre edilecek kiriş yüksekliğinde, düşey yüzeylerde seramik harcıyla ayırıcı tabaka oluşturulmuştur. Ø32'lik nervürlü demirler, oluşturulan kiriş boşluklarına yerleştirilmiş; kalıbın hazırlanmasını takiben beton dökümü yapıp kaldırma/taşıma plağı tamamlanmıştır. Dikey kesim hatları sıcaklık, soyunmalık ve ılıklik duvarlarının yüzeyinde süsleme, yazıt vb. ile taşıyıcı elemanlara rastlamayacak şekilde oluşturulmuş; ılıklik duvarları tel kesme makinesiyle kesilerek soyunmalık ve sıcaklık duvarlarından ayrılması sağlanmıştır. Her bir parçanın her iki yüzeyinde ahşap desteklerle emniyetleri artırılmıştır. Mobil vinçle kaldırılması için "Betonarme Izgara Kiriş Sistemi"ne çelik halat ve ankraj demiri gibi bağlantı elemanları monte edilmiştir. "Betonarme Izgara Kiriş Sistemi"ndeki çelik halatlara mobil vinç sapanı bağlanarak kaldırma/taşıma plağı yavaş yavaş yerinden kaldırılıp temelinden ayrılmış; treylere yüklenerek, tekrar montajına kadar, geçici depo sahasına nakledilmiştir.

Artuklu Hamamı, Zeynel Bey Türbesi'nden sonra taşınan ikinci yapıdır. "Betonarme Izgara Kiriş Sistemi"yle taşıma imalatları tasarlanmış ve alanda ilk bu yapıda kullanılmıştır (Resim 17). Grid sistemi olarak imal edilen taşıma plağının sonraki taşımalarda daha rijit hale getirilmesi için radye olarak düzenlenmesine, bu sistemden edinilen tecrübeler doğrultusunda karar verilmiştir.

“Strüktürel Bütüncül Taşıma Yöntemi”yle taşınacak soyunmalık kısmının iç ve dış beden duvarları çevresinde, temel kot seviyesine kadar “kot indirme” kazıları yapılmıştır. Alçak seviyeli duvar temellerindeki gibi soyunmalık bölümü temel seviyesinde de gerekli olan sağlamlaştırma müdahaleleri yapıldıktan sonra 30 cm kalınlığında, 15 m genişliğinde ve 22 m uzunluğunda, SPMT’lerin konumlanacağı ve hidrolik krikoların ayaklarının oturacağı kaldırma temelinin betonu dökülmüştür. Ardından, kaldırma/taşıma plağıyla Hamam’ın kaldırılması ve yeni yerine montajı esnasında indirilmesini sağlayacak 43 adet krikonun ayakları yerleştirilmiştir.

Soyunmalık bölümüne taşıma imalatlarının entegre edileceği kirişler için 36 adet 50 cm çapında delikler açılmış, deliklerin içi sürme yalıtımla izole edildikten sonra taşıyıcı kiriş donatıları yerleştirilerek yüksek mukavemetli rötresiz harçla doldurulmuştur (Resim 18). Kirişlerin temas edeceği beden duvarlarında ise seramik harcıyla ayırıcı tabaka oluşturulmuştur. 18 mm kalınlığında Plywood ile kaldırma/taşıma plağı ile kaldırma temeli arasına ayırıcı katman yerleştirilmiştir.

Ø219,10 mm çapında, 10 mm kalınlığında, 3 m yüksekliğinde hidrolik kriko ayakları yerleştirilmiştir. Hidrolik kriko ayaklarının etraflarına Ø300 mm çapında koruge borularla kalıp yapılmıştır (Resim 19). 110 cm yüksekliğinde kaldırma/taşıma plağı donatıları ile 14 adet ard germe boruları içerisine 12’li halat demeti yerleştirilmiştir. 80 cm yüksekliğinde kaldırma/taşıma plağının betonunun dökülmesini müteakip her bir ard germe halatına ortalama 16 ton yük verilmiştir.

Yapıların yerinden kaldırılması ve başka bir yere nakledilmesi esnasında oluşabilecek deplasman veya oturmaların bertaraf edilmesi için taşıma imalatlarının rijit ve sistemin beraber hareket etmesi gereklidir. Bu nedenle kaldırma/taşıma plağının önemli işlevinden biri, yapı ve taşıma imalatlarının yükünü SPMT platformuna yayılı yük olarak dağılımını sağlamaktır. Hidrolik kriko borularının başlıklarına ve 3 m yüksekliğinde kaldırma GEWI çubuklarına, her biri 50 ton taşıma kapasiteli hidrolik krikolar yerleştirilmiştir (Resim 20). Hidrolik kriko gruplarına, yapının düzlemsel dengesini bozmayacak şekilde kontrollü olarak yavaş yavaş artan hidrolik basınç uygulanarak temellerinin betonarme ızgara grid kiriş sisteminin alt hizası boyunca zeminde köklerinden ayrılması

beklenmiştir. Soyunmalık bölümü 12 cm’lik kademeler halinde toplamda 13 set kaldırma işlemi yapılarak SPMT’lerin altına girebileceği 150 cm yüksekliğe kaldırılmıştır. SPMT’ler yapının altına girip, hidrolik sistem sayesinde yükselerek yapıyı sırtlamış, krikoların boşaltılmasından sonra kaldırma ayakları yükseltilecek yapı araca yüklenmiş ve taşınmaya hazır hale getirilmiştir (Resim 21).

SPMT’lerdeki hidrolik krikolar üç grup şeklinde bağlanarak taşıma plağının bir düzlemde kalması sağlanmıştır. 11,80x11,70 m ebatlarında ve 12 m yüksekliğinde 1200 ton ağırlığındaki Artuklu Hamamı soyunmalık bölümü (SPMT+Betonarme Taşıma Plağı+Yapı Ağırlığı dahil 1723 ton) 06 Ağustos 2018 tarihinde, 256 adet tekerden, 64 akstan oluşan 12 adet SPMT sistemi ve kendisine entegre edilen 270 ton ağırlığındaki betonarme kaldırma/taşıma plağıyla birlikte Dicle Nehri kıyısındaki mevcut konumundan alınarak, 5 saatlik bir çalışmayla 2950 m uzunluğunda ve 15 m genişliğinde taşıma yolu ile, 70 m yüksekte bulunan Arkeopark alanındaki yeni konumuna taşınmıştır (Resim 22).

3. 3. Nihai Konumuna Montaj

Yeni konumuna ulaşan Artuklu Hamamı’nın soyunmalık bölümü final pozisyonunu aldıktan sonra, hidrolik kriko ayakları radye temele açılan ayak yuvalarına indirilerek sabitlenmiştir. SPMT’lerin yapının altından çıkarılması için yapının yükü tekrar krikolara verilmiş ve araçlar yapının altından alınmıştır. Yeni beton radye temelle özgün kâgir yapının birleşim yüzeylerinde ayırıcı bir tabaka oluşturulması amacıyla sürme yalıtım uygulanmıştır. Yapı, kademeli olarak indirilmiş; betonarme ızgara kirişle radye temel arasındaki boşluk (yaklaşık 10 cm kadar), yüksek dayanımlı beton katmanıyla doldurulmuştur. Betonarme ızgara kiriş sistemi çevresinde ve radye temel dış sınırlarını aşmayacak şekilde kalıp sistemi oluşturularak bağdaştırıcı beton katmanı uygulanmıştır. Bağdaştırıcı beton, ahşap takozlar sayesinde oluşan boşluklardan da geçerek betonarme ızgara kiriş sistemiyle radye temel arasındaki boşluğu doldurarak bağlantıyı sağlamıştır (Resim 23).

3. 4. Restorasyon ve Bütünleme

Hamamın soyunmalık kısmının taşıma ve montaj işlemlerinden sonra duvar örgüsündeki malzemede temizlik, sağlamlaştırma, derz onarımları yapılmıştır. Kubbesinin dış etkilerden korunması amacıyla izolasyonu yapılarak kireç esaslı koruma harcı uygulanmıştır. Yapının çelik konstrüksiyonla desteklenen kapı ve nişlerinde oluşan açıklıklar hakkında net bir bilgiye ulaşılamadığından bakımları yapılarak aynen bırakılmıştır. İç mekânda tuğla kasnak, tromp ve kubbede temizlik çalışmaları denenmiş, ancak isin oluşturduğu katmanın temizliği mekanik ve kimyasallarla istenilen sonucu vermediğinden uygulamadan vazgeçilmiştir.

Hamamın soyunmalık kısmında betonarme giriş sistemi üzerine gezilebilir bir döşeme yapılmış; avlu zemininden ve iç mekândan aralık bölümüne erişim için bir ahşap merdiven yerleştirilmiştir.

Hamamın aralık, ılıklik, külhan ve sarnıcının plan düzleminde sergilenmesi amacıyla özgün yerindeki malzeme ve teknikte örnekleri inşa edilmiş, duvarların üzerine iri taşlarla koruyucu capping uygulanmıştır. Yağmur sularının uzaklaştırılması amacıyla hamamın çevresinde drenaj ve tretuvar yapılmıştır.

Hamamın soyunmalık bölümünün kuzeyinde, güneye doğru uzanan atık su kanalının geçici depo sahasına alınan yapı malzemelerinin yeniden kurulumu gerçekleştirilmiş; bu sayede alandan elde edilen tüm malzemenin nihai konumunda varlığını sürdürmesi hedeflenmiştir (Resim 24).

Avlu ve kalıntıların zeminine 8-10 cm kalınlığındaki drenaj özelliğine sahip polimerik elastik hücresel dolgu taşıyıcıları serilerek ve mozaik kırığı filler karışımından oluşan malzeme sıkıştırılarak yeni döşeme oluşturulmuştur.

3. 5. Gömü Ortamı (Dolgu Katmanları) Oluşturularak Yerinde Muhafaza Yöntemi

Baraj gölünün hidrolik ve aşındırıcı etkisinin kalıntılarda ciddi tahribatlar yaratmaması için sabit sıcaklık, su ve nem dengesiyle stabil hale getirilen gömü ortamı oluşturularak suyun malzeme gözeneklerine dolup denge sağlaması beklenmektedir

(Yılmaz, Eskici, Eliüşük, Akgönül ve Şener, 2019: s. 30-51). Bu nedenle Hamam'ın özgün malzeme, teknik ve dokusunun korunması için müdahaleler yapılmıştır.

Aralık ve ılıklik duvarları, soyunmalık bölümünün taşınmasından sonra, geçici olarak depolandıkları alandan tekrar mobil vinç yardımıyla treylere yüklenerek özgün konumlarına yerleştirilmiştir. Kalıntılar, üzerlerinde gelişen bitki örtüsünden arındırılmış; duvar örgüsünde eriyip dökülmüş, işlevini yitirmiş derz dolguları ve duvarlar üzerinde özgün dokuya benzer nitelikte harçla, daha önce yapılmış sıva katmanı şeklindeki harpuşa uygulamaları sökülüp yenilenmiştir. Taş, tuğla malzeme ve sıvalarda sağlamlaştırma işlemlerinin ardından, duvar örgüsünde gerekli görülen yerlerdeki eksiklikler özgün örnekleriyle uyumlu malzemelerle giderilmiştir. Sağlamlaştırma imalatları ve açıklıklar desteklendikten sonra kalıntıların yüzeyinde oluşabilecek tahribatları bertaraf edebilmek için kalıntılarla dolgu arasına kendir çuvala hidrolik kireç esaslı ve harçla koruma amaçlı ayırıcı bir sıva katmanı uygulanmıştır. Dolgu malzemesi, yapı kalıntılarının üzerini 50 cm geçecek kadar ve titreşimsiz el aletleriyle itinalı şekilde sıkıştırılmıştır. Kullanılan dolgu malzemesinde silis ve dere mili tercih edilmiş, en üst katmanda ise kalıntılar, daha iri (16-32 mm) çakıl malzemeyle oluşturulan 10 cm yüksekliğindeki koruma tabakasıyla kalıntılar dolgulanarak kapatılmıştır (Resim 25).

Sonuç

Kültür varlıklarının taşınması veya sökülüp yeniden kurulması, uluslararası tüzüklerde bu değerlerin varlıklarını sürdürebilmeleri için son seçenek olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte içinde bulunduğumuz yüzyılda İngiltere'den Yeni Zelanda'ya, Amerika'dan Almanya'ya, Yunanistan'dan Çin'e kadar birçok ülkede geçmiş dönemlerin kalıntıları veya anıtları, çeşitli nedenlerden dolayı parçalar halinde ya da bütüncül olarak taşınmaktadır. Gerçekleştirilen uygulamaların ışığında geliştirilen "Strüktürel Bütüncül Taşıma Yöntemi" ve "Blokla Ayırarak Taşıma Yöntemi", temel seviyesinde uygulanan taşıma imalatları sayesinde, yapının mimari özellikleri ile yapım malzeme ve tekniklerinin bütüncül olarak korunmasını azami düzeyde sağlayabilmektedir. Söz konusu "Taşıyarak Koruma Yöntemleri", kültür

varlığının korunması için taşınmasının gerekli olduğu durumlarda, yüksek mühendislik bilgileri ile disiplinler arası ekiplerle tasarlanan koruma mimarlığı müdahaleleridir.

Tarihi Hasankeyf yerleşiminde yer alan ve ilçede kendi türü içerisinde günümüze ulaşmayı başaran tek örnek olan Artuklu Hamamı “Taşıyarak Koruma Yöntemleri”nin kullanıldığı “Betonarme Izgara Kiriş Sistemi” ile taşınarak Ilısu Barajı göl suları altında kalmaktan kurtarılmış; yeni Hasankeyf ilçesindeki Kültürel Yarımada ile bağlantılı Arkeopark alanında, tarihi yerleşimdeki anıtlarla doku ilişkisini koruduğu nihai konumuna nakledilerek varlığını sürdürmesi sağlanmıştır. Hamamın aralık, ılıkılık, külhan ve sarnıç bölümleri taşınan soyunmalıkla plan düzleminde birleştirilmiş; yerinde kalan diğer kalıntıların özgün yerlerinde korunması amacıyla “Gömu Ortamı (Dolgu Katmanları) Oluşturularak Yerinde Muhafaza Yöntemi” uygulanarak barajın işletme ömrünü tamamlamamasına kadar mevcudiyetlerini korunması hedeflenmiştir. Kanal kalıntısının ise “Birim Yapı Elemanlarına Ayırarak Taşıma Yöntemi”yle sökülüp yeni yerinde tekrar kurulumu yapılmıştır.

Baraj alanlarında kalan kültür varlıklarının korunmasında tecrübe edilen önceki yöntemlerin olumlu ve olumsuz sonuçlarına göre tekrar uyarlanan gömü ortamının su altındaki kültür varlıklarının korunmasına etkisi, önümüzdeki dönemlerde yapılacak değerlendirmelere de ışık tutacaktır.

Makalemizde yer verdiğimiz Artuklu Hamamı’nın koruma ve kurtarma çalışmaları çerçevesinde “Taşıyarak Koruma Yöntemleri” ve “Gömu Ortamı (Dolgu Katmanları) Oluşturularak Yerinde Muhafaza Yöntemi”nin teknik detayları ve söz konusu çalışmalarla ilgili diğer ayrıntıların literatürde yer alarak gelecekte yapılacak çalışmalarda değerlendirilmesi ve fikir vermesi en büyük temennimizdir.

Kaynakça

Ahunbay, Z. (2011). *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon* (6.Baskı), İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.

Baluken, Y. (2016). *Hasankeyf Eyyubileri (630-866/1232-1462)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Bulut, S. (2003). *Büyük Atatürk’ten Küçük Öyküler*, İstanbul: Can Sanat Yayınları.

Curtis, J. O. (1979). *Moving Historic Buildings*. Washington D.C.: U.S. Department of the Interior Heritage Conservation and Recreation Service Technical Preservation Services Division.

Danık, E. (2004). Pertek Baysungur ve Çelebi Ali Camii, *Vakıflar Dergisi*, XXVIII, 185-210.

Ertuğrul, A. (2009). Hamam Yapıları ve Literatürü, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 241-266.

Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Arşivi (2008-2021). *Artuklu Hamamı Rölöve ve Malzeme ve Sorunlar Raporu*, Sayka İnşaat Mimarlık Ltd. Şti, 2008, Hasankeyf’te Bulunan Anıt Eserleri Taşıma ve Koruma Proje Yapımı Nuran Demirtaş, 2016, Hasankeyf’te Bulunan Anıt Eserleri Taşıma ve Koruma Yapım İşİ Cumhuriyet İnşaat, 2018.

Odd Fellows Hall’s move in downtown Salt Lake put on hold, <https://www.deseret.com/2008/12/18/20291892/odd-fellows-hall-s-move-in-downtown-salt-lake-put-on-hold>, Son Erişim Tarihi: 08.03.2022

Önge, M.Y. (1985). *Anadolu’da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Swiss company moves 6, 200 tonne building 60 metres, <https://www.bbc.com/news/av/world-europe-18168278>, Son Erişim Tarihi: 08.03.2022.

Uluçam, A. (2005). *Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi, 2004-2005 Çalışmaları*. Ankara: T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.

Uluçam, A.(2007). “Hasankeyf Kazıları 2005”. 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, DÖSİMM Basımevi.

Uluçam, A. (2010). Hasankeyf’in Mimarlık Tarihi, *Batman: I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Batman, 423-455.

Uluçam A. (2013). Hasankeyf Kazıları 2004-2008, *Ilisu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008*, Diyarbakır: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 377-434.

Uluçam, A. (2017). Hasankeyf’teki Kültürel Mirasın Bugünkü Durumu, *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazılar ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Sakarya, 14-36.

Uluçam, A., Eliüşük M. (2018). Hasankeyf Kazıları 2004-2017, *Ilisu Barajı Kurtarma Kazıları*, Batman: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

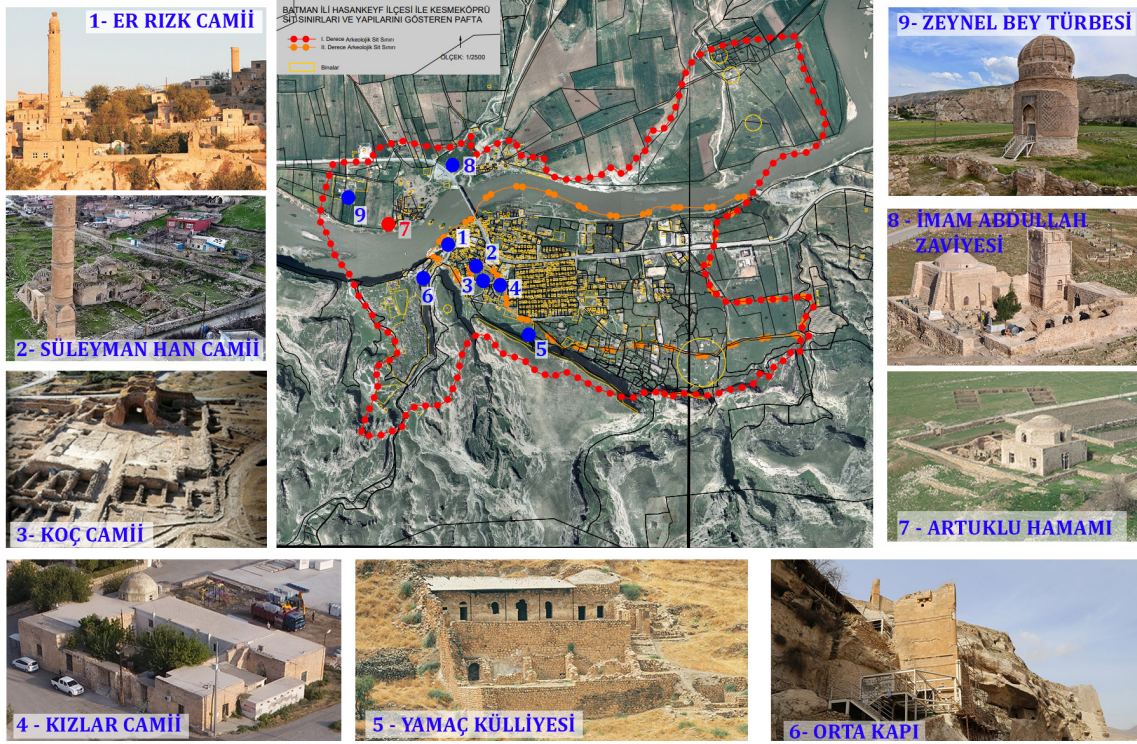
Sevgi, S., Çetin M., Yılmaz, M. (2017). Hasankeyf Zeynel Bey Türbesi’nin Koruma ve Kurtarma (Taşıma) Projesi. *Kâgir Yapılarda Koruma ve Onarım Semineri IX Bildirileri*, 05-06 Aralık 2017, İstanbul, 10-37.

Yılmaz, M., Sevgi, S. (2021). Hasankeyf Er Rızk Camisi Koruma ve Kurtarma (Taşıma) Uygulama Çalışmaları”, *Akademik Sanat*, 10, 19-40.

Yılmaz, M., Eskici, B., Eliüşük, M., Akgönül, S., Şener, Y.Ş., (2019). Hasankeyf Mardinike Külliyesi Kalıntılarının Sağlamaştırılması ve Su Altında Korunmasına Yönelik Uygulama Çalışmaları, *MASROP E-Dergi*, 13 (1), 30-51.

Yurttaş, H. (1991). *Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Ekler

Resim 1: Eski Hasanköy 1 (KVMGM Arşivi)

Resim 2: Arkeopark (KVMGM Arşivi)

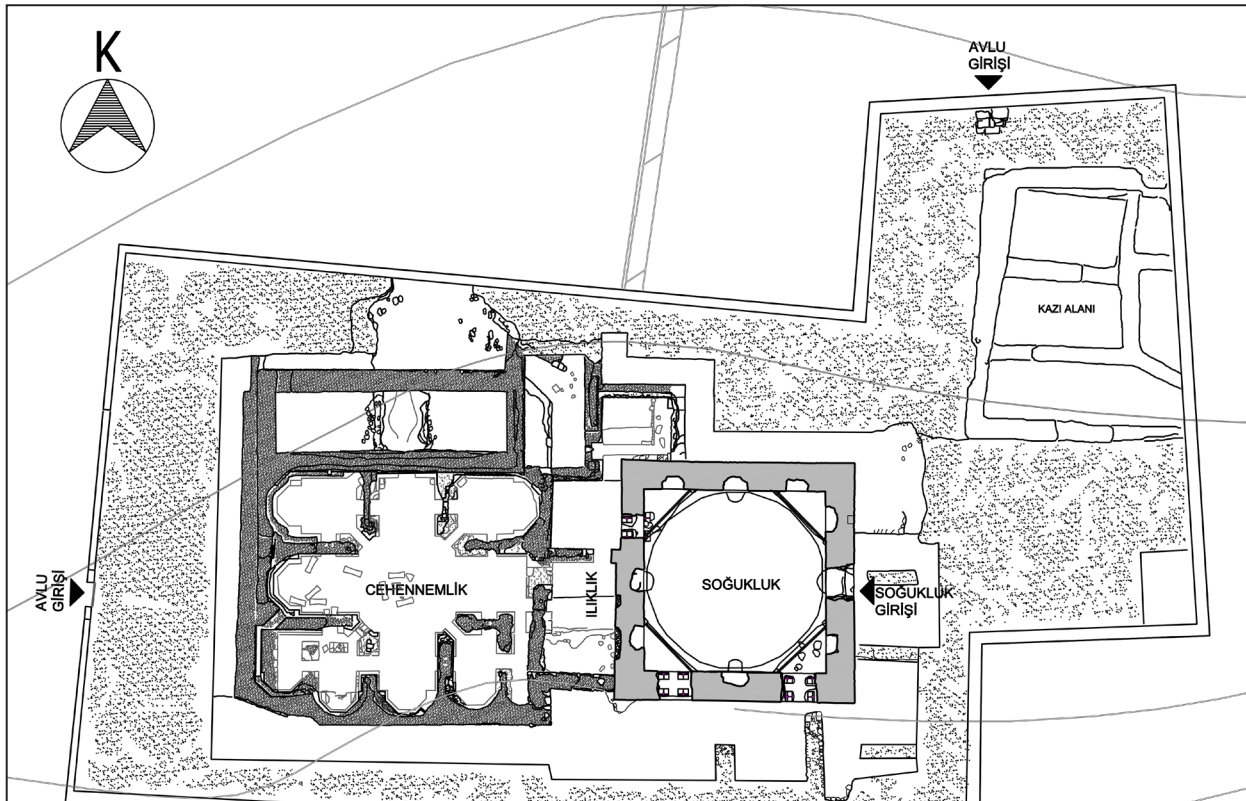
1 Görsel ve çizimler Kültür Varlıklar ve Müzeler Genel Müdürlüğü arşivinden elde edilmiş olup KVMGM kısaltması ile kullanılacaktır.

Resim 3: Kazı Öncesi (Uluçam, 2005: 198)

Resim 4: Kazı Sonrası (Uluçam, 2005)

Resim 5: Kazı Sonrası (KVMGM arşivi)

Resim 6: Soyunmalık Cepheleri (KVMGM Arşivi)

Resim 7: Sıcaklıktan Soyunmalığa Bakış. (KVMGM Arşivi)

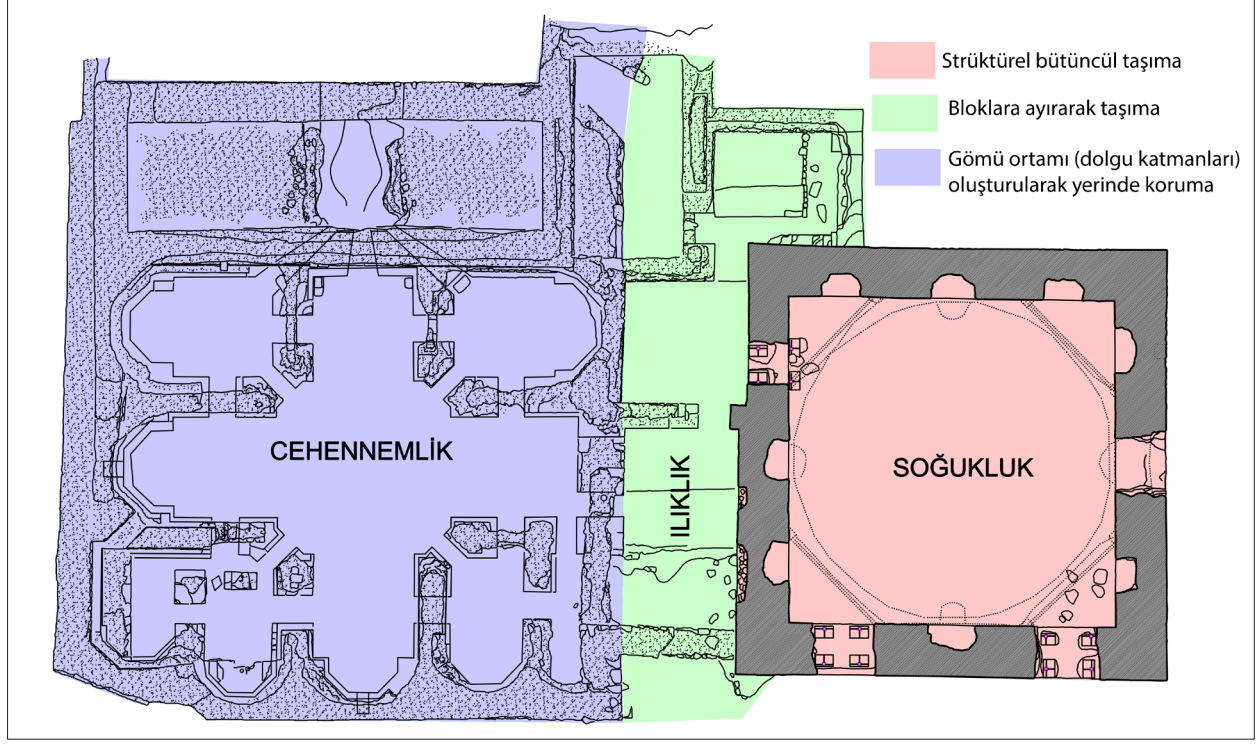
Resim 8: Hamamın Soyunmalık Güney Duvarı (KVMGM Arşivi)

Resim 9: Tuğla Kubbeden Görünüm (KVMGM Arşivi)

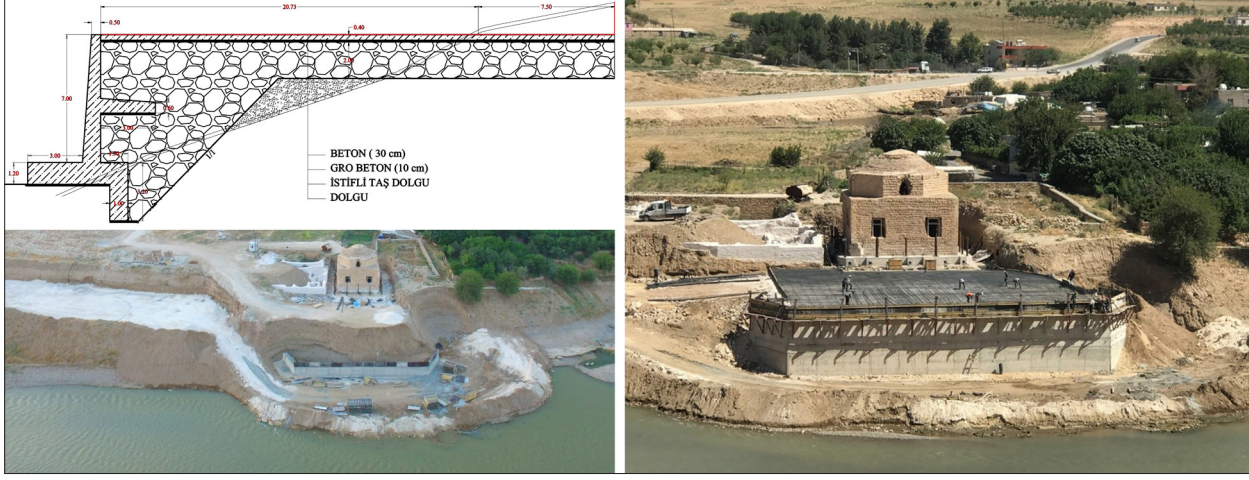
Resim 10: Hamam Soyunmalık, Aralık, Ilıklık, Sıcaklık ve Cehennemlikinden Görünüm (KVMGM Arşivi)

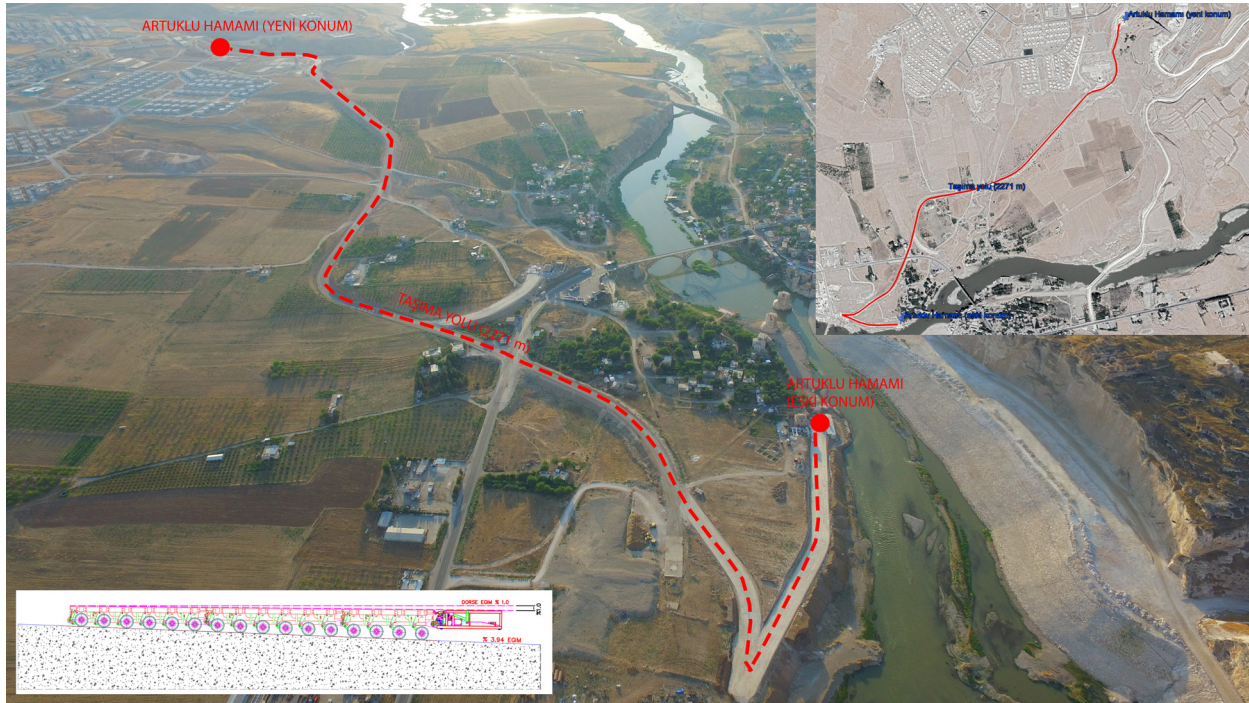
Resim 11: Koruma ve Kurtarma Planı (KVMGM Arşivi).

Resim 12: Atık Su Kanalı (KVMGM Arşivi).

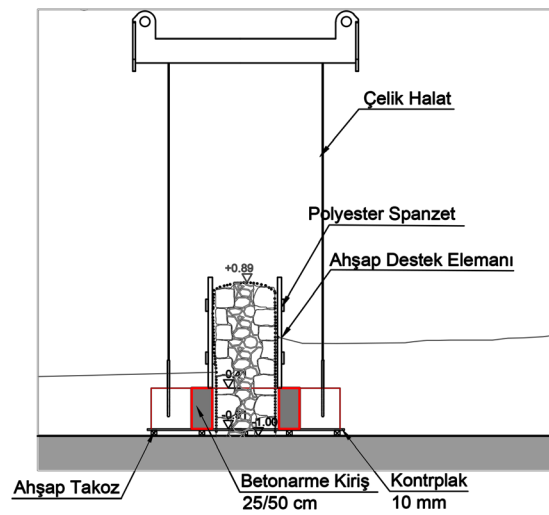
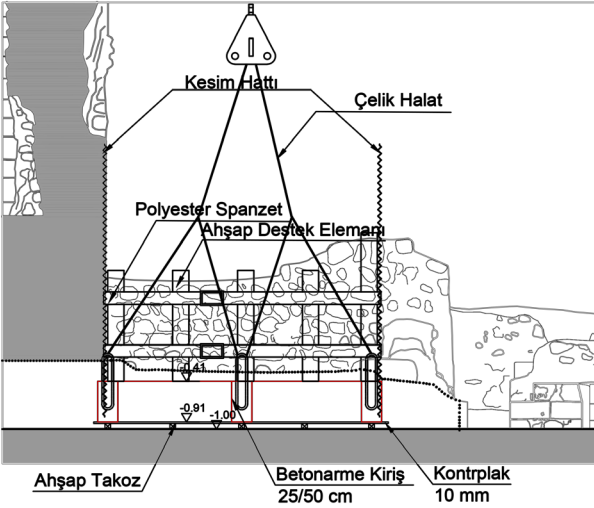
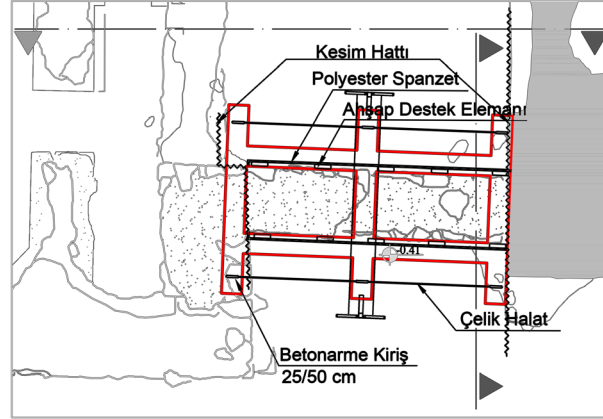
Resim 13: Taşıma Araçları Manevra Sahası ve İstinat Duvarı İnşası (KVMGM Arşivi).

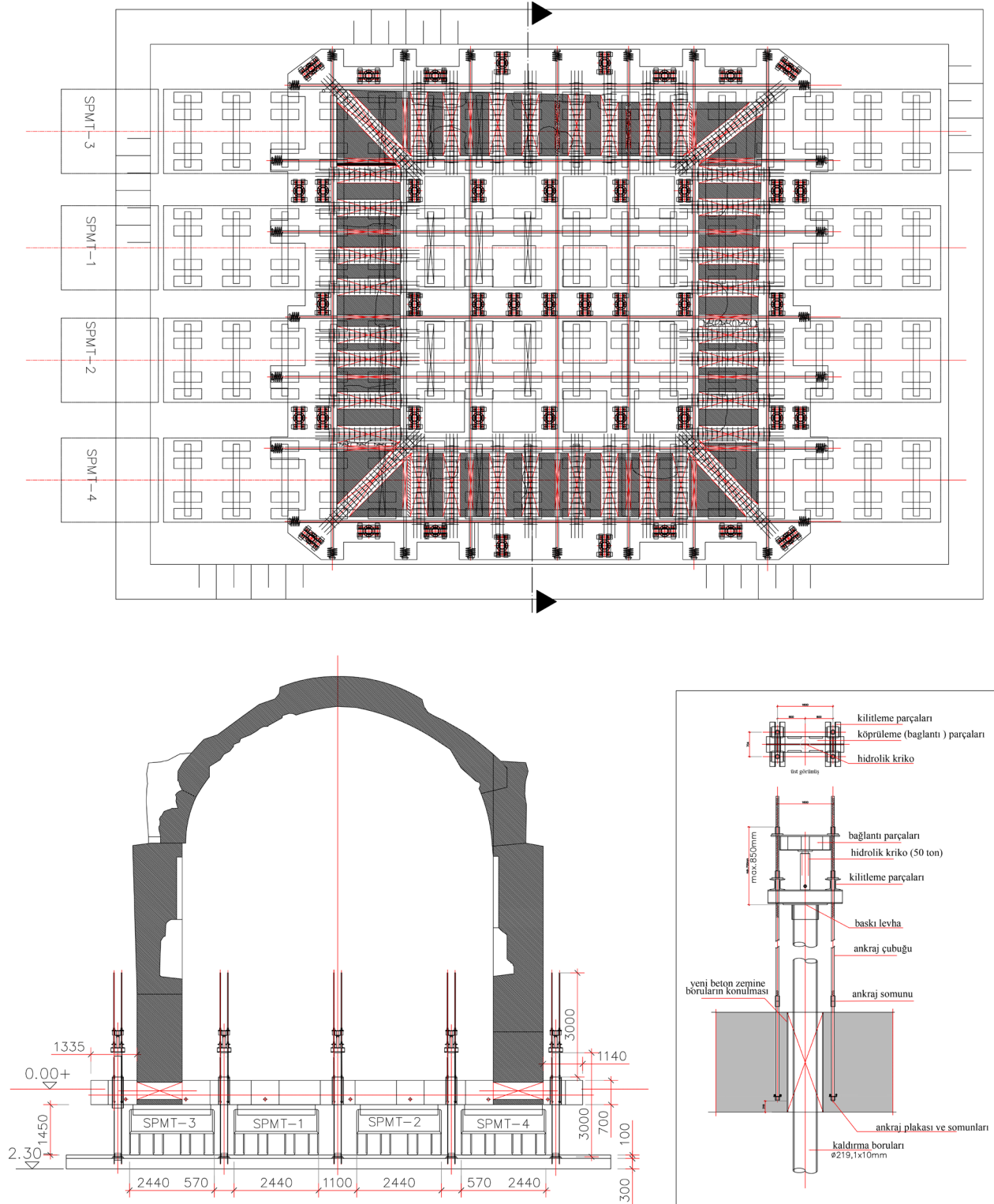
Resim 14: Taşıma Yolu Güzergâhı (KVMGM Arşivi).

Resim 15: Yeni Konumunda Fore Kazık Üzeri Betonarme Temelin İnşası (KVMGM Arşivi).

Resim 16: İlklik Duvarlarının Geçici Taşınması (KVMGM Arşivi).

Resim 17: Hamamın Soyunmalık Kısımının Taşıma Planı (KVMGM Arşivi).

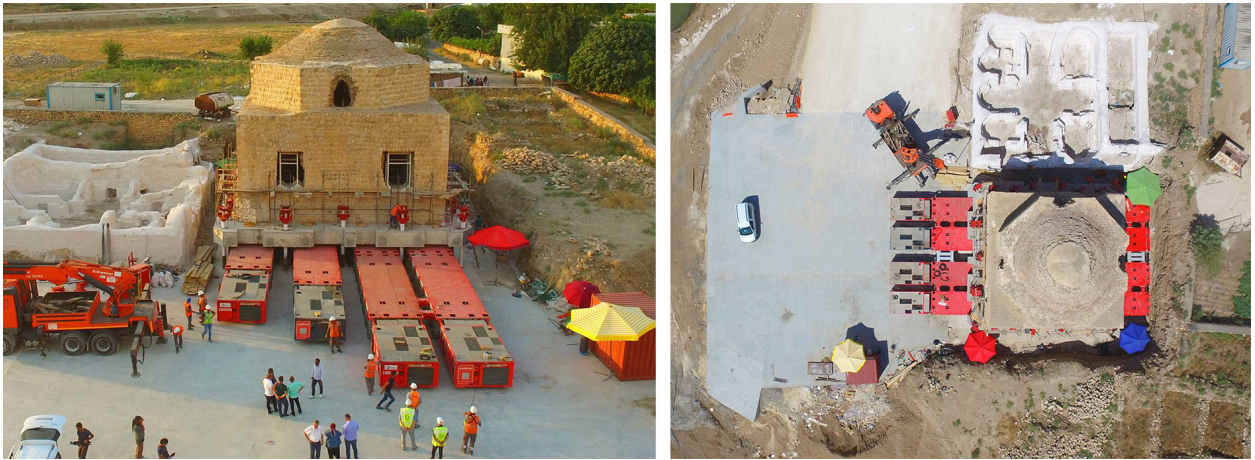
Resim 18: Beden Duvarlarına Entegre Edilecek Betonarme Grid Sistemi İçin Delik Açılması, Donatıların Yerleştirilmesi (KVMGM Arşivi).

Resim 19: Hidrolik Krikoların Çelik Boruları, Ard Germe Taşıma Plağından Görünüm (KVMGM Arşivi).

Resim 20: Betonarme Grid Sistem Kaldırma Plağının Donatıları Ve Krikoların Yerleştirileceği Çelik Borular (KVMGM Arşivi).

Resim 21: Betonarme Grid Sistemle Hamamın 150 Cm Kaldırılıp Araca Yükleneceği (KVMGM Arşivi).

Resim 22: Taşıma Sürecinden Görünüm (KVMGM Arşivi)

Resim 23: Hamamın Yeni Konumuna İndirilmesini Takiben Krikoların Sökülmesi Sonrası Görünüm (KVMGM Arşivi)

Resim 24: Hamamın Yeni Yeri Montajı ve Aralık, Ilıklık, Sıcaklık, Külhan ve Sarnıcın Plan Düzleminde Sunumu (KVMGM Arşivi)

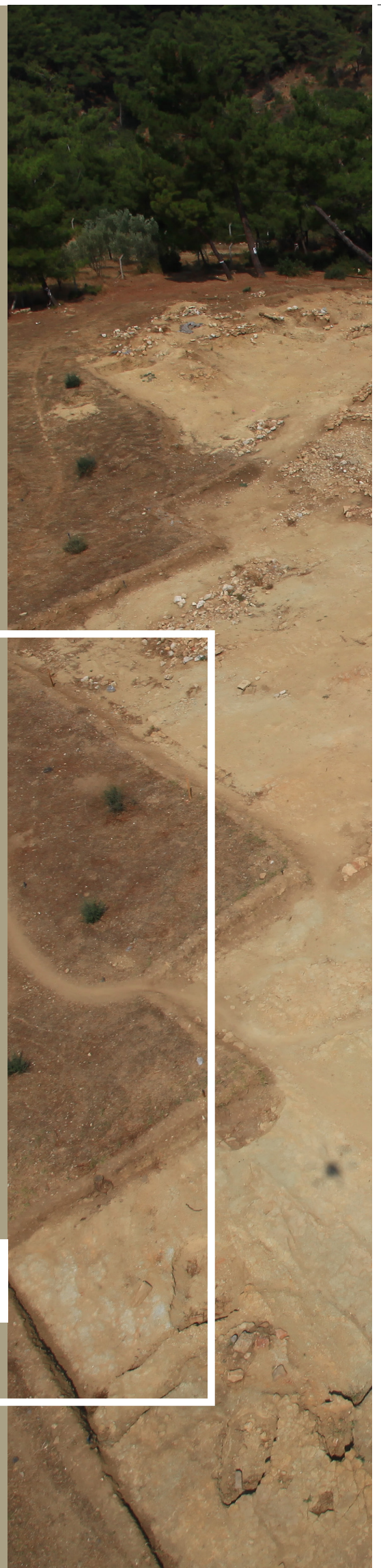

Resim 25: Aralık, Ilıklık, Sıcaklık, Külhan ve Sarnıcının Özgün Yeri Koruma Uygulamaları (KVMGM Arşivi)

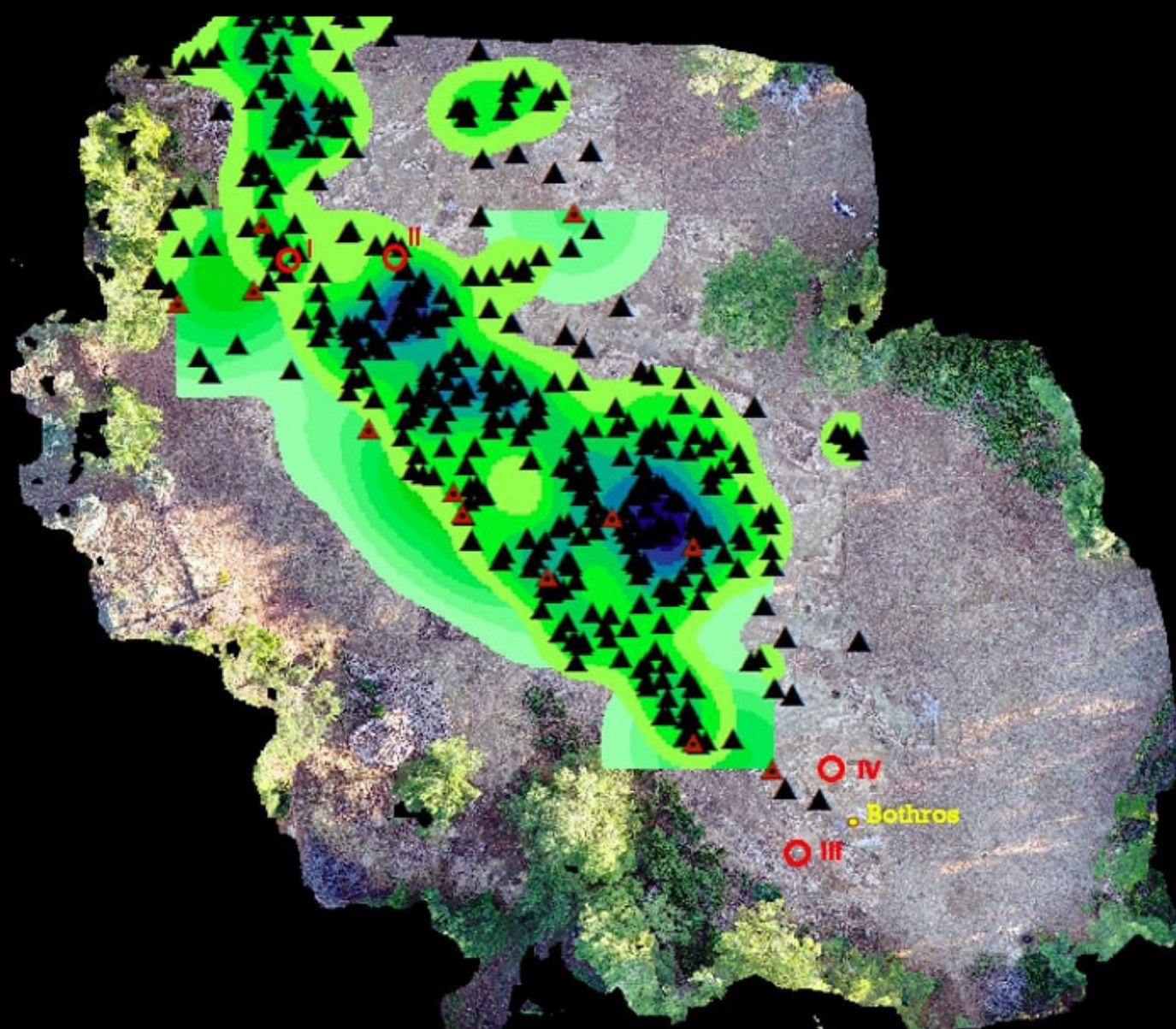
Rough Sets Based Spatial Analysis for Metal Production Area at Mount Nif

Dr. Tutku TUNCALI YAMAN

”

Rough Sets Based Spatial Analysis for Metal Production Area at Mount Nif*¹

Nif Dağı Metal Üretim Alanının Kaba Küme Temelli Mekansal Analizi

Tutku TUNCALI YAMAN**

Abstract

The Mount Nif (Olympus) Excavation has four excavation areas where southeast of Mount Nif, located in the east of Izmir, Turkey. A significant spot of the project is Karamattepe, defined as a metal production area in the Archaic Period, which is prominent with rich metal finds such as nearly 500 pieces of iron and bronze arrowheads, metal production furnaces, and slags. Albeit mentioned context seems suitable to spatial analysis, per contra, the area which has a natural incline in the north-south axis, had even been used as agricultural land for approximately 100 years in the modern period. As known, both natural slope and agricultural practices such as plowing and spudding in archaeological sites cause translocation, especially in small finds. Under these circumstances, the context does not seem suitable for spatial analysis with deterministic methods. The goal of the study is to understand the specs of the metal production area at Karamattepe by spatial analysis. Studied data include geolocations of arrowheads that are obtained from GIS, their Euclidean distances to the furnaces, various metrics (weight, length, i.e.), and analogical typology as inputs. With the proposed Rough Sets-based approach, the relations metal finds and production points was determined. It is thought that this study will shed light on the researchers to cope out multi-dimensional uncertainties for spatial analysis in landscape archaeology.

Keywords: Rough Sets, Spatial Analysis, Metal Production, Arrowheads, Nif.

Özet

Nif (Olympos) Dağı Kazısı, İzmir'in doğusundaki Nif Dağı'nın güneydoğusunda yer alan dört farklı kazı alanına sahiptir. Projenin önemli bir sahası, Arkaik Dönem'e ait bir metal üretim alanı olarak tanımlanan ve 500'e yakın demir ve bronz ok ucu, metal üretim fırınları ve cüruf gibi zengin buluntularıyla öne çıkan Karamattepe'dir. Söz konusu bağlam her ne kadar mekânsal analize uygun görünse de aksine, kuzey-güney ekseninde doğal bir eğime sahip olan alan, modern dönemde yaklaşık 100 yıl boyunca tarım arazisi olarak bile kullanılmıştır. Bilindiği gibi hem doğal eğim hem de arkeolojik alanlarda gerçekleştirilen tarımsal uygulamalar özellikle küçük buluntuların yer değiştirmesine neden olmaktadır. Bu koşullar altında bağlam, deterministik yöntemler kullanılarak yapılacak mekansal analiz için uygun görünmemektedir. Bu çalışmanın amacı, Karamattepe'deki metal üretiminin özelliklerini mekansal bir analiz ile anlamaktır. Çalışılan veriler, CBS'den elde edilen ok uçlarının coğrafi konumlarını, alanda tespit edilen fırınlara Öklid mesafelerini, (ağırlık, uzunluk, v.b.) çeşitli metrikleri ve ok uçlarının analog tipolojisini içermektedir. Önerilen kaba küme teorisi temelli yaklaşımla metal buluntular ile üretim noktaları arasındaki ilişki belirlenmiştir. Bu çalışmanın, yerleşim arkeolojisinde mekansal analiz için çok boyutlu belirsizliklerin üstesinden gelmek için araştırmacılara ışık tutacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Kaba Kümeler, Mekansal Analiz, Metal Üretimi, Ok Ucu, Nif.

* Geliş Tarihi: 18.06.2021- Kabul Tarihi: 20.10.2021

** Dr. Öğretim Üyesi, Marmara Üniversitesi/İşletme Fakültesi/Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü/İstanbul/Türkiye, tutku.tuncali@marmara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8742-2625

1 "This study was funded by Scientific Research Projects Coordination Unit of Istanbul University. Project number: SBA-2021-36883"

1. Introduction

Pawlak's rough set theory is a mathematical method used in reasoning and information extraction for expert systems (Grzymala-Busse, 1988). As with fuzzy sets, the rough set theory does not accept strict limitations. After probability theory, fuzzy set theory and evidence theory, rough set theory is a new mathematical tool for dealing with vague, imprecise, inconsistent, and uncertain knowledge. In recent years, the research and applications on rough set theory have attracted more and more researchers' attention. And it is one of the hot issues in the artificial intelligence (AI) field (Pawlak, 2002). Making rules from data is extremely important in the interpretation process of archaeologists with such uncertain and vague information.

This paper proposes an application that extracts rough rules over data sets to understand the spatial context of a metal production area. The implication of the proposed method was processed through the data of 483 iron and bronze arrowheads dating back to the Archaic Period (6th Century BC), gathered from Karamattepe area at The Mount Nif Excavation, between 2006-2017. Since 2006 in Karamattepe stone foundations and some stone-wall remains of rectangular rooms, some with curved walls were unearthed along with circular pits, carved in bedrock (marl). This settlement belongs to the Geometric/Archaic Period due to the ceramics dated from the 8th century BC to the middle of the 6th century BC (Bilgin and Derin, 2013).

Wirth (1925: p. 175) said that "Each city, like every other object in nature, is, in a sense, unique". That quote can be considered as an inspiration for this study. The ambition in examining the Karamattepe data set based on the measurements of metal finds and geographical locations of both metal finds, and four metal production furnaces is its uniqueness as an unearthed Archaic Period metal production area in the Aegean district and, the uncertainty of the metric measurements due to corrosion, abrasion, and decay of the finds. Although various measurements have already been obtained from the 483 arrowheads, an original data set cannot be reached due to missing data during the excavation, impossibility to reach the findings a second time, and the corrosion of the gathered objects. Plus, the area, which has a natural incline in the north-south axis, had even been used as agricultural land

for approximately 100 years in the modern period. As known, both natural slope and agricultural practices such as plowing and spudding in archaeological sites cause translocation, especially in small finds (Noble et. al, 2019; Lambrick, 2004; Talmage and Chesler, 1977). Under these circumstances, the context seems not suitable for spatial analysis with deterministic methods.

Aiming to understand the metal production system of Karamattepe a preliminary spatial analysis performed by grouping metal arrowheads with furnaces according to their geographical location and the measurements of the finds. It is accepted that the formerly mentioned nature of the site and the disturbance effect of agricultural practices such as plowing and spudding may cause dislocation especially in small finds increase the vagueness of the geospatial data of metal finds. By pursuing the stated objective, rough set-based spatial analysis method is proposed to illustrate relationships between small finds with production furnaces. Costin (2001) stated the factors identify a craft production system as Specialization (Production types and parameters, Components of production system, Identifying production system in the archaeological record), Producers (Specialists, artisan identity and social roles, Principals of recruitment), Means of production (Raw materials, technology), Organizing principles of the system (Spatial organization, Social organization, Standardization), and Objects (Function and meaning, Quantitative aspects of the demand). By this means, this study can be considered as an attempt to understand the spatial organization which is an attribute of the organizing principle of the whole metal production system. The outstanding aspect of the study is being an avant-garde in the context of archaeological spatial analysis by implementing rough set methodology to handle vagueness of spatial data.

In line with stated objective, the following sections of the paper include methodological information about rough sets and spatial analysis perspectives in archaeology, a literature review, a detailed introduction of the examined area, and the data at hand. In the last chapter, spatial analysis results of the proposed method are discussed considering the aim of the study, followed by suggestions for future methodologies.

2. Methodology

In this section, after explaining the preliminaries of the rough set theory, spatial analysis methods in archeology and their importance will be discussed.

2.1. Rough Set Theory

Rough set theory, introduced by Polish academic Zdzislaw Pawlak (1982) as a mathematical tool that overcomes uncertainties and vagueness. The rough set theory allows for validated logic, inconsistent data, and discovery of imprecise hidden inferences. Structures such as fuzzy and rough sets organize incomplete, insufficient, and uncertain information, making it suitable for data analysis. Also, rough set concept could be used in a more general setting, leading to advantageous applications in classification, clustering, taxonomy, etc. The main idea of rough set analysis is induction of approximations of concepts. In other words, if we consider every member of a set has some knowledge about the set by decreasing the crispiness of one set, we can increase our ability to find out patterns hidden in the set.

In rough set theory, data is stored in an indiscernibility table of characteristics and condition attributes. The theory has adopted the concept of equality class to divide learning data into sections according to certain criteria. In the learning process, two types of sections, lower and upper approximation, are created. From these concepts, which form the basis of the rough set theory, definite rules with the help of the lower approximation and possible rules, which may also be possible with the help of the upper approximation (Figure 1), are obtained (Pawlak, 1991, 1996 2004; Pagliani and Chakraborty, 2008).

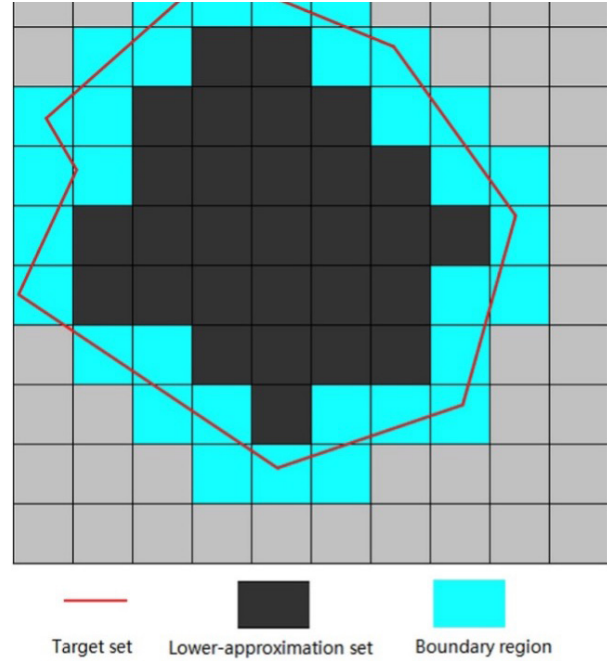

Figure 1. Lower and Upper Approximation Sets

2.2. Spatial Analysis in Archaeology

According to an early and basic definition of spatial analysis was done by Kintigh and Ammerman (1982), it is accepted as a process of searching for theoretically meaningful patterns in spatial data. The most common way of using the spatial analysis by archaeologists in visualization of the data on a map with relevant background information. Without doubt, the superior technology to accomplish this purpose is Geographical Information Systems (GIS) which was introduced in archaeology more than 30 years ago (Verhagen, 2018). GIS is a subset of the information systems which provide to collect, store, query, and display data with related spatial information. These technologies provide storage, monitoring and analysis by offline or real-time data collection from different sources such as networks, services, cameras, and sensors. As it is continuously streamed, the size of data can be huge and the growth in the unstructured data obtained from different sources introduced the term big data that is one of the most important trending topics in spatial analysis.

The spatial data is more important and valuable than ever before. The term “spatial” has emerged as an additional sense that can be understood as “space”, which is monitored and sensed through electronic

devices as a new cognition. Hahmann et al. (2011) states that most of the big data is georeferenced and 80% of it is spatial. Furthermore, as indicated by Lee and Kang (2015), the percentage of the geolocated data is drastically rising which is evidence that personal location data amount is increasing by 20% every year. To handle such geospatial big data collected from remote sensing methods (satellite images, GPS, Bluetooth, Wireless, etc.) have become crucial in many GIS applications. GIS can be defined as a computer-based data system. In this data system, it becomes possible to collect, analyze, and store all kinds of data located anywhere in the world. GIS helps to solve many social, economic, and environmental problems worldwide thanks to the large number of geographical information obtained by GIS is collected, analyzed and results are achieved (Chan et al, 2020). GIS is a concept that has a wide range of uses. This system, which can also be used as a database, provides data to institutions and organizations in many areas from infrastructure management to topological mapping (Lennox, 2012). According to Karataş and Kırbaş (2015), the GIS uses big data to help users in location-based decision-making processes and it solves complex social, environmental, and economic problems in the world. It is an augmented methodology, which brings software, hardware, method, geographic data, and personnel that fulfills the features of storage, collection, spatial analysis, processing, management, presentation, and query together.

In archaeological perspective, the importance of the use of GIS previously cited by Kvamme (1999), Verhagen (2007: 13–25), McCoy and Ladefoged (2009), Wagtendonk et al. (2009), Verhagen (2012), Hacıgüzeller (2012), Verhagen (2018) and Gillings et. al (2020). Spatial analysis is an important aspect of archaeological effort and has provided diverse insights into the behavior, social organization, and cognitive structures of past cultures (Robertson, 2006). Among the pioneers of the field; Hodder and Orton (1976), Clarke (1977), Flannery (1976), Hietala and Stevens (1977), Whallon (1973, 1974) Pinder et al. (1979) can be counted.

The examples of implementation of spatial analysis in archaeology via GIS technology are categorized as site location analysis, modeling movement and transport, and visibility analysis. As handled in this paper, site location analysis is one of the primary

spatial analysis techniques which began to be used in analyzing site location preferences and prediction of the distribution of archaeological remains in the mid-1970s and 1980s (Verhagen, 2018).

3. Literature Review

According to Barceló (2005) an archaeological site can be considered as a place where a social action was performed. In the interpretation of this social action depending on the archeological evidence, the nature of the social movement, the effects of natural processes, and the post-effects of modern practices should be considered. In practice, all possible effects cannot be covered due to nature of uncertainty of handled information. By accepting the uncertainty as a part of the nature, fuzzy logic which is one of the widely accepted approaches in social sciences, found as useful in handling uncertainty (Lazar, 2002). Zadeh (1972, 1975), Yager (1986), and Atanassov (1986) made significant contributions to the field of fuzzy logic to reflect the human factor in decision-making processes. Another mathematical approach introduced by Pawlak (1982) is rough sets which offer a better alternative particularly in handling vagueness and uncertainty. As a digital archeologist, Barceló (2009: p. 105, 2010: p. 15) offered artificial intelligence (AI) based methods such as fuzzy logic, rough sets, genetic algorithms, neural networks, and Bayesian models in the field of archaeology. He found them robust and flexible compared to usual statistical methods in the presence of noise. In addition, these techniques can work with feature (attribute) spaces of very high dimensionality, they can be based on non-linear and non-monotonic assumptions, they require less training data, and make fewer prior assumptions about data distributions and model parameters. Furthermore, AI researchers have explored different ways to represent uncertainty: belief networks, default reasoning, Dempster-Shafer theory, i.e. (Russell and Norvig, 1995).

In the related literature, Banning's recent study (2020) provides a comprehensive overview of fuzzy applications with archaeological data, especially fuzzy clustering is extensively covered in the paper. Dallas (2016) cited importance of AI methods (i.e., fuzzy set and rough set theory, genetic algorithms) in archaeological knowledge gathering. Barceló (2016) cited recent research that applied previously mentioned

AI methods in the discovery of ancient settlements from satellite imaging, the study of geographical and cultural provenience of archaeological materials from spectrometry data and, unsupervised classification of archaeological images. In the literature review, related with the rough set applications in archaeological data discussed in this study, Lazar and Reynolds's (2003) study can be seen as a pioneer. That paper proposed a methodology to develop and model hypotheses and to derive patterns from archaeological data using heuristics. The methodology was based on rough sets as a knowledge representation for uncertainty in data, combined with the evolutionary algorithms. Another study belongs to Niccolucci and Herman (2015: p. 266). They proposed the usage of rough sets in managing the comparative dating of archaeological events as an extension of *terminus ante quem* and *terminus post quem* which are very common practices for assessing the chronological order of events.

As a result of the literature review, it was seen that the contribution and the robustness of the rough set theory, which is among the methods of AI, in the evaluation of archaeological data have been mentioned many times, but it is not one of the most frequently applied methods. In this context, it is hoped that this study will contribute to the literature in terms of including the application of the method through a different example.

4. Excavation Site: Karamattepe

Mount Nif, located east of İzmir, is within the borders of Buca, Bornova, Torbalı and Kemalpaşa districts (Figures a1-a2). Mount Nif with an elevation of 1,510 m is a mountain in the district of Kemalpaşa, towering over the district center, also formerly called "Nif", located immediately to the east of the city of İzmir. Excavations in Mount Nif, the eastern part of which is bordered by the Karabel Rock Monument, are on the southeast cliffs. Excavation areas are named as Karamattepe, Ballicaoluk, Başpınar and Dağkızılca. Since 2008, these areas were registered as "First Degree Archaeological Sites" by the claim of Second Regional Commission for Conservation of Cultural and Natural Properties of İzmir. Excavations were directed between 2006-2019 by Prof. Dr. Elif Tül Tulunay (Istanbul University) and they are carried on since 2020 by Doç. Dr. Müjde Peker (Istanbul University) (Tulunay et al., 2019).

Karamattepe is considered as a metal production area in the Archaic Period, which outshines with rich metal finds such as nearly 500 pieces of iron and bronze arrowheads (Figure a4), and iron ingots (Figure a6). Plus, there are many terracotta tuyeres (Figure a5), four metal production furnaces (Figure a3), pits (*bothroi*) (Figure a2), and many slags which are the indications of the forging stage (Figure a6) were found in excavations. Besides, the environment of the excavation area is naturally surrounded by large woodlands and water resources. Under the light of these factors, it can be concluded that the region is suitable for metal production. However, although many arrowheads and slags were gathered during the excavations, no molds were found. Considering the value of the molds used in the production process, it is accepted as a priori information that the manufacturers took the molds when they left the area. Considering twelve inhumations and two cremation graves excavated in 2006-2010, it is probable that this area was used as a necropolis in the Hellenistic Period. The site has a natural incline in north-south axis, furthermore, it had been used as agricultural land for approximately 100 years in the modern period (Baykan, 2015a; 2015b).

When the bedrock floor traces were examined in Karamattepe, some evidence regarding the possibility of silver separation and cupellation were observed here. In addition, a multi-pit ore enrichment stone was found. A detailed of mentioned ore enrichment stone was published by Kaptan (2015). Karamattepe Furnace I is a furnace with a pitless base detected in 2011. It has an inner diameter of 37 cm, a preserved height of 20 cm, and a wall thickness of 3.5-5 cm. Furnace II is also a furnace with a pitless base detected in 2012. It has an inner diameter of 41/44 cm, an outer diameter of 53/56 cm, and a wall thickness of 4-7 cm. The exterior was supported by large pieces of terracotta vessels. Furnace IV was found in 2014 and is a furnace without a pit. It has a form and close dimensions just like Furnace I and II. It is in trench AA33d. By looking at the slope on the inner walls of Furnaces I, II, and IV, one can imagine a smelting furnace with at least one bellow opening close to floor level. These three furnaces have a floor-mounted top opening, built in a cylindrical form with mudbrick, with an opening for the bellows at floor level and possibly smaller than the base width. This type of furnaces are used as smelting furnaces in iron metallurgy under the knowledge of

ethnoarchaeological sample comparisons and the visual information that has survived from the ancient examples. Furnace III was excavated between 2014-2015. It is at the border of AA33a and AA35b trenches and it is quite different from the furnaces discovered in previous years. Furnace III is larger than the other three, unlike the others in terms of material. It is partly built with rubble stone and mud-plastered, and above all, it is supported in the center. Its support with a height of approximately 40 cm constitutes 54 to 64 cm of the approximately 1-meter inner opening of the furnace. The diameter of the furnace, which has a very irregular circular form, varies between 1.33 and 1.60 m. It certainly differs from the other three furnaces due to its form and material. Moreover, although the other three furnaces are built entirely of mud, it does not keep the color and texture with the mud used in the plaster of Furnace III. For these reasons, Furnace III, where cream-colored plaster was seen, unlike the other three kilns built of red clay, was probably built in the first metalwork phase of Karamattepe. It might belong to the 7-6th century BC (Baykan, 2017).

In Karamattepe, with preliminary determinations made by archaeological observation, typology, classification, and analogy methods, possible silver/gold with melting, bronze and lead casting, iron smelting and forging processes was determined. With the interpretation of the contexts, it was determined that there are two different workshop phases, and they belong to different consecutive times. The first metalworking phase (7-6th century BC) includes bronze, copper, and silver/gold? casting. That phase must contain Furnace III. The second metalwork phase (after 546 BC) includes iron smelting/forging, perhaps lead casting and Furnace I, II, and IV for Persian army ammunition (Baykan, 2017).

5. Dataset

Within the excavations between 2006-2017, a total of 483 arrowheads made of iron and bronze have been unearthed. A typological study was carried out by Baykan (2015a) and arrowheads were classified into seven different categories. In 2017, first digitalization was made for all metric and spatial data of arrowheads. Table 1 shows the distribution of a total of 483 arrowheads, 468 made of iron and 15 made of bronze.

Table 1. Frequency Distribution of Arrowheads According to Typological Classification

Type	1	2	3	4	5	6	7	N/A
Frequency	289	129	28	13	8	5	2	9

Though many variants within 10 years of collected data and various losses due to missing measurements have been discovered. On the other hand, Table 2 shows the missing data frequencies for the arrowhead dataset variables in detail (Tuncalı Yaman, 2019; 2020).

With the help of an imputation study performed by Tuncalı Yaman (2020), missing data were imputed by a fuzzy approach to Markov-Chain Monte Carlo (MCMC)-based Multiple Imputation (MI) technique. In this study, the previously imputed data set was used. Nevertheless, it would not be reliable to impute missing geospatial data and existence of absence as a categorical feature. Thus, analyses based on rough sets were performed only with 420 arrowheads which have the geospatial location data. Also, all covered arrowhead data include information of absence attribute. Selected attributes for rough set-based spatial analysis are; Material (Bronze/Iron), Type (1-7) Absence (Y/N), Weight, Length, and Elevation. Geographical Euclidean proximity to furnaces (I-IV) is defined as decision criteria.

As a separability index, the Euclidean distance is used mainly in classifications where the minimum distance algorithm is applied. This method simply calculates the Euclidean distance between a pair of observations (Agapiou et. al, 2012). The equation of the metric is presented below (You et. al, 2019:72).

$$d = \sqrt{(x_i - x_j)^2 + (y_i - y_j)^2} \forall i \in A, j \in F$$

Where:

d : Euclidean distance
 x_i : x-coordinate of the arrowhead i
 y_i : y-coordinate of the arrowhead i
 x_j : x-coordinate of the furnace j
 y_j : y-coordinate of the furnace j
 A : Set of arrowheads, $A = \{1, \dots, i\}$
 i : Index of arrowheads, $i \in A$
 F : Set of furnaces, $F = \{1, \dots, j\}$
 j : Index of furnaces, $j \in F$

Table 2. Missing Data Frequency Distribution of Arrowheads According to Measured Attributes

Variables	Observed Data	Missing Data	
		Frequency	%
Weight (g)	456	27	6
Length (cm)	471	12	2
Width (cm)	324	159	33
Thickness (cm)	220	263	54
Case Width (cm)	110	373	77
Helve Thickness (cm)	295	188	39
Stem Width (cm)	28	455	94
Driller Length (cm)	425	58	12
Elevation (cm)	419	64	13
Absence			
Yes	103	42	9
No	338		
Material			
Iron	468	-	-
Bronze	15		
Geospatial location	420	63	13

The decision criteria attribute of arrowheads was coded as 1 to 4, according to the minimum distance measured among four furnaces. For instance, the geospatial location of an example type 3 arrowhead (Inventory #: M.10-1) is (533476.04,4244231.50). Calculated Euclidean distances as to four furnaces are 26.90, 26.06, 55.81, 59.35 respectively. Decision criteria of this arrowhead coded as 2 (indicating Furnace II) by selecting the minimum Euclidean distance value.

6. Results

To perform rough set-based rule generation process, Rose (Rough Set Data Explorer) System (Web1, 2021), which is a toolkit for pattern recognition and data mining within the framework of rough set theory, was used (Predki et. al, 1998; Predki and Wilk, 1999). The related R-Packages of the technique are *RoughSets* and *RoughSetData*.

Table 3. Sample Information Table

Inventory #	Material	Type	Absence	Weight	Length	Elevation	Decision Criteria
M.10-1	Iron	3	No	8.6	8	438.18	2
M.10-23	Iron	1	No	5.4	3.8	437.37	2
M.10-3	Bronze	5	No	3	3.8	438.37	2
M.16-2	Iron	1	Yes	9.05	8.5	436.37	4

Before preprocessing the data, a sample information is given in Table 3. Data exploration process using ROSE system represented in Figure 2 (Predki et. al, 1998). Prior to analysis, data preprocessing is made by gathering discretization table of the data. Since, the data have no missing values, rough approximations were made based on previously calculated discretization matrix. By performing heuristic search in the ROSE all attributes except Material, are selected in core attributes in rule induction. In total, 214 rule inducted by the information system.

The most significant approximation rules are given below.

rule 181. (ABSENCE = No) & (WEIGHT = 7) & (LENGTH = 5) & (ELEVATION = 438) => (Furnace = IV) OR (Furnace = I) OR (Furnace = II); 62.50%

rule 182. (ABSENCE = No) & (WEIGHT = 14) & (LENGTH = 6) & (ELEVATION = 438) => (Furnace = IV) OR (Furnace = I) OR (Furnace = II); 37.50%

rule 183. (WEIGHT = 7) & (LENGTH = 6) & (ELEVATION = 438) => (Furnace = IV) OR (Furnace = I); 54.55%

rule 184. (WEIGHT = 7) & (LENGTH = 5) & (ELEVATION = 439) => (Furnace = IV) OR (Furnace = I); 45.45%

rule 185. (TYPE = 1) & (WEIGHT = 8) & (LENGTH = 5) & (ELEVATION = 438) => (Furnace = IV) OR (Furnace = II); 42.86%

rule 187. (TYPE = 1) & (WEIGHT = 10) & (ELEVATION = 437) => (FURNACE = 3); 28.57%

Interpretation of the rules could be done according to the specs that are given into parentheses, like reading the steps of an algorithm with AND and OR keywords. For instance, Rule 181 indicates that such finds with no missing parts AND Weight equal to 7g AND Length

equal to 5 cm AND Elevation equals to 438 cm would be in a relation with Furnace I OR Furnace II OR Furnace IV with a 62,5% likelihood level.

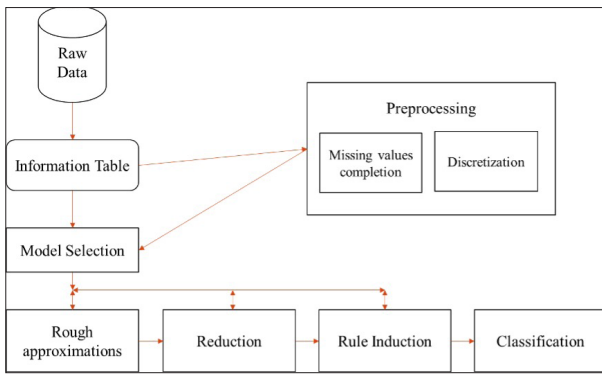

Figure 2. Scheme of Data Exploration in ROSE

For different furnaces, to determine lower/upper approximations of the set and the boundary sets, every granule is controlled. This control is done to find out whether a furnace is a subset of their respective sets. The lower approximation set to set Furnace I of rough set is the combination of granules that are subsets. The lower approximation set has 136 elements. The upper approximation set is the intersection of the set Furnace I and the non-empty sets. The upper approximation set has 219 elements (Table 4). For Furnace I, the lower and upper approximation sets are not the same. The boundary set of Furnace I is calculated as follows:

$$Bnd(Furnace I) = \overline{Apr}(Furnace I) - \underline{Apr}(Furnace I)$$

When $\underline{Apr}(Furnace I) \neq \emptyset$ and $\overline{Apr}(Furnace I) \neq U$, the Furnace I set can be roughly defined in relation to the rough Furnace I. Since the lower and upper approximations are not the same, it can be claimed that $\underline{Apr}(Furnace I) \neq \overline{Apr}(Furnace I)$ a boundary set exists. The boundary set is a set consisting of 83 elements. The consistency factor (γ) is the ratio of the cardinality of the lower approximation to the cardinality of the upper approximation. The consistency factor of Furnace I is calculated as follows:

$$\gamma(Furnace I) = \frac{|\underline{Apr}(Furnace I)|}{|\overline{Apr}(Furnace I)|} = \frac{136}{219} = 0.6210$$

Table 4 shows the lower and upper approximations and boundary sets of furnaces, and the consistency factor figures as approximation accuracy of the calculations.

Table 4. Lower and Upper Approximations and Boundary Sets

Furnace	# of objects	Lower approximation	Upper approximation	Boundary set	Consistency factor
I	178	136	219	83	0.6210
II	182	136	229	93	0.5939
III	43	34	62	28	0.5484
IV	16	7	33	26	0.2121
	420				0.7470

According to Table 4, many of the examined arrowheads have high relation with Furnace I and II. The lower approximation, that is, the number of granules in the set is higher for Furnace I and II. The upper approximation shows the granules whose intersection with the set is not empty. In the upper approximation, granules belonging to Furnace II are higher.

Relation of arrowheads with Furnace I has the highest approximation accuracy whereas there are more elements classified with Furnace II. The total number of arrowheads related to Furnace III and IV which are located on the uphill southern side, relatively low according to I and II. This result is consistent with the natural specs of the site and archaeological interpretations in terms of chronological and formal features of the furnaces.

According to the archaeological and archeometallurgical interpretations through the data set that is the subject of this study, Karamattepe has two separate metalworking phases. The first phase (625-546 BC) was related to bronze casting, copper, and possible galena silver/gold metallurgy and the second phase (546-510 BC) was involved in ferrous metallurgy/forging, lead casting (Baykan, 2017; 2021). In agreement with the distribution of the rule set associated with the furnaces, it is observed that more finds were obtained from the second metalworking phase than the first. Furnace III, which differs from the others structurally, is dated to the first phase, and Furnace I, II, and IV are belong to the second phase. In line with the stated interpretations, Furnace III is not included with others in the rules with high likelihood. This shows that the ruleset gives compatible results with the chronological and production purpose difference pointed out by Baykan (2015a, 2015b, 2017, 2021). On the other hand, one of the important features of the excavation area is that it has been used in agricultural activities for a long

time and that the layers that can be used to determine different phases are highly likely to be degraded due to its natural slope. Similarly, the “Elevation” variable does not take significantly different values in the rule sets associated with furnaces dated to two separate phases (Furnace III vs Furnace I, II and IV). Thus, it can be said that the proposed rough set-based approach seems able to put forward an argument that helps decision-making, while it considers the uncertainty created by this variable in the inference phase.

7. Conclusion

In this study which aims to understand a metal production area in Karamattepe which is a well-examined sample from Western Anatolia in Archaic Period via a spatial analysis which covers specific attributes of products (as arrowheads) with spatial distribution and geolocation of four furnaces as a core production element, a rough set-based approach was pursued. Since the nature of the metal finds as elements of rough set information system and spatial characteristics of the site such as natural incline in the north-south axis and being an agricultural land in the modern period led us to follow a rough set-based methodology which is considered as a useful tool in handling uncertainty of the data.

In this context, metric and geographical data belonging to 419 arrowheads were associated with 4 furnaces in the area according to their Euclidean distances. Spatial distances of arrowheads to furnaces were used as inputs in the information system and were defined as the decision criteria. Gathered classification results of rough set-based spatial analysis are found explanatory in sense of prior archaeological interpretations.

Even though AI-related techniques such as fuzzy logic and rough sets were recommended by researchers in the last decade, practical applications are very limited in archaeology. There are promising examples of the utilization of fuzzy approaches. For instance, Qiang et al (2009), in their conference proceeding, implemented the rough-set theory in the analysis of imprecise temporal information. Hermon and Niccolucci (2017) were proposed the use of rough-set-based fuzzy approaches in defining the relation of time, space, and culture. In her paper, Figuera (2018) presented the use

of fuzzy sets in the management of an archaeological database. An analysis with fuzzy sets methods in the spatial clustering of pottery finds was realized by Tírpáková et al (2021). The fact that the archaeological research problem posed in this study has not been handled with a similar approach before and that the results obtained are supportive of archaeological and archeometallurgical evaluations reveal the value of the study.

The limitation of the research is the lack of geolocation data and dating information (Archaic or Hellenistic?) of slags and other production-related materials (such as terracotta tuyeres, iron ingots, etc.). This is the reason why the studied data covers only arrowheads. For future research, archeometallurgical analysis results of various metal finds will be included in the analysis as additional attributes.

* *I would like to extend my sincere thanks to Prof. Dr. Elif Tül TULUNAY, Doç. Dr. Mijde PEKER and Prof. Dr. Daniş BAYKAN for their valuable support.*

References

- Agapiou, A., Hadjimitsis, D. G., Georgopoulos, A., Sarris, A., and Alexakis, D. D. (2012). Towards an Archaeological Index: Identification of the Spectral Regions of Stress Vegetation Due to Buried Archaeological Remains, *Euro-Mediterranean Conference*, Heidelberg: Springer, 129-138.
- Atanassov, K. (1986). Intuitionistic Fuzzy Sets , *Fuzzy Sets and Systems* 20(1), 87-96.
- Banning, E. B. (2020). Systematics: Classification and Grouping, *The Archaeologist's Laboratory. Interdisciplinary Contributions to Archaeology*, Cham: Springer.
- Barceló, J. A. (2005). Multidimensional Spatial Analysis in Archaeology. Beyond The GIS Paradigm, *GIS Symposium Reading the Historical Spatial Information in the World Studies for Human Cultures and Civilizations based on Geographic Information Systems* (February 7, 11, 2005), Kyoto.

Barceló, J. A. (2009). The Birth and Historical Development of Computational Intelligence Applications in Archaeology, *Archeologia e Calcolatori*, 20, 95-109.

Barceló, J. A. (2010). Computational Intelligence in Archaeology. State of the Art, *Making History Interactive. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA), Proceedings of the 37th International Conference*, Williamsburg, Virginia: Archaeopress, 11-21.

Barceló, J. A. (2016). The Role of Computers to Understand the Past. The Case of Archaeological Research, *It-Information Technology* 58 (2), 104-111.

Baykan, D. (2015a). Metal Finds From Nif-Olympus, *Recent studies on the archaeology of Anatolia*, (ed. E. Lafi, S. Pataci), Oxford: Archaeopress, 41-48.

Baykan, D. (2015b). Nif Dağı Kazısı Karamattepe ve Balıcaoluk'ta Bulunan Ok Uçları, *MASROP E-Dergi*, 9(12), 1-40.

Baykan, D. (2017). Karamattepe (Nif Dağı) Verilerinin Anadolu Arkeometalürjisine Katkıları, 32. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı (23 -27 Mayıs 2016, Edirne)*, 105-118.

Baykan, D. (2021). Nif Dağı Karamattepe İzabe Fırınlarnın ve Metal İşliğinin Mekân Analizi, *İzmir Araştırmaları Dergisi*, 13, 1-29.

Bilgin, M., and Derin, B. (2013). *Nif (Olympos) Dağı Karamattepe Yerleşmesi'nde Bulunan Kuşlu Kotyle ve Skyphoslarla İlgili İlk Değerlendirmeler*, K. Levent Zoroğlu'na Armağan, İstanbul: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 97 - 113.

Chan, H. F., Skali, A., and Torgler, B. (2020). A *Global Dataset of Human Mobility (No. 2020-04)*. Center for Research in Economics, Management and the Arts (CREMA), viewed 10 June 2021, <<http://www.crema-research.ch/papers/2020-04.pdf>>.

Clarke, D. L. (1977). *Spatial Archaeology*, New York: Academic Press.

Costin, C. L. (2001). Craft Production Systems, *Archaeology at the Millennium*, (Ed. G.M. Feinman, T.D. Price), Boston: Springer, 273-327.

Dallas, C. (2016). Jean-Claude Gardin on Archaeological Data, Representation and Knowledge: Implications for Digital Archaeology, *Journal of Archaeological Method and Theory*, 23(1), 305-330.

Figuera, M., (2018). Database Management e Dati Archeologici: Standardizzazione e Applicazione della Logica Fuzzy alla Gestione delle Fonti e delle Attribuzioni Tipologiche, *Archeologia e Calcolatori*, 29, 143-160.

Flannery, K. V. (1976). *The Early Mesoamerican Village*, New York: Academic Press.

Gillings, M., Hacıgüzeller, P., and Lock, G. (2020). *Archaeological Spatial Analysis: A Methodological Guide*, New York: Routledge.

Grzymala-Busse, J. W. (1988). Knowledge Acquisition Under Uncertainty-A Rough Set Approach, *Journal of intelligent and Robotic Systems*, 1(1), 3-16.

Hacıgüzeller, P. (2012). GIS, Critique, Representation and Beyond, *Journal of Social Archaeology*, 12, 245-263.

Hahmann, S. and Burghardt, D. (2013). How Much Information is Geospatially Referenced? Networks and Cognition, *International Journal of Geographical Information Science*, 27, 1171-1189.

Hermon, S. and Niccolucci, F., (2017). Formally Defining the Time-Space-Archaeological Culture Relation: Problems and Prospects, *Archeologia e Calcolatori*, 28(1), 93-108.

Hietala, H. J., and Stevens, D. E. (1977). Spatial Analysis: Multiple Procedures in Pattern Recognition Studies, *American Antiquity*, 42, 539- 559.

Hodder, I., and Orton C. (1976). *Spatial Analysis in Archaeology*, Cambridge: Cambridge University Press.

Kaptan, E. (2016). Nif (Olympos) Dağı Karamattepe'deki Cevher Zenginleştirmede Kullanılan Taş Alet, IV. *ODTÜ Arkeometri Çalıştay Türkiye Arkeolojisiinde Taş: Arkeolojik ve Arkeometrik Çalışmalar*, Prof. Dr. Hayriye Yeter Göksu Onuruna (7-9 Mayıs 2015 Ankara), 45-50.

Karataş, İ., and Kırbay, İ. (2015). Özgür ve Açık Kaynak Kod Coğrafi Bilgi Sistemi Yazılımlarının

Karşılaştırmalı Değerlendirmesi, XVII. Akademik Bilişim Konferansı (AB2015) Eskişehir Türkiye, 68-74.

Kintigh, K. W., and Ammerman, A. J. (1982). Heuristic Approaches to Spatial Analysis in Archaeology, *American Antiquity*, 47(1), 31-63.

Kvamme, K. L. (1999). Recent Directions and Developments in Geographic Information Systems, *Journal of Archaeological Research*, 7, 153-201.

Lambrick, G. (2004). The Management of Archaeological Sites in Arable Landscapes, *Preserving Archaeological Remains In Situ?: Proceedings of the 2nd Conference, 12-14 September 2001*, (Ed. M. Corfield, et al.), London: Museum of London Archaeology Service, 168-173.

Lazar, A., (2002). Heuristic Knowledge Discovery for Archaeological Data Using Genetic Algorithms and Rough Sets, *Heuristic and Optimization for Knowledge Discovery*, Hershey: IGI Global, 263-278.

Lazar, A., and Reynolds R.G., (2003). Heuristic Knowledge Discovery for Archaeological Data Using Cultural Algorithms and Rough Sets, *Heuristics and Optimization for Knowledge Discovery*, vol. 2, (Ed. R. A. Sarker, H. A. Abbass, C. S. Newton), USA: Idea Group Publishing.

Lee, H., and Kang, K. (2015). Interpolation of Missing Precipitation Data Using Kernel Estimations for Hydrologic Modeling, *Advances in Meteorology 2015*, 1-12.

Lennox, P. (2012). GIS is an Important Tool for Local Government, *Geospatial World*, viewed 10 June 2021, <https://www.geospatialworld.net/article/gis-is-an-important-toolfor-local-government>.

McCoy, M. D., and Ladefoged, T. N. (2009). New Developments in the Use of Spatial Technology in Archaeology, *Journal of Archaeological Research*, 17, 263-295.

Niccolucci, F., and Hermon, S. (2015). Time, Chronology and Classification, *Mathematics and Archaeology*, (Ed. J. A. Barceló, I. Bogdanovic), Boca Raton: CRC Press Taylor and Francis Group, 257-270.

Noble, G., Lamont, P., and Masson-Maclean, E. (2019). Assessing the Ploughzone: The Impact of

Cultivation on Artefact Survival and the Cost/Benefits of Topsoil Stripping Prior to Excavation, *Journal of Archaeological Science: Reports*, 23, 549-558.

Pagliani, P., and Chakraborty, M. (2008). *A Geometry of Approximation: Rough Set Theory: Logic, Algebra and Topology of Conceptual Patterns*, Warsaw: Springer.

Pawlak, Z. (1982). Rough Set, *International Journal of Computer and Information Sciences*, 11(5), 341-356.

Pawlak, Z. (1991). *Rough Sets Theoretical Aspects of Reasoning About Data*, Dordrecht: Kluwer.

Pawlak, Z. (1996). Rough Sets, Rough Relations and Rough Functions, *Fundamenta Informaticae*, 27(2-3), 103-108.

Pawlak, Z. (2002). Rough Sets and Intelligent Data Analysis, *Information Sciences*, 147(1-4), 1-12.

Pawlak, Z. (2004). Some Issues on Rough Sets, *Transactions on Rough Sets I, LNCS 3100*, (Ed. J. F. Peters, et al.), Heidelberg: Springer Verlag, 1-58.

Pinder, D., Shimada, I., and Gregory D. (1979). The Nearest-Neighbor Statistic: Archaeological Application And New Developments, *American Antiquity*, 44, 430-445.

Prędko, B., and Wilk, S. (1999). Rough Set Based Data Exploration Using ROSE System, *International Symposium on Methodologies for Intelligent Systems*, Heidelberg: Springer, 172-180.

Predki, B., Słowiński, R., Stefanowski, J., Susmaga, R., and Wilk, S. (1998). ROSE-Software Implementation of the Rough Set Theory, *International Conference on Rough Sets and Current Trends in Computing*, Heidelberg: Springer, 605-608.

Qiang, Y., Asmussen, K., Delafontaine, M., Stichelbaut, B., De Tré, G., De Maeyer, P., and Van de Weghe, N. (2009). Visualising Rough Time Intervals in a Two-Dimensional Space, *International Fuzzy Systems Association World Congress and 2009 European Society for Fuzzy Logic and Technology Conference, IFSA-EUSFLAT 2009-Proceedings*, 1480-1485.

Robertson, E. C. (2006). *Space and Spatial Analysis in Archaeology*, Albuquerque: UNM Press.

Russell, S. J. and Norvig, P. (1995). *Artificial Intelligence a Modern Approach*, New Jersey: Prentice Hall.

Talmage, V., and Chesler, O. (1977). *The Importance of Small, Surface, and Disturbed Sites as Sources of Significant Archeological Data*, 183, USA: National Park Service, US Department of the Interior.

Tirpáková, A., Vojteková, J., Vojtek, M. and Vlkolinská, I., (2021). Using Fuzzy Logic to Analyze the Spatial Distribution of Pottery in Unstratified Archaeological Sites: The Case of the Pobedim Hillfort (Slovakia). *Land*, 10(2),103.

Tulunay, E. T., Peker, M., Baykan, D., Lenger, D. S., Bilgin, M., and Baykan, C., 2019. "Nif (Olympos) Mountain Research and Excavation Project: 2019 Season." *41. Uluslararası Kazı Sonuçları Toplantısı Diyarbakır-Turkey*, 11-32.

Tulunay, E.T. (2006). Nif (Olympos) Dağı Araştırma Projesi: 2004 Yılı Yüze Araştırması, *AST 23(2)*, 189-200.

Tuncalı Yaman, T. (2019). A Model-Based Statistical Classification Analysis for Karamattepe Arrowheads, *Journal of Computer Applications in Archaeology*, 2(1),1-9.

Tuncalı Yaman, T. (2020). Application of Multiple Imputation Using Fuzzy Archaeological Data, *Intelligent and Fuzzy Techniques in Big Data Analytics and Decision Making, INFUS 2019, Advances in Intelligent Systems and Computing*, (vol. 1029), (Ed. C. Kahraman et al.), Cham: Springer, 322-329.

Verhagen, P. (2007). *Case Studies in Archaeological Predictive Modelling*, Leiden: Leiden University Press.

Verhagen, P. (2012). Biting Off More Than We Can Chew? The Current and Future Role of Digital Techniques in Landscape Archaeology, *Landscape Archaeology Between Art and Science. From a Multi-to an Interdisciplinary Approach* (Ed. S. J. Kluiving, E. Guttman-Bond), Amsterdam: Amsterdam University Press, 309-320.

Verhagen, P. (2018). Spatial Analysis in Archaeology: Moving into New Territories, *Digital Geoarchaeology. Natural Science in Archaeology*, (Ed. C. Siart, M. Forbriger, O. Bubenzer), Cham: Springer, 11-25.

Wagtendonk, A., Verhagen, P., Jeneson, K., Soetens, S., and de Kleijn, M. (2009). *Past in Place: The Role*

of Geo-ICT in Present-Day Archaeology, *Geospatial Technology and the Role of Location Within Science*, (Ed. H. J. Scholten, R. van de Velde, N. van Manen), Dordrecht: Springer, 59-86.

Web1. IDSS. (2021). <http://idss.cs.put.poznan.pl/site/rose.html>, review date: 15.10.2021.

Whallon, R., Jr. (1973). Spatial Analysis of Occupation Floors I: Application of Dimensional Analysis of Variance, *American Antiquity*, 38, 266-278.

Whallon, R., Jr. (1974). Spatial Analysis of Occupation Floors II: Application of Nearest Neighbor Analysis, *American Antiquity*, 39, 16-34.

Wirth, L. (1925). A Bibliography of the Urban Community, *The City*, (Ed. R. E. Park, E. W. Burgess), Chicago: University of Chicago Press, 161-228.

Yager, R. R. (1986). A Characterization of the Extension Principle, *Fuzzy Sets and Systems*, 18(3), 205-217.

You, M., Xiao, Y., Zhang, S., Yang, P., and Zhou, S. (2019). Optimal Mathematical Programming for the Warehouse Location Problem with Euclidean Distance Linearization, *Computers&Industrial Engineering*, 136, 70-79.

Zadeh, L. (1972). Fuzzy-Set-Theoretic Interpretation Of Linguistic Hedge, *Journal of Cybernetics*, 2, 4-34.

Zadeh, L. (1975). The Concept of a Linguistic Variable and Its Application to Approximate Reasoning-1, *Information Sciences* 1975, 199-249.

Appendix

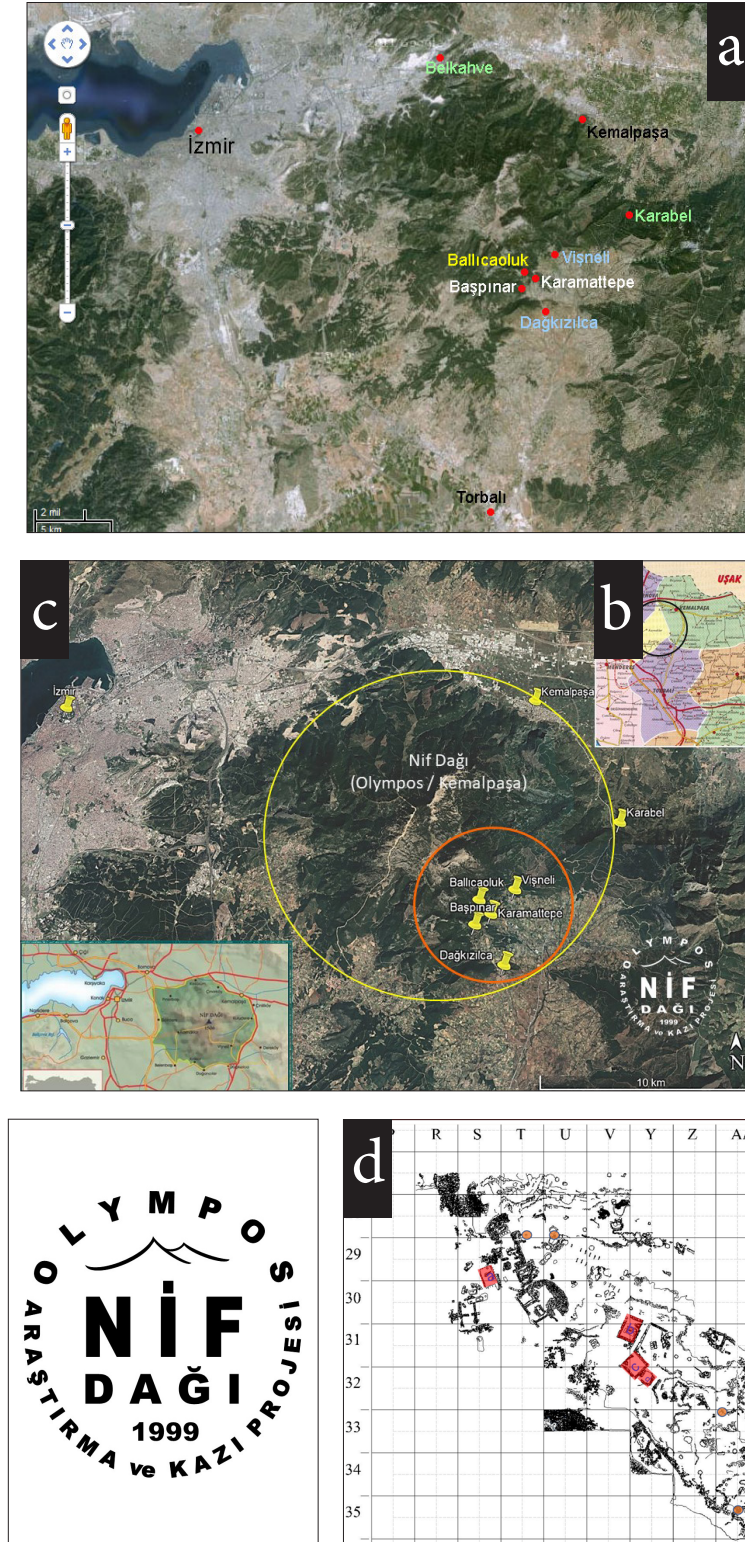

Figure 1: Mount Nif - a, b, c) Map and Satellite View; d) Karamattepe 2018 plan. (Tulunay et. al, 2019).

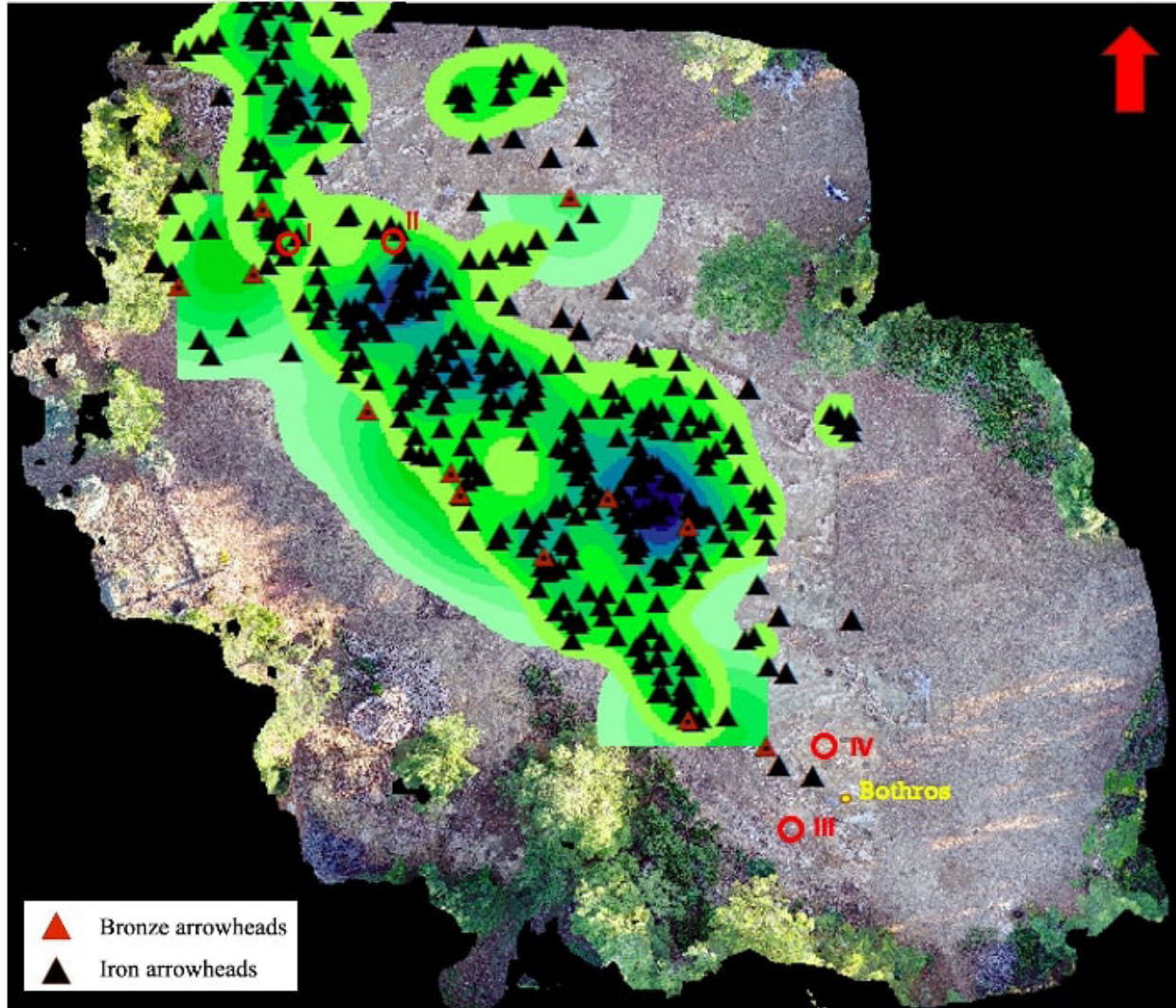

Figure 2: Orthophotography of Karamattepe with Geolocations of Arrowheads with Intensity Map and Denoted Locations of Furnaces (I-IV) (Photo: The Mount Nif Excavation Archive)

Figure 3: Furnaces (Photos and Illustrations: Ceren Baykan)

Figure 4: Arrowheads with Typology (Photos: Ceren Baykan) (Baykan, 2015a)

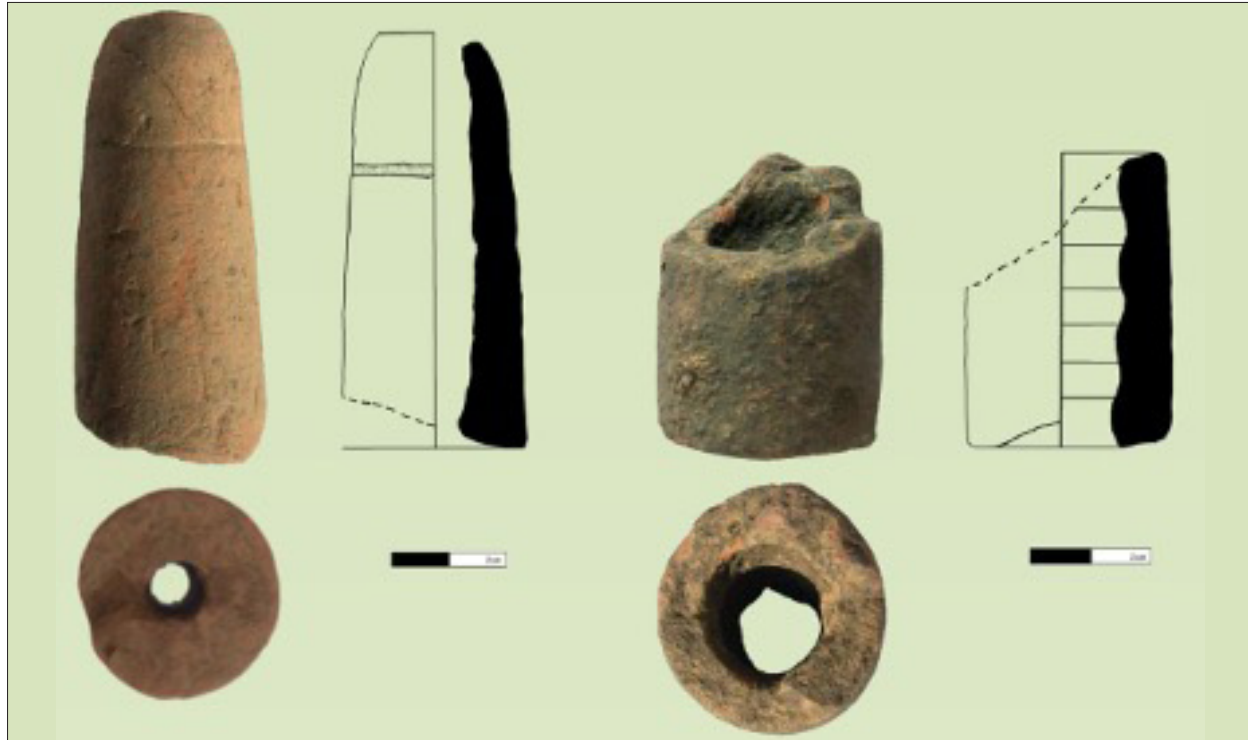

Figure 5: Terracotta Tuyeres (Photos and Illustrations: Ceren Baykan)

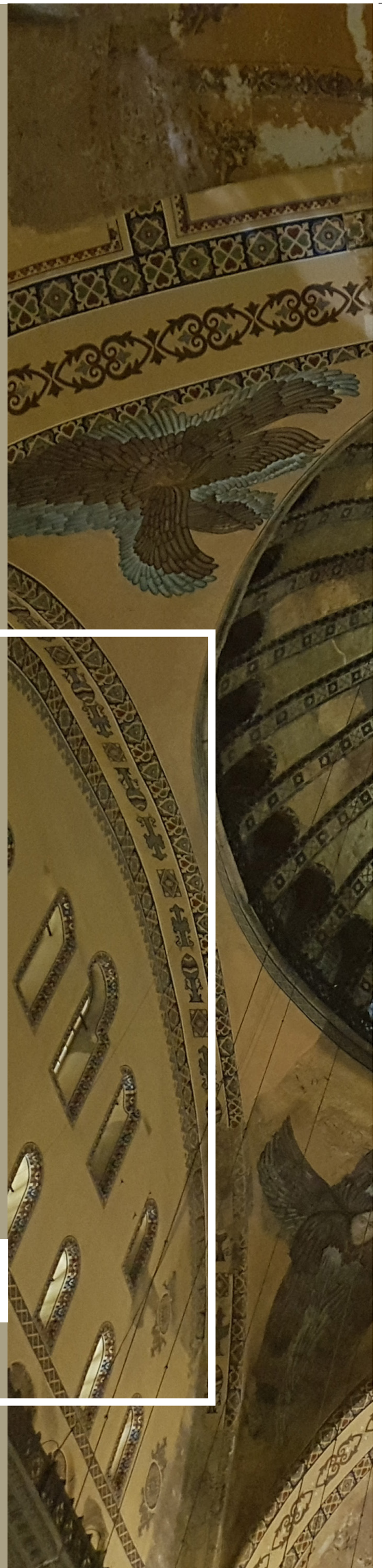

Figure 6: Slags, Iron Ingots, Tuyeres and Forging Stage Finds (Photos and Illustrations: Ceren Baykan)

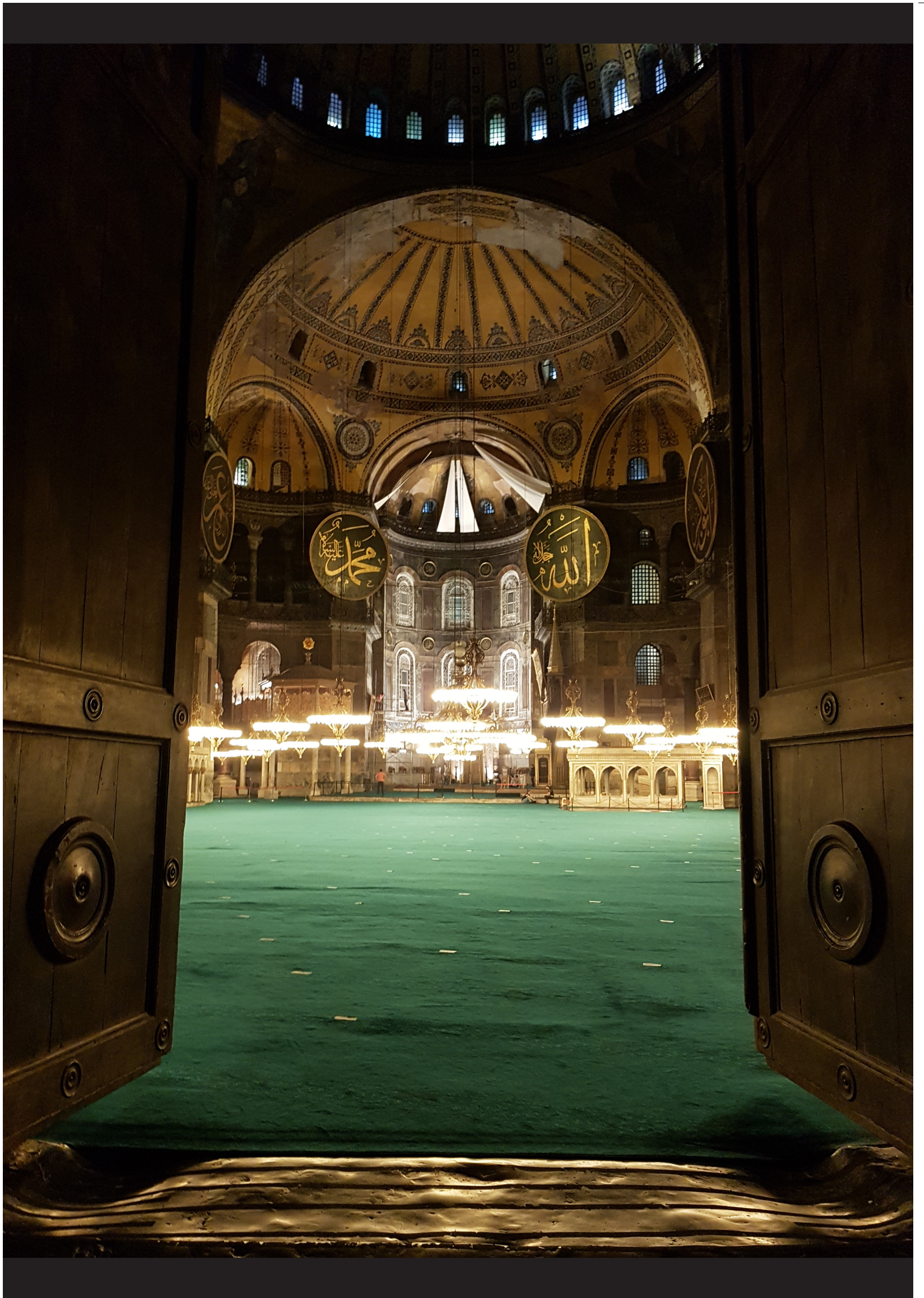
Ayasofya'nın 6.yy Duvar Taş Kaplamaları ve Yapım Tekniğindeki Detaylar

Fırat BUZLU,
Prof. Dr. Can Şakir BİNAN

”

Ayasofya'nın 6.yy Duvar Taş Kaplamaları ve Yapım Tekniğindeki Detaylar*

6th Century Stone Coatings and Construction Technique Details of Hagia Sophia

Fırat BUZLU**

Can Şakir BİNAN***

Özet

Günümüz Ayasofya'sı, yaklaşık 1500 yıllık geçmişi ile antik dünyanın ve günümüzün en ikonik yapılarından biridir. İnşa edildiği ilk dönemlerden bu yana yapının duvarlarında kullanılan taş kaplamalar; edebi metinlere, seyyahlara ait yazımlara ve bilimsel araştırmalara konu olmuştur. Birçok farklı taş türünün kullanılması, özel kesim yöntemleri ile taş blokların dilimlere ayrılarak görsel estetik yaratılması ve yapı bütünündeki görkemli görüntüsü ile bu taş kaplamalar her dönem ilgi odağı olmuştur. Yapıda kullanılmış olan 6. yy. duvar taş kaplamalarında, birbirinin yansıması şeklinde izlenebilen doğal desenleri oluşturabilmek için kullanılan taş blok kesim tekniği sebebiyle ince işçiliğe ve beklenenden daha düşük kalınlıklara sahip levhalar elde edilmiştir. Bu durum sadece duvar kaplamalarına özgü değildir. Zeminde kullanılmış olan 6. yy.a ait döşemelerde de aynı kalınlıkları ve aynı ince işçilik detaylarını görmek mümkündür. Yapıda, taş kaplama veya zemin döşeme olarak kullanılmış taş levhaların, gün ışığını kayda değer biçimde yansıtıyor olması, bu taşların cilalanmasında da ciddi işçilik ve zaman maliyetlerinin harcandığının göstergesidir. Yapıda kullanılan taşların muhtemel taş kesim ve cilalama yöntemleri, saha incelemeleri ve yazılı kaynaklar üzerinden araştırılmış; tespit edilen bulgular yazının ilgili bölümlerinde sunulmuştur.

Ayrıca kaplama taşlarındaki bazı yapım tekniği detayları ile yapı bütününe ilgilendiren birtakım problemlerin de oluşmasının önüne geçilebilmiştir. Kaplama taşlarının duvara doğrudan temasının kesilerek, yaklaşık 5-10 cm boşlukla, metal donatılar kullanılarak duvar kütesine bağlanmış olması bu teknik detay çözümlerinden biridir. Ayasofya'nın gerek iç gerekse dış cephesinde kullanılmış olan duvar taş kaplamalarının yapım teknikleri ile ilgili bazı yeni bulgulara ulaşılmış ve bu bulgular, yapı içerisinde takip edilerek yapı bütününe yansımaları olan (6. yy. plan şemasıyla ilgili) yeni varsayımlar ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Ayasofya, Taş İşçiliği, Duvar Kaplama, Duvar Yapım Tekniği, Koruma.

Abstract

Today's Hagia Sophia is one of the most iconic structures of the ancient world and today, with a history of approximately 1500 years. Cladding stones, which have been used on the walls of the building since the first periods of its construction; it has been the subject of literary texts, writings of travellers and scientific research. These cladding stones have been the focus of attention of all periods with the use of many different stone types, the creation of visual aesthetics by dividing the stone blocks into slices with special cutting methods, and their magnificent appearance in the whole building. Slabs with fine workmanship and lower thickness than expected were obtained due to the stone block cutting technique used to create natural patterns that can be seen as reflections of each

* Geliş Tarihi: 13.01.2022- Kabul Tarihi: 17.01.2022

** Konservatör, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, KVMGM, İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Mrkz. ve Böl. Lab. Müd. İstanbul/Türkiye, firatbuzlu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0732-6834

*** Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık ABD. Rölöve ve Restorasyon Bölümü İstanbul/Türkiye, binanb@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5916-3352

other in 6th century stone wall stone coverings used in the building. This situation is not unique to wall coverings. It is possible to see the same thicknesses and the same fine workmanship details on the floors of the 6th century. The fact that the stone slabs used in the building as stone cladding or flooring can reflect the daylight significantly indicates that serious labor and time costs were spent even in the polishing of these stones. The possible stone cutting and polishing methods of the stones used in the building were investigated through field studies and written sources, and the findings were presented in the relevant sections of the article.

In addition, with the details of some construction techniques in the wall cladding stones, it was possible to prevent the occurrence of some problems concerning the whole of the building. One of these technical detail solutions is to cut off the direct contact of the facing stones with the wall and connect them to the wall mass with a gap of approximately 5-10 cm, using metal reinforcements. Some new findings have been reached regarding the construction techniques of the wall stone coverings used in both the interior and exterior of Hagia Sophia, and new assumptions (related to the 6th century plan scheme) which have reflections on the whole building have been put forward by following these findings within the building.

Keywords: Hagia Sophia, Stoneworking, Cladding Stone, Wall Construction Technique, Conservation

Giriş

Ayasofya, 1500 yılı yakın süredir işlevsel olarak varlığını sürdürmeyi başaran nadir dünya kültür mirası örneklerindendir. Günümüzdeki görünümüne, birçok kez yaşadığı dönüşüm ve yenilemelerle kavuşmuştur.

Ayasofya, döneminin mimari devrimi niteliğinde deneysel bir yapıdır. Batı geleneklerinin ve emperyal anlayışın doğu biçimleriyle birleşerek gerçek evrenselliğin maddede bütünleşmesine olanak sağlamıştır. Ayasofya’da, Roma’dan hatta antik Yunan’dan gelen yaşam biçiminin parçalarını görmek mümkündür; kubbe ve yarı kubbeler, yapı içi süslemelerdeki detaylar ise doğu mimari özelliklerini anımsatmaktadır. Ayasofya, inşa edildiği dönem için olağan kabullerin ötesinde bir mimari anlayış ve çözümlemelere sahiptir. Yapısal çözümlemelerinde, matematik ve geometrinin pratik kullanımında da bazı yeniliklere sahiptir. Yapı mimarlarının, teorik çalışmalarda ve pratik uygulamalarda saygınlık kazanmış bilim adamlarından seçilmesinin sebebi de budur.

İstanbul’un fethi ile Osmanlı hâkimiyetine giren yapının, günümüze ulaşabilmesinde Osmanlı Dönemi onarım uygulamalarının çok büyük etkisi bulunmaktadır. Günümüzdeki Ayasofya, geniş ölçekte, Osmanlı İmparatorluğu’nun dönemsel ve seçkin ekleri ile birlikte, ana yapı etrafında toplanmış bir yapılar topluluğu görünümündedir.

Ayasofya, 6 yy. yapısı olması nedeniyle Geç Antik Roma ve sonrasında Doğu Roma (Bizans) mimari detaylarının; Osmanlı Dönemi onarımları ve ekleri ile Osmanlı mimarisindeki teknik detay çözümlerine dair

ipuçlarının; Cumhuriyet Dönemi ile koruma-onarım kavramlarına ait pratiklerin izlenebildiği bir mimari ve sosyal laboratuvardır.

Ayasofya’da kullanılan duvar kaplaması levhalar, yapının görkemli görüntüsüne en büyük katkısı sağlayan unsurlardandır. Taş blokların ince levhalara ayrılması için kullanılan özel bir kesim şekli ile kesilerek yerleştirilen duvar kaplaması taş levhalar, son derece etkileyici görüntüler oluşturmaktadır (Resim 1). Bu kesim yöntemi ile elde edilen görsel estetik, sadece duvar kaplamalarında değil zemin döşemelerinde de kendini göstermektedir.

Ayasofya’nın 6. yy. yapım tekniklerindeki bazı detaylardaki belirsizlikler günümüzde de devam etmektedir. Duvar kaplama taşlarının yapım tekniği detayları da bu belirsizlikler içinde sayılabilir. Konu ile ilgili bilimsel araştırmalar bulunmasına rağmen somut verilerin tespiti ile yapım tekniği detaylarıyla ilgili yeni bulgular ve bu bulgulardan yola çıkarak yeni varsayımlar ortaya koyabilmek mümkündür.

1. Ayasofya’nın Duvar Kaplama Taşları

Bizans Dönemi duvar yapım tekniklerinde kullanılan malzemelerden çok radikal biçimde kısa sürede vazgeçilmiş; 3. ve 4. yy.da kullanılan büyük taş bloklar ile Antik Yunan mimarisinde görülebilen ince işçiliklerle yontulmuş mermer ve diğer taş türleri yerlerini birden tuğla ağırlıklı yapı elemanlarına bırakmıştır (Ahunbay, 2006: s.75).

Duvar yapım tekniğinde malzeme ve işçilik bu denli değişirken, duvar taş kaplamasında kullanılan teknik ve malzemeler değişmeden uzun yıllar boyunca devam etmiştir. Örneğin, 6. yy. Ayasofya’ında duvarlarda yoğun olarak kullanılan malzeme tuğladır. Geç Bizans Dönemi onarım ve eklemeleriyle birlikte 14. yy.a ait Kariye’nin duvar yapım tekniğinde taş malzemenin daha yoğun olduğu görülebilir. Fakat iki yapının da iç mekânında kullanılan duvar kaplama malzemeleri ve kaplama teknikleri birbirine çok benzemektedir.

Yapının iç mekânı, çok çeşitli taşlar ile kaplanmıştır. Anadolu, Yunanistan, Mısır, Kuzey Afrika, Orta Avrupa menşeli taşlar, İmparatorluğun uzandığı tüm bu coğrafyalardan getirilerek Ayasofya’da bir arada sergilenmiştir (Resim 3).

Pavlos Silentiarios, Ayasofya’nın ikinci kutsanması adına yapılan açılış töreninde bu taşların görünümelerini ve getirtildiği coğrafyaları detaylıca anlatmaktadır (Pavlos Silentiarios, 2018: s.50, 51, 52). Taş kaplamalar, farklı ölçülerde, kubbe kemer başlangıçlarına kadar yükselmekte ve tüm yapıyı kaplamaktadır (Resim 1). Yan neflerde de duvarlar tonoz başlangıç kısmına kadar taş levhalarla kaplanmıştır. Yine galeri katı pencere seviyelerine kadar, taşıyıcı ayakların bazıları ise tonoz başlangıç noktasına kadar taş levhalar ile kaplanmıştır. Galer katındaki tüm taşıyıcı ayakların ilk inşa sırasında taş ile kaplı olması ve zamanla bu kaplamaların yitirilmiş olması da muhtemel bir durumdur.

Duvarların taş plakalarla kaplanmasının nedeniyle ilgili birkaç varsayım ileri sürülebilir. Bunlardan biri, büyük Roma İmparatorluğu’nun devamı olma iddiasını taşıyan Bizans’ta (Doğu Roma) görkemli görünümlü yapıların devamlılığının amaçlanmış olduğudur. Diğer bir varsayım ise tuğla duvardaki herhangi bir düzensiz görüntünün ya da işçilikteki kusurların kapatılmasını sağlamaktır.

Geniş yüzey alanlarının levha şeklinde kesilmiş taşlar ile kaplanmış olduğu Ayasofya iç mekânında, farklı taş türlerinin bir arada kullanıldığı ve farklı betimlemelere sahip özel duvar kaplamalarının yer aldığı görülür.

Ana mekân yan neflerde, bazı duvar kaplamaları Poseidon mızrağı ve yine Poseidon’a atfedilen yunus balıkları ile süslenmiş pagan sembolleri içermektedir (Dirimtekin, 1960: s.1452). Bu semboller, dönemin

(6. yy.) sosyal hayatında sembolik de olsa paganizmin etkilerinin hala devam ettiğinin göstergesidir. Batı yönünde, imparator kapısı üzerinde ise Hristiyanlık sembolleri ve altında yine yunus balığı betimleri ile bezeli taş kaplama yer almaktadır (Resim 2b).

Ana mekânın mihrap kısmında, Bizans Dönemi’ne ait, bitkisel ve geometrik motiflerle vazö betimlerinin yer aldığı duvar kaplama panolarını görmek mümkündür. Fakat mihrap kısmındaki kaplamalarda görülen farklı özellikler bununla sınırlı değildir. Mihrap üzeri duvar kaplamaları arasında bulunan porfir kaplama taşları, Ayasofya’da kullanılmış olan belki de en ince kesite sahip kaplamalardır.

Ana mekân kuzey ve güney cephede bulunan sıralı kemer alınlıklarında, siyah ve beyaz renklerin ağırlıkta olduğu, 6. yy.ın en güzel örneklerinden olan, taş kakma üslubuyla yapılmış bitki ve kuş betimli kaplama da bu konu başlığında yer alır (Resim 2a). Çok parçalı taş süsleme ile kaplı bu cephe, kalem işi süsleme olarak algılanabilmektedir. Yerinde yapılan incelemelerde kemeralnında farklı taş türleri kullanılarak yapılan yüzey kaplamasındaki bazı alanların sıva ile doldurularak taş rengine boyandığı anlaşılmıştır. Bu alanlar, zamanla oluşan kayıpların plastik onarımlarının ne şekilde yapıldığıyla ilgili bir veri olarak değerlendirilebilir.

Ana apsis olarak da tanımlanan mihrabın üst kısmında, taş işçiliğinin en iyi örneklerinden olan bant şeklinde kaplamalar mevcuttur (Resim 2c). Bant şeklinde devam eden bu kaplama türü, iç mekânın bazı bölümlerinde, kaplama taşlarının hemen üzerinde de görülebilmektedir. Mihrap üzerindeki bu kaplamalarla aynı bölgede bulunan ve yine farklı taş türlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan pano şeklindeki kaplamalar da aynı kalitede işçiliğe sahiptir (Resim 2c).

İnce taş işçiliğinin en güzel dönem örnekleri olan bu tür duvar kaplama panolarının yanı sıra farklı tür taşlardan farklı en ve boylarda levhalar şeklinde kesilerek kullanılan duvar kaplamaları, gün ışığını kısmi de olsa yansıtacak kadar pürüzsüz olmalarıyla Ayasofya’nın en etkileyici unsurları arasında yer almaktadırlar.

2. Ayasofya’da Levha Halinde Kullanılan Taşların Muhtemel Kesim Teknikleri

Ayasofya iç mekânın karakteristik görsel özelliklerinden biri de kaplama ve döşemelerde levha şeklinde kullanılan taşların sanat eseri gibi görünen doğal desenleridir. Bu desenler, taş blokların taş ocağından dokularına göre seçilerek levha şeklinde dilimlenmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu şekilde elde edilen levhaların, kaplanacak ya da döşenecek bölümde sıralanmaları ile elde edilen süsleme biçimi *Skoutlosis Tekniği* olarak anılmaktadır.

Skoutlosis Tekniği, Roma Dönemi zemin döşeme ve duvar kaplamalarında kullanılan çeşitli taş türlerinin doğal mineral dokusundaki desenlere göre kesilerek ayna görüntüsünün alınmasıyla oluşturulan süsleme tekniğine verilen addır (Öngen ve Aysal, 2017: s.24). *Book matching* ya da *aynalama* olarak da anılır. Kullanılacak taş blok, doğal desenine göre taş ocağından seçilir. Genellikle mineral diziliminden kaynaklı iri agregalı, dalgalı ya da şeritli desenleri bulunan bloklar tercih edilir. Taş blok, aynı boy ve en ölçülerinde 2-3 cm kalınlığında dilimlere ayrılır. Dilimlerdeki desenler birbirinin ayna görüntüsü şeklinde olur (Resim 4). Taş bloğun dilimleme işlemi ne kadar pürüzsüz olursa desenin görüntüsü o oranda netleşir. Bir önceki dilimin arka yüzündeki kesim bir sonraki dilimin ön yüzünü etkileyeceğinden bloktan çıkarılan levhaların hem ön hem de arka yüzeyleri görece bir pürüzsüzlüğe sahip olur. Levhalar ikili, dörtlü gruplar halinde ya da kullanım alanına göre art arda sıralanabilir.

Bu kaplama tekniğine uygun taş blokların yaklaşık 2-3 cm kalınlığında dilimlere ayrılmasının sebebinin, aynı desenin kullanılabileceği levha sayısını arttırmak olduğu düşünülebilir. Çünkü aynalama yapılabilecek uygun desenli ve hasarsız bloklar, tahmin edileceği gibi, kolaylıkla elde edilemezler.

Bu teknikte levhalar son derece ince kesiliyor olmalarına rağmen Ayasofya’da kullanılan en ince taş levhalar bu örnekler değildir. Araştırma sırasında tespit edilen geçmiş dönem yayınlarında mihrap üzeri porfir kaplamaların yaklaşık 2 mm kalınlığında olduğu belirtilmekte ve bu ifadenin bir yazım hatası olmadığı özellikle vurgulanmaktadır (Koyunlu, 1988: s.60). Bu açıklamalardan yola çıkarak saha ve arşiv araştırmaları

derinleştirilmiş ve somut verilere ulaşılmıştır. 1939 yılına ait Dumbarton Oaks arşiv fotoğraflarında (Resim 5), mihrap üstündeki porfir duvar kaplamalarının birbirine dişli bir kesim yapılarak bağlandığı ve kesitlerindeki incelik net bir şekilde görülmektedir. Saha araştırması sırasında da aynı kaplamaların dişli kesim yapılarak birbirine sabitlendiği parçalar tespit edilmiştir.

Porfir, Roma Dönemi’nin lüks yapı malzemeleri arasında yer almaktadır. Kaynak bölgesi Mısır’daki ocaklar olup bu ocaklar Roma Dönemi boyunca lüks yapı malzemelerinin elde edildiği yerler bakımından Yunanistan ve Anadolu’daki taş ocaklarının bulunduğu coğrafi alandan sonra ikinci sırada gelmiştir (Ward-Perkins, 1994: s.368). Porfir, Ayasofya’nın inşa edildiği dönemde de çok değerli olmakla birlikte, porfirin çıkartıldığı ocaklar Ayasofya’nın inşasından yaklaşık 150 yıl önce kapatılmıştır (Berger, 2000: s.29). Bu sebeple nadir hale gelen porfirin daha ince levhalar halinde kullanılmış olması mümkündür. Ayrıca porfir levhalardaki dişli kesimlerle oluşturulmuş yamalar, eksik kısımları bulunan levhaların tamamen yenilenmesi yerine mevcutların korunarak tamamlandıklarının işaretidir. Bu örneklerin 6. yy. inşa dönemi uygulamalarına ya da sonraki dönemde yapılmış onarımlara ait olması mümkündür.

Blokların zemin döşemesi ya da duvar kaplaması yapılmak amacıyla aynı kalınlık ve ölçülerde levhalara ayrılması sistematik kesim tekniğini gerekli kılmaktadır. Roma Dönemi’nde kireç taşı ya da kum taşı gibi görece düşük sertlikte olan taşların kesimi için metal dişli testereler, mermer veya daha sert taşlar içinse düz metal şeritler, kesilen taştan daha sert taş kırıntıları ve tozu gibi bazı aşındırıcılar kullanılmıştır. Kullanılan aşındırıcıların kesim boşluğunda sıkışmaması içinse kesim bölgesi işlem süresince su ile temizlenmektedir (Wootton, Russell ve Rockwell, 2013: s.6-7). Bu testereler, belirli bir sarkaç düzeneğine bağlı olarak kas gücüyle kullanılmaktadırlar (Resim 6).

Roma Dönemi ve Geç Antik Çağ araştırmaları için uzun yıllar tartışma konusu olan su gücü ile çalışan testerelerin bu dönemlerde de kullanıldığı, yakın zamanlardaki keşifler sayesinde kesinlik kazanmıştır. 2005 yılında, Hierapolis kentinde MS 2 ila 3. yy.a tarihlenen bir lahit kabartmasında su gücü ile çalışan testerenin varlığı (Ritti, Grewe ve Kessener, 2007:

s. 140) (Resim 7) ve Efes'te 6 ila 7. yy.a ait olduğu düşünülen çoklu su çarklarının komplike şekilde çalıştığı sistemin keşfi (Wefers ve Mangartz, 2011) taş kesiminde kullanılan teknolojinin yeniden yorumlanmasını zorunlu kılmıştır. 6 ila 7. yy.a ait bir diğer benzer teknoloji Ürdün'ün Gerasa kentinde de bulunmuştur (Kessener, 2010: s.286). 3. yy. Hierapolis mil sisteminin, 6. yy.da Efes ve Gerasa'da geliştirilerek daha verimli kullanıldığı düşünülmektedir (Resim 7). Krank ve krank mili bulunan bu kesim düzeneklerinin Roma Dönemi'nde kullanılmasının mümkün olamayacağı ile ilgili bilimsel tartışmalar 1960'lı yıllara kadar uzanmaktadır. Fakat 2005'te Hierapolis kuzey nekropolünde bulunan ve MS 2 ila 3. yy.a tarihlenen bir lahit üzerindeki kabartmada görülen su çarkı ve krank mili ile çalışan düzenek betimi sayesinde Roma Dönemi'nde bu sistemin kullanıldığı ispatlanmıştır (Kessener, 2010: s.285)

Ayasofya inşası (6 yy.) ile aynı döneme denk gelen bu kesim yöntemlerinin Ayasofya taşlarında da kullanılmış olması muhtemel bir durumdur. Fakat Ayasofya için taş blokların kesilerek skoutlosise uygun levhalar haline getirilmesi işleminin taş ocaklarına yakın alanlarda yapılması bazı sakıncalar oluşturabilir. Yapının hangi alanında hangi taş türlerinin ne sırayla konulacağını tespitine yapı oluşturulurken karar verilmesi ve bu karara göre seçilecek taş türü ve kesim yönünün inşa yerinde belirlenmesi daha makul görünmektedir. Diğer bir durum ise uzak mesafelerden getirilen ve 2-3 cm genişliğinde kesilerek taşınan taş levhalardan birinin dahi hasar görmesinin, skoutlosis tekniği nedeniyle 2, 4 hatta 8 levhanın dalga görüntüsündeki kompozisyon bütünlüğünü bozma ve tüm levha sırasını kullanılamaz duruma getirme riskinin bulunmasıdır. Bu sebeple blokların nakliye için uygun ebatta hazırlanarak inşa alanına yakın bir bölgeye nakli ve sonrasında 2-3 cm kalınlığında levhalar halinde kesilmesi akla daha yakın bir varsayım olarak görülmektedir. Yakınlığı, kolay nakliye imkânı ve faal geniş ocaklara sahip olmasından dolayı Marmara Adası'ndan getirilen Marmara mermerinin ocağa yakın alanda kesilmiş olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

3. Taş Levhaların Cilalanması

Taşların cilalanması, zaman ve işçilik bakımından maliyetli bir çalışmadır. Taş cilası, cilalanan taştan daha

yumuşak kum taşı, kireç taşı, pomza ve tebeşir gibi taş türleri kullanılarak yapılır (Rockwell, 1993).

Taş tozları, su ile macun kıvamına getirilerek kullanılır (Hasol, 2019: s.110). Görece yumuşak taş türleri sertliklerine göre sırayla sürülüp ovalanarak yüzeyleri aşındırılır. Bu işlem, işlenen taşın pürüzsüzlüğü istenen noktaya gelene kadar devam ettirilir (Wootton ve diğerleri, 2013: s.9). Ayasofya'nın inşa edildiği Geç Antik Dönem'de de taşların cilalanarak parlak görünüm elde edilmesi bu aşındırma ile sağlanmıştır.

Antik Dönem'de bu işlemin betimlendiği tek belge niteliğindeki görsel kanıt, günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır (Wootton ve diğerleri, 2013: s.9). Efes antik kentinde keşfedilen MS 2. yy.a ait lahit parçasında bir taş heykel yapımının aşamaları betimlenmektedir.¹ Lahit parçasında yer alan heykel oyma işlemi yanında masa üzerindeki bir heykelin de bir işçi tarafından pomza ile ovalarak cilalandığı düşünülmektedir (Resim 8). Araştırmacılar, masa altındaki sepetin ise ponza tozunu muhafaza etmek için kullanıldığını düşünmektedirler (Mendel, 1912: s.79).

Roma Dönemi'nde taş cilası için farklı balmumu vb. malzemeler kullanılmış olabileceği Roma taş işçilerinin gerçek taş cilası için kullandığı '*sine cere*' (balmumu olmayan) ifadesinden anlaşılmaktadır (Rockwell, 1993: s.50). Balmumunun zamanla toz ve kiri yüzeyinde toplayıp kararması ile taş yüzeyinin görünmeyecek hale gelmesi de kaçınılmazdır. Böyle bir durumun gözlenmemesi Ayasofya'da bu tür bir uygulama olmadığının göstergelerindendir. Ayasofya'da, özellikle zemin döşemelerinde gerçek taş cila uygulamasının son işlemleri büyük ihtimalle taş döşemeler yerine yerleştirildikten sonra tamamlanmış olmalıdır.

1 Söz konusu lahit parçası, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde (envanter no: 775 T) tespit edilerek fotoğrafla belgelenmiştir. Eser, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin yeni sergi alanında görülebilecektir.

4. Duvar Kaplamalarında Kullanılmış Muhtemel Yapım Tekniği Detayları

Ayasofya'da duvar kaplamaları yalnız iç mekânda kullanılan bir mimari unsur değildir; bazı araştırmacılara göre Ayasofya dış cephesinde de (sadece batı cephe olmak üzere²) kullanılmışlardır (Mango, 2006: s.98). Bugün de yerlerinde kalabilen birkaç kaplama taşı, 6. yy.da batı dış cephesinin Marmara mermeri ile kaplanmış olduğunun kanıtıdır. 2019 yılında bu kaplama taşlarının konservasyonu tarafımızca yapılarak özgün tekniğine uygun biçimde yeniden yerlerine sabitlenmiştir.

Taş kaplamaların büyük bir çoğunluğu, duvardan yaklaşık 5-10 cm aralığında değişen mesafelerle yerleştirilmiş metal donatılar ile duvara bağlanmış haldedir. İç mekânda kullanılan bazı kaplama taşları ile duvar arasındaki boşluk basit tuğla kırıkları ve harç dolgularla oluşturulmuştur. Büyük bir çoğunluğunda ise sistematik bir uygulama bulunur. Bu işlem için bazı varsayımları ifade etmek ve çalışmanın arkasındaki zekice tasarımı da belirtmek gerekmektedir. Öncelikle duvarların metal donatılarla tutturulmuş kaplama levhalarıyla kaplanması iş pratiği sağlamaktadır. Bunun da ötesinde kireç bağlayıcı harç, tuğla ve taş ile yükseltilmiş yapının statik mukavemet kazanabilmesi için kullanılan harcın hava ile teması gerekmektedir. Ne kadar uzun süre hava teması kurulusa söndürülmüş kireç bağlayıcı harç ve dolayısıyla yükselen yapı o derecede mukavim olur. Kaplama taşları ile duvar arasındaki 5-10 cm'lik boşluk bu imkânı sağlar.

2 Cyril Mango Ayasofya'da sadece batı cephesinin kaplı olduğunu şu sözlerle gerekçelendirmiştir:

“Yapı dıştan hantal ve ağırdır her zaman da öyle olmuştur. Daha altıncı yüzyılda kilisenin çevresi ek yapılarla kuşatılmıştır....Güney cephesi patriklik sarayının (epey bir yüksekliğe erişen çok büyük boyutlu bir yapı topluluğu olan ve doğrudan kilisenin galerisi ile bağlantılı bulunan) arkasında kalırdı. Katedrali başka yapılarla bağlamış olması gereken kemerlere ait günümüzde bile görülen yıkık kısımlardan anlaşılacağı gibi kuzey cephe de kapalıydı. Doğu cepheyi şapeller ve ek yapılar doldurmuştu. Ama batıda, geçen yüzyıla kadar bazı bölümleri ayakta kalabilen, sütun dizili bir atrium vardı. Bu noktada zemin birden dik olarak alçalır. Bundan da atriuma çıkmak için aslında bir merdiven olması gerektiği anlaşılır. Bu merdiveni çıkan ziyaretçi kendisini, ortasında bir çeşmesi olan 197'ye 130 ayak (Bizans fiti) boyutlarındaki büyük bir avluda bulurdu. İşte buradan ama sadece bu noktadan somaki (Marmara mermeri) taşı levhalarla kaplanmış ana cephenin engellenmeksizin görülmesi mümkündü.”

Araştırma sırasında duvar ve kaplama taşı arası boşluğun ve kaplama taşlarının duvar yüzeyine ne şekilde bağlandığının tespitine imkân sağlayacak bazı bulgulara ulaşılmıştır. Bu bulgular yapı genelinde takip edildiğinde ise yeni tespitler yapılabilmektedir. Tuğla duvar yüzeyinde sistemli bir şekilde sıralanan mermer takoz parçaları ve bu takoz parçaları ile duvar arasına tespit edilmiş metal kenet (bronz ve demir) parçaları gözlenmektedir. Bu mermer takoz parçaları, kaplama taşlarının duvara montajı için kullanılan metal kenetlerin duvara sıkıştırılması için kullanılmıştır (Resim 9a).

Kaplamaların bağlanacağı donatılarda da farklı bir durum tespit edilmiştir. Donatılar duvarlar inşa edildikten sonra değil duvar henüz inşa edilirken ve harç henüz sertleşmemişken duvara tespit edilmiştir. Donatıların ve aşağıda açıklanan taş takozların duvar ile bağlantısının olduğu bölgelerde hiçbir deformasyon olmaması ve 6. yy. sıvasının düzgün bir şekilde kalması, bu düşünceyi güçlendirmektedir (Resim 9b). Ayrıca bu sayede donatı da duvar derinliklerine daha sıkı tutunabilmektedir. Bu durum duvar kaplama işinin gelişi güzel yapılmadığı, zaten yapının tasarımı sırasında ne şekilde yerleştirileceğinin tasarlandığı anlamına gelmektedir³.

Bazı kenetlerin ise taş takoz kullanılmadan doğrudan duvara yerleştirildiği tespit edilmiştir. Fakat bu metal kenetlerin şekil ve kesit kalınlıklarının taş takoz kullanılan kenetlere göre farklı olmasından dolayı geçmiş dönem onarım eki olması muhtemeldir. Mermer takozlarla birlikte kullanılan metal kenetlerin bir kısmının bakır olması, muhtemel ilk yapım tekniğinin göstergesidir. Mermer takozlar, levhanın duvar ile arasındaki mesafeyi (5-10 cm) koruması amacıyla da kullanılmıştır.

Mermer takoz parçalarının kullanım amaçları, batı dış cephesinde bulunan kaplama levhalarının konservasyon çalışmalarında tespit edilebilmiştir.

Bu bağlamda 6. yy. duvar kaplama taşlarının yerleştirilmesi aşamasında kullanılması mümkün olan uygulama teknikleri ile ilgili bazı varsayımlar getirmek mümkündür. Bu varsayıma göre kaplama taşlarının düz bir hizada sıralanabilmesi için duvar yüzeyinde bulunabilecek düzensiz eğimlerden dolayı düz bir hat

3 Yapı üzerinde tespit edilen benzeri yapım tekniği detayları bir sonraki araştırmanın konusu olacaktır.

oluşturulmalıdır (Resim 10a). Sonrasında bu hatta göre kaplama taşlarının dayanacağı taş takozlar ve takoz ile duvar arasına sabitlenen metal kenetler takılmalıdır (Resim 10b). Duvar kaplama levhaları da taş takozlara dayalı bir şekilde metal kenetlere sabitlenmelidir (Resim 10c).

Batı dış cephedeki taş kaplamalarda ve cephe genelinde farklı malzeme ve ölçülerde metal kenetler tespit edilmiştir. Taş takozlarla birlikte kullanılan kenetlerin malzemeleri bronz ve demir olarak farklılıklar gösterse de hepsi şekil olarak benzer tiptedir (Resim 9b).

Ayrıca duvar kaplamalarının sabitlenmesi için kullanılmış ve farklı şekillere sahip olan demir kenetler de tespit edilmiştir (Resim 9b). Bu kenetlerin büyük bir kısmında diğer kenetlerle birlikte kullanılmış olan taş takozlar görülmektedir. Bu farklılığın sebebinin, taş takozlar kullanılmadan duvara sabitlenmiş olan kenetlerin 6. yy. sonrası bir dönem uygulaması olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Saha araştırmasında bu fikri destekleyen somut veriler de elde edilmiştir. Örneğin zamanla parça kayıpları oluşan bir duvar kaplamasının dağılarak yok olmasını engellemek için kırıkların olduğu alanlarda bu kenetlerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu kenetlerin, kaplama taşının eksiksiz olarak ilk kez yerleştirildiği 6. yy. da kullanılmış olması mümkün görünmemektedir. Ayrıca bu kenetler, kaba kesitleri ile kaplama taşlarının ön yüzlerine baskı yaparak taşın duvara sabitlenmesini sağlamaktadır. Taş takoz kullanılarak duvara sabitlenmiş bronz ve demir kenetler ise hem daha ince kesitlidir hem de kaplama taşlarının kesitlerine açılmış yaklaşık 1 cm çapında ve 7 mm derinliğindeki yuvalara geçmektedir (Resim 9). Böylelikle kaplama taşları yan yana dizildiklerinde, kenetler taşların arasında kalarak görünüme dâhil olmamaktadır. Fakat kaplama taşlarının üst ve alt kesitlerinde bu yuvalara rastlanılmamıştır. Tespit edilebilen yuvalar, kaplama taşlarının yan kesitlerinde bulunmaktadır.

Kaplama taşları ve kullanılan metal donatılardan elde edilen verilerle birlikte Ayasofya'nın batı dış cephe kaplamalarının 6. yy. daki duvara tespit tekniği ile ilgili yeni bir önerme yapmak mümkündür. Buna göre kaplama taşları, yan yüzeyleri ince kesitli yassı bronz ya da demir donatılarla ve taş kesitine oyularak açılan kenet yuvalarıyla; taşın üst ve alt kısımlarında ise 'L' biçimli kenetlerle duvara sabitlenmiştir (Resim 10).

Tuğla duvar yüzeyindeki metal kenetli taş takoz parçalarının takibi yapıldığında yapı ile ilgili yeni bulgular tespit edilmiştir. Ayasofya dış narteksinin de tıpkı iç narteks ve dış batı cephe gibi taş levhalarla kaplanmış olduğu bu tespitler arasındadır. Dış narteksin tuğla duvar yüzeyinde de sistemli bir şekilde sıralanan mermer takoz parçaları gözlenmektedir (Resim 11a).

Dış narteksin, yapının ilk inşa edildiği dönemde atriumun bir parçası olduğu düşünüldüğünde (Strube, 1973: s.20), bu kısmın da batı dış cephe gibi Marmara mermeri ile kaplı olduğu ihtimali ortaya çıkmaktadır. Dış narteksin iç kısım doğu yönünde bulunan tuğla duvarda bu mermer takozların birçok noktada görülmesi fakat iç kısım batı yönündeki duvarda kapı etrafı beden duvarlarında mevcut olmayıp sadece tonozları taşıyan tuğla ayaklarda bulunması da yapının ilk inşa edildiği dönemde atrium ve narteks ilişkisinin ispatı niteliğinde bir bulgudur (Resim 11b).

Tespit edilen bu bulgularla 6. yy. Ayasofya'sının batı cephesi hakkında bazı önermeler getirmek mümkündür. Bu önermelerden biri Ayasofya'nın ilk inşasında sadece tek narteks olduğudur. Bu narteks de günümüzdeki iç nartekstir. İç narteksin hemen önünde revaklı yapıdaki atrium duvarları bulunmalıdır (Resim 12). Atriumun doğu yönünün üst örtüsü günümüz dış narteksinin tuğla tonoz sırası olmalıdır. Ayrıca atriumun doğu yönü ile narteksi ayıran tuğla duvarın hem narteks hem de atrium yönü taş ile kaplıdır.

Bu tonoz sırası, batı yönünde, tuğladan inşa edilen ayaklarla taşınmış olmalıdır. Bu sebeple günümüz dış narteksinin iç kısım batı duvarının sadece taşıyıcı ayaklarında taş kaplamada kullanılan mermer takozlar görülmektedir. Daha sonrasında atrium doğu revaklarının batı duvarı yeniden düzenlenerek günümüz dış narteksi oluşturulmuş olmalıdır.

Günümüz dış narteks batı cephesinde büyük mermer pencere profillerindeki taşçı işaretleri, Ayasofya'nın diğer kısımlarındaki 6. yy. mimari malzemelerindeki işaretlerle aynıdır. Revakların kapatıldığı düşünülen kısımlarının bazı bölümlerinde tuğla işçiliği ve malzeme özellikleri de 6. yy. özellikleri göstermektedir. Bu durumda akla gelen ilk soru revakların ne zaman kapatıldığı olmaktadır.

Sonuç

Ayasofya’da kullanılan ve Akdeniz coğrafyasının farklı bölgelerindeki ocaklardan getirilen çok çeşitli taş kaplamalar, Doğu Roma İmparatorluğu’nun eski dünyadaki hüküm alanlarını gösteren bir sanat galerisi gibidir. Taş kaplamalardaki ince işçilik, sanatsal kesim ve gün ışığı yansımaları ise Ayasofya’nın her dönem hayran kalınan ayrı bir değeri olarak kabul edilebilir.

Yapıda kullanılan taş kaplama ve döşemeleri ile ilgili taş kesim yöntemlerinin muhtemel teknikleri ve taşların cilalanması ile ilgili detaylar antik veriler tespit edilerek belgelenmiş ve bu bilgiler literatür kaynakları ile birlikte derlenerek sunulmuştur. Duvar kaplama levhaları ve döşeme taşlarının onarım çalışmaları sırasında edinilen bazı veriler (kullanılan taş levha kalınlıkları, yatak harçları vb.) de ilgili konu başlıklarında değerlendirilmiştir.

Araştırmamızda taş levha duvar kaplamalarına dair bazı yeni tespitler ve yorumlara da yer verilmiştir. Kaplama levhaları ile duvar arasında harç kullanılmadan, metal (bronz ve demir) kenetlerle levhaların duvardan yaklaşık 10 cm uzaklıkta birbirlerine ve duvara tespit edilmesi, ayrıca duvar ile taş kaplama levha arasında bir boşluk yaratılmasının önemi de vurgulanmaya çalışılmıştır.

Duvar kaplama levhalarında metal kenetlerin mermer takozlarla birlikte kullanılmasının duvar kaplama tekniği için yeni ve önemli bir veri olduğu da yine araştırmamızda vurgulanmıştır. Mermer takoz ve metal kalıntılarının yapı genelinde takip edilmesi ilginç sonuçlar elde edilmesine ve somut veriler ışığında yapı ile ilgili yeni önermeler oluşturulabilmesine olanak sağlamıştır. 6. yy. Ayasofya’sının atrium ve narteks ilişkisinin farklı bir şekilde açıklanması bu yeni önermelere bir örnek olarak gösterilebilir.

Ayasofya’nın restorasyon ve konservasyon çalışmalarında yapım tekniğine dair tespit edilen ve mevcut literatürde geçen bilgilerin tamamen incelenmeden uygulamalara başlanması, yapım tekniklerine ait bazı delillerin yok olmasına sebep olabilir. Örneğin makalede sunulan duvar yüzeyindeki mermer takozların ve metal kalıntıların tesadüfen o alanda bulunmadığını bilmek, belgesel-bilimsel bilgiyi korumak açısından son derece önemlidir. Yapım tekniklerindeki belgesel nitelik, korumanın

temel kavramlarından olan ve ‘neyi, niçin koruyoruz?’ sorusunun cevapları arasında da yer alan tarihi belge ve eskilik değeri ile de doğrudan ilişkilidir.

Ayasofya, uzun yıllardır birçok bilimsel araştırmaya konu olmuş bir yapıdır. Bilimsel yayınlar konusunda geniş bir literatüre sahip olmasına rağmen, bilimsel merak, test edilebilir bilimsel veriler, yapı malzemeleri ile ilgili ilişkileri algılayabilecek incelemeler ile birlikte bu literatüre yeni bilgiler eklenmesi hala mümkündür.

* Bu makale, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık ABD., Rölöve ve Restorasyon Bölümü’nde, Prof. Dr. Can Şakir Binan danışmanlığında, Fırat BUZLU tarafından hazırlanmış “Ayasofya’da Taş Malzeme, Kullanım Şekilleri ve Yeni Tespitler” isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

Kaynakça

Ahunbay, M. (2006). Bizans Yapım Teknikleri. *Çağlar Boyunca Anadolu’da Malzeme ve Mimarlık*, İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, 68–78.

Berger, A. (2000). Tarihi Söylenceleriyle Ayasofya. *600 Yıllık Ayasofya Görünümleri ve 1847-1849 Fossati Restorasyonu*, İstanbul: T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 28–32.

Dirimtekin, F. (1960). Ayasofya, *İstanbul Ansiklopedisi* (Ed. R. E. Koçu), Reşat Ekrem Koçu Neşriyat Kollektif Şirketi.

DOAKS, (1939). Dumbarton Oaks Research Library and Collection HS.BIA.1831. <http://id.lib.harvard.edu/aleph/014283525/catalog> (Erişim Tarihi: 10.05.2020).

Hasol, D. (2019). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü* (16. Baskı.), İstanbul: YEM Yayınları.

J. Brandrick’s Milldrawings. <http://www.milldrawings.com/html/ephesos.html> (Erişim Tarihi: 9.11.2021).

Kessener, P. (2010). Stone Sawing Machines of Roman and Early Byzantine Times in the Anatolian Mediterranean, *Adalya*, 13, 283–304.

Koyunlu, A. (1988). Ayasofya’da Başlayan Restorasyon ve Düşündürdükleri, *TMMOB Mimarlık Dergisi*, 26(1), 59-60.

Mainstone, R. J. (1988). *Hagia Sophia Architecture, Structure and Liturgy of Justinian’s Great Church*. Londra: Thames and Hudson.

Mango, C. (2006). *Bizans Mimarisi*, (Çev. M. Kadiroğlu). Ankara.

Mendel, G. (1912). *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines, I*, İstanbul: Müze-i Humayun.

Öngen, S. ve Aysal, N. (2014). *Ayasofya Ana Mekânında Kullanılan Taş Türlerinin Tahribatsız Yöntemle Tanımlanması ile Bazı Harç, Boya ve Ahşap Malzemelerden Yapılan Analizlere Ait Değerlendirme Raporu*. Ayasofya Müzesi Müdürlüğü Kitaplığı, Yayınlanmamış Rapor, İstanbul.

Öngen, S. ve Aysal, N. (2017). Malzeme ve Rengin Dili: Mermer Kaplama Tekniği Skoutlosis ile Giydirmeye, *KUDEB Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, 24-32.

Pavlos Silentiarios (2018). *Ayasofya’nın Betimi*, (Çev. S. Rifat), İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.

Ritti, T., Grewe, K. ve Kessener, P. (2007). A Relief of a Water-Powered Stone Saw Mill on a Sarcophagus at Hierapolis and its Implications, *Journal of Roman Archaeology*, 20(1), 139–163.

Rockwell, P. (1993). *The Art of Stoneworking: A Reference Guide*, Cambridge: Cambridge University Press.

Strube, C. (1973). *Die westliche Eingangsseite der Kirchen von Konstantinopel in justinianischer Zeit*, Ludwig-Maximilians Universität.

Ward-Perkins, J. B. (1994). *Roman Imperial Architecture*, Londra: Yale University Press.

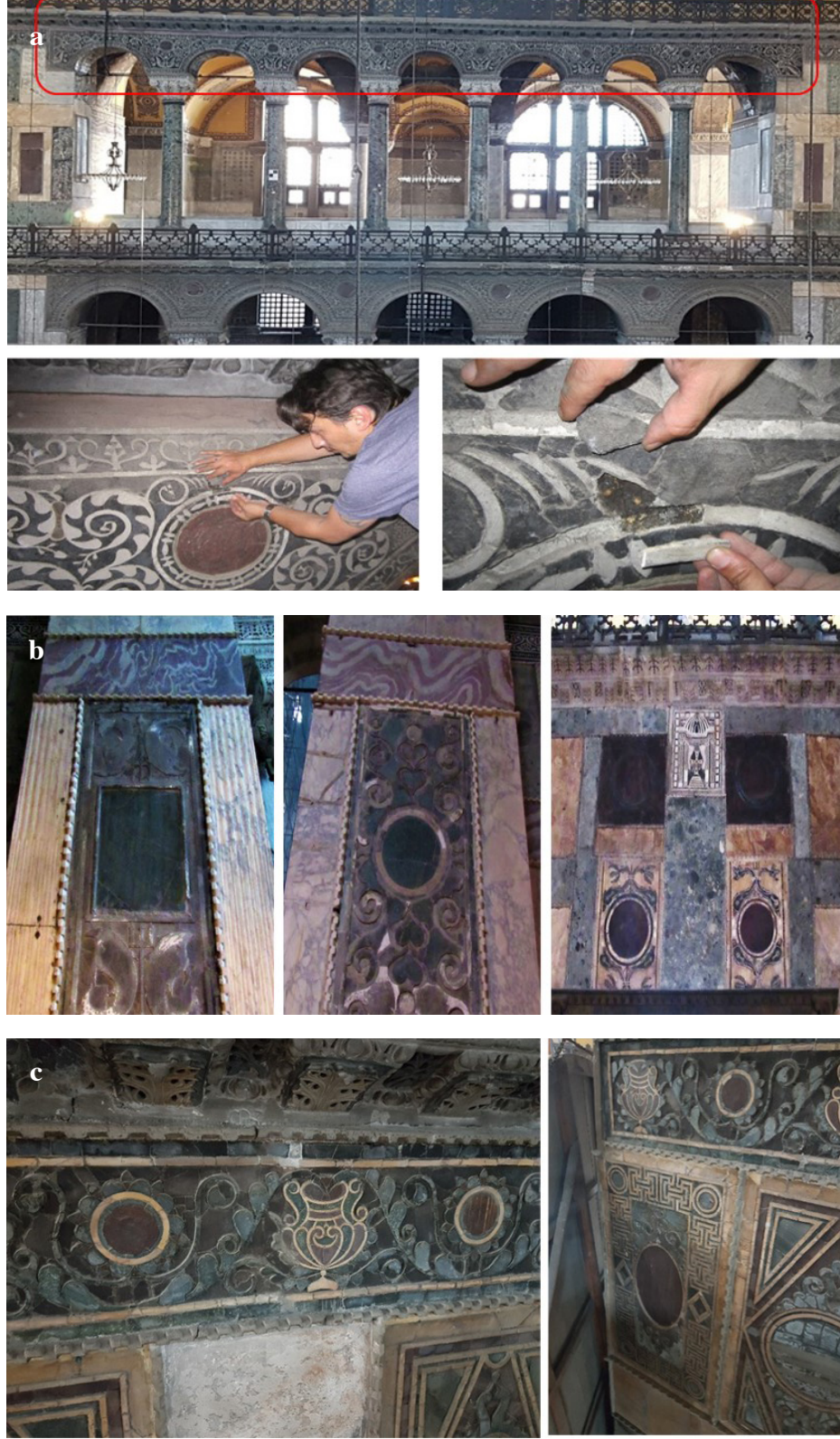
Wefers, S. ve Mangartz, F. (2011). Ephesos Bizans Dönemi Atölyeleri, *Bizans Döneminde Ephesos* (Ed. F. Daim ve S. Ladstätter), İstanbul: Ege Yayınları, 213–228.

Wootton, W., Russell, B. ve Rockwell, P. (2013). Stoneworking Tools and Toolmarks, *The Art of Making in Antiquity: Stoneworking in the Roman World*, 1-27.

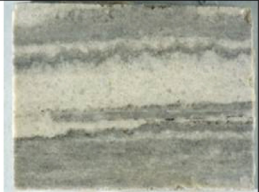
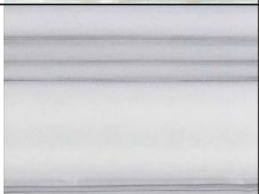
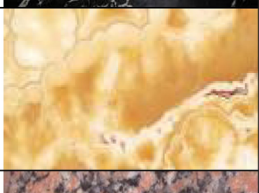
Ekler

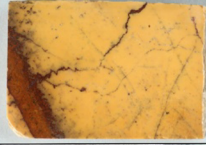
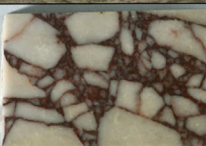
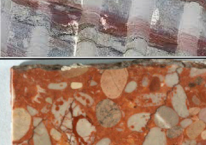

Resim 1: Ayasofya Kuzey İç Cephe Duvar Taş Kaplamalarından Görünüm

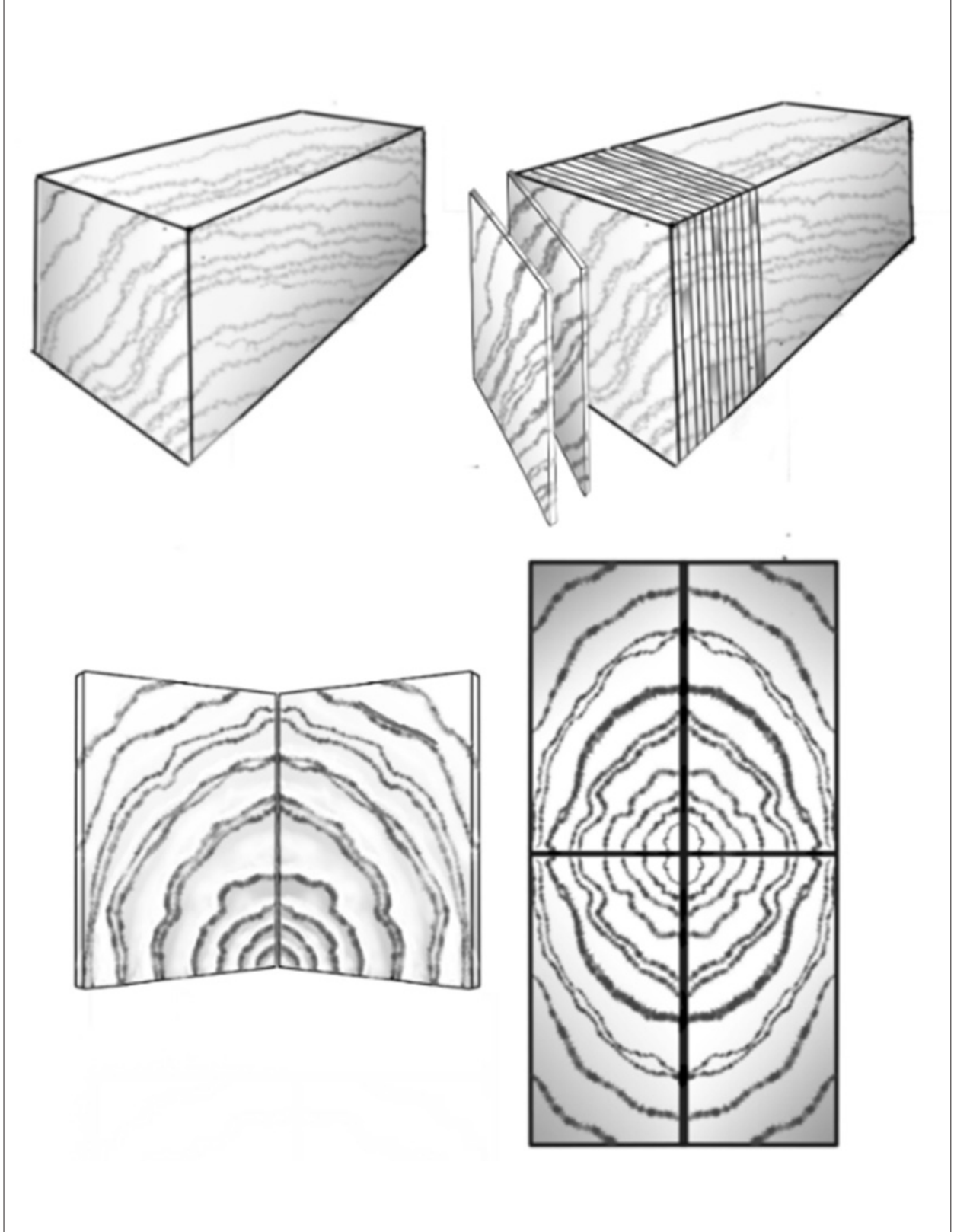

Resim 2: Ayasofya İç Mekânda Çeşitli Duvar Kaplamaları Örnekleri: (a) Sıralı Kemer Üzeri Kaplama; (b) Farklı İnanç Sembolleri; (c) Mihrap Üzeri Duvar Kaplamaları

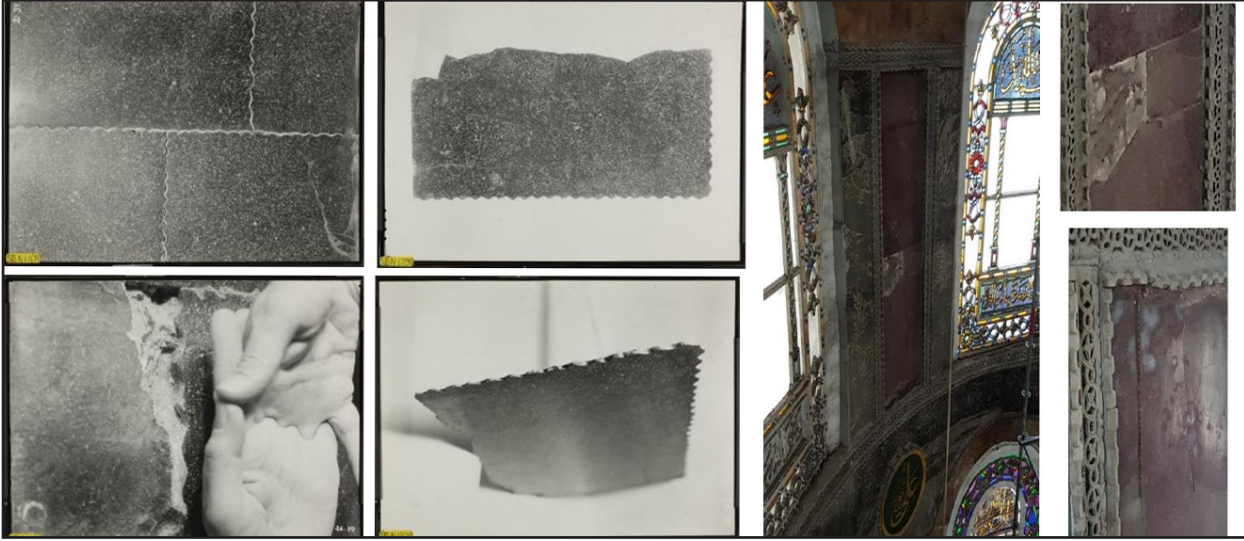
	Petrografik adı	Latince adı	İtalyanca adı	Taş ustalarının kullandığı antik adı	Bulunduğu yer (ocak yeri)	Fotografı
1	Serpantin breşi	Marmor Thessalicum Lapis Atracius	Marmo Tessalico	Verde Antico	Kasabali Tepe Melosis, Larisa, Teselya, Yunanistan	
2	Klorit-kuvars damarlı beyaz mermer	Marmor Proconnesium Marmor Cizycenum	Marmo Proconnesio	Marmara mermeri, Marmo Greco fetido	Saraylar, Marmara Adası, Türkiye	
3	Grafit bantlı beyaz mermer	Marmor Proconnesium		Marmara mermeri, Marmo Greco Fetido	Saraylar köyü güney sırtları, Marmara Adası, Türkiye	
4	Andezit-dasit Porfir	Lapis Porphyrites	Porfido Rosso Antico	Porfir	Mons Porphyrites, Gebel Abu Dokhan, Doğu Çölü, Mısır	
5	Yeşil Dasit Porfir	Marmor Lacedaemonium	Porfido Verde di Greco	Serpentino, Serpentin	Stephania-Krokees köyü, Sparta, Peleponnes, Yunanistan	
6	Siyah-beyaz breşik kireçtaşı	Marmor Celticum	Marmo di Aquitania	Bianco e Nero antico	Aubert, St. Giron, Pyrene Dağı, Fransa	
7	Sarı Oniks	Marmor Alabastrum Marmor Onychites	Alabastro Egiziano	Alabastro cotognino	Hatnup, Zawiet Sultan, Mısır	
8	Alkali Syenit	Lapis Syeniyes	Granito di Aswan	Sienite, Pembe granit	Syene Dağı, Aswan, Mısır	

9	Sarı kireçtaşı	Marmor Numidicum	Marmo Numidico	Giallo Antico	Chemtou, Jundubah bölgesi, Tunus	
10	Yeşil klorit bantlı mermer	Marmor Carystum Marmor Styrium		Cipollino Verde	Mont Ochi, Carystos, Eğriboz Adası (Euboea), Yunanistan	
11	Breşik mor-kahve kireçtaşı	Marmor Docimium Marmor Synnadicum Marmor Phrygium	Marmo Frigio	Pavonazetto	İscehisar, Afyon, Türkiye	
12	Kırmızı rudist fosilli kireçtaşı	Marmor Triponticum	Marmo Tripontico	Occhia di Pavone	Kutluca köyü, Gebze, Kocaeli, Türkiye	
13	Kırmızı çimentolu breşik kireçtaşı	Marmor Sagarium Marmor Corallina		Breccia Corallina Breccia Nouvalata Broccatellone, Bilecik taşı	Göktepe mevkii, Vezirhan, Bilecik, Türkiye	
14	Granodiyorit	Marmor Cladianicum		Granito del Foro	Mons Cladianus, Doğu Çölü, Mısır	
15	Beyaz bantlı kırmızı kireçtaşı	Marmor Iassense Marmor Carium		Cipollino Rosso Africanone	Kıyıkışlacık köyü (Asin Kurin), Milas, Muğla, Türkiye	
16	Puding (konglomera)		Breccia di Hereke	Hereke pudingi	Hereke, Kocaeli, Türkiye	
17	Metakonglomeratik kireçtaşı	Marmor Lucullaeum	Marmo Luculleo	Africano	Sığacık (Teos), Seferihisar, İzmir, Türkiye	
18	Beyaz parçalı siyah kireçtaşı	Marmor Lesbium		Biagio Antico, Biagio Lumachellato	Moria bölgesi, Midilli Adası doğusu, Yunanistan	
19	Siyah-gri kireçtaşı			Bosphorus stone? Devon kalkerli?	Cebeciköy, İstanbul Boğazı, İstanbul, Türkiye	

Resim 3: Ayasofya Ana Mekânda Kullanılan Taş Türleri (Öngen ve Aysal, 2014)

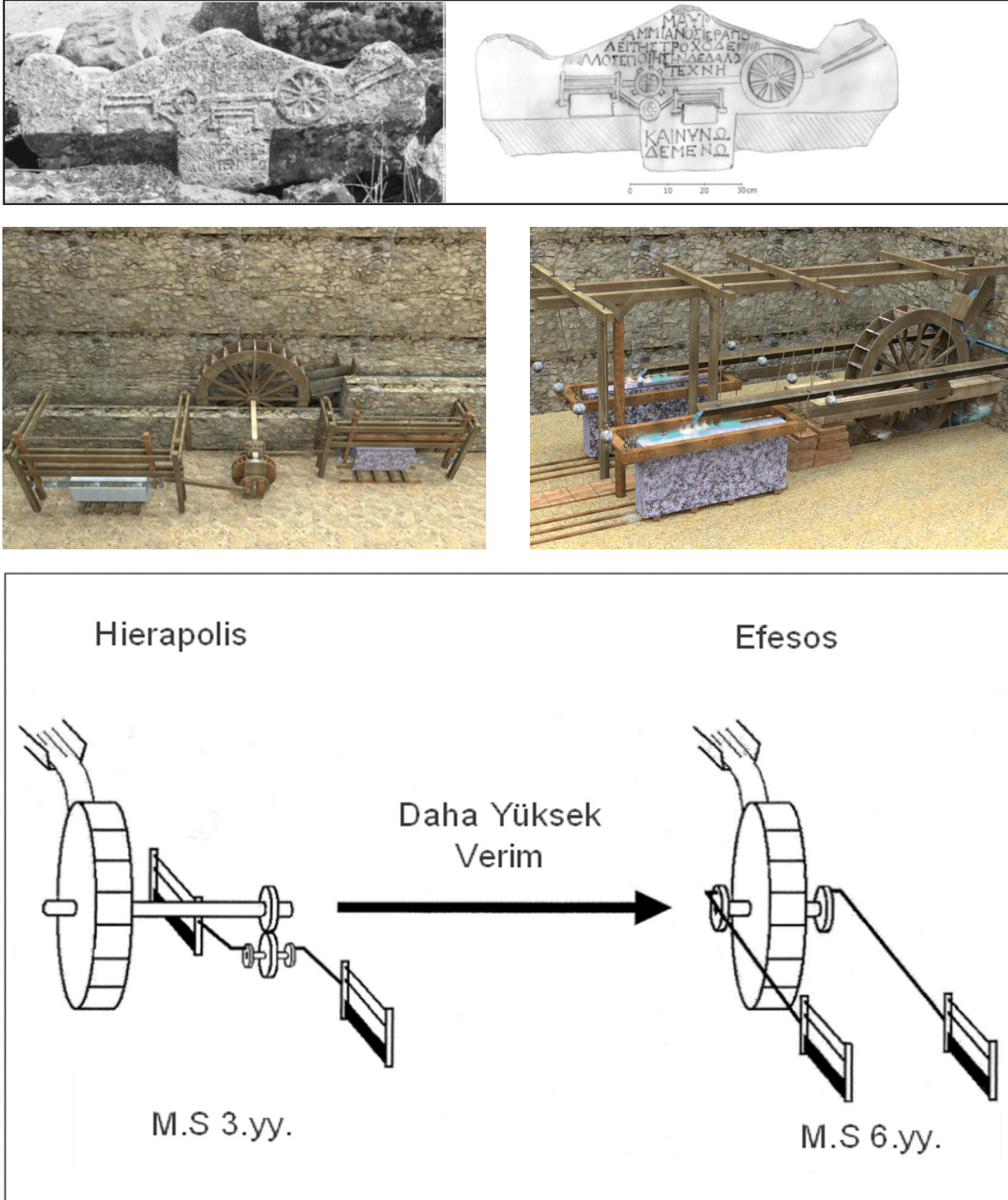
Resim 4: Skoutlosis Tekniğine Göre Taş Kesim Örneği

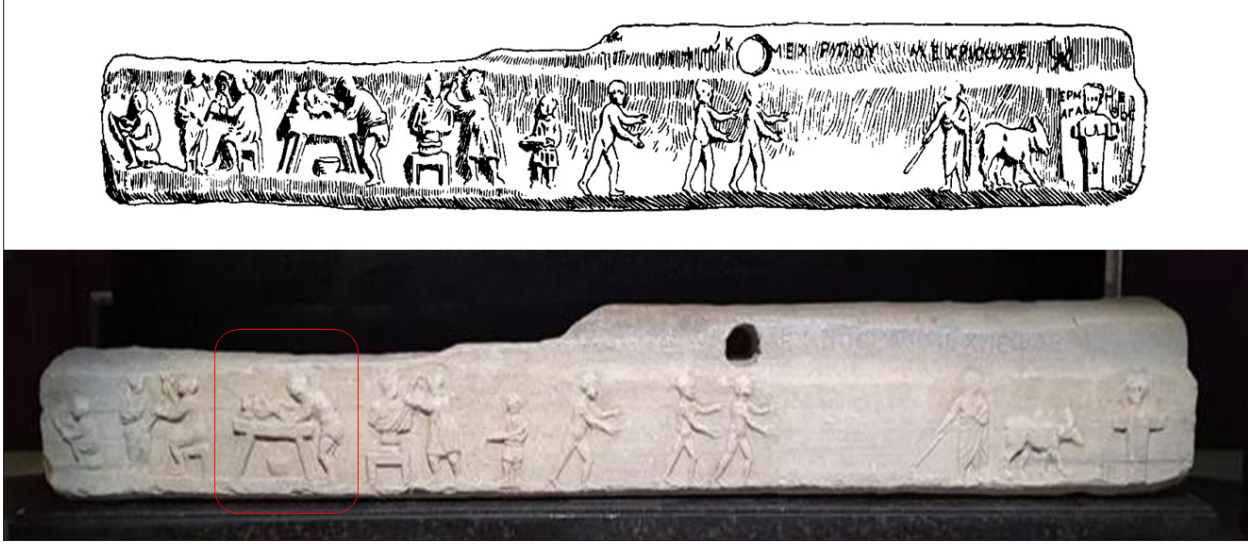
Resim 5: Mihrap Üzeri Porfir Kaplama Taşı Arşiv Görüntüleri (DOAKS, 1939) ve Aynı Kaplamaların Güncel Durumu (Sağda)

Resim 6: Sarkaç Testere ile Taş Kesen İşçiler 20.yy. (Kessener, 2010)

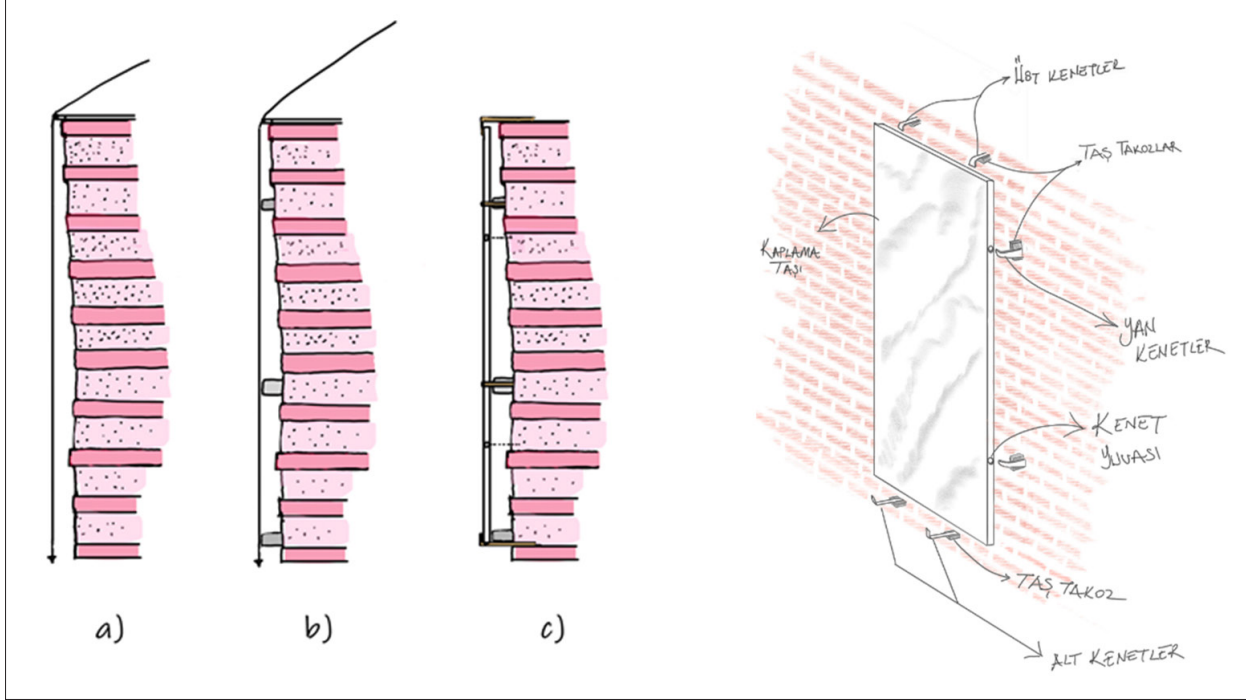
Resim 7: Hierapolis'te Bulunan Su Çarkı ile Çalışan Testere Kabartması (Üstte) (Ritti ve diğerleri, 2007) Su Çarkı ile Çalışan Testere Restitüsyonları (J. Brandrick's Milldrawings, 2021) ve Şematik Çizimleri (Kessener, 2010)

Resim 8: Mendel Kataoğundaki Lahit Parçasının Çizimi (Mendel, 1912) ve Aynı Parçanın Fotoğrafı

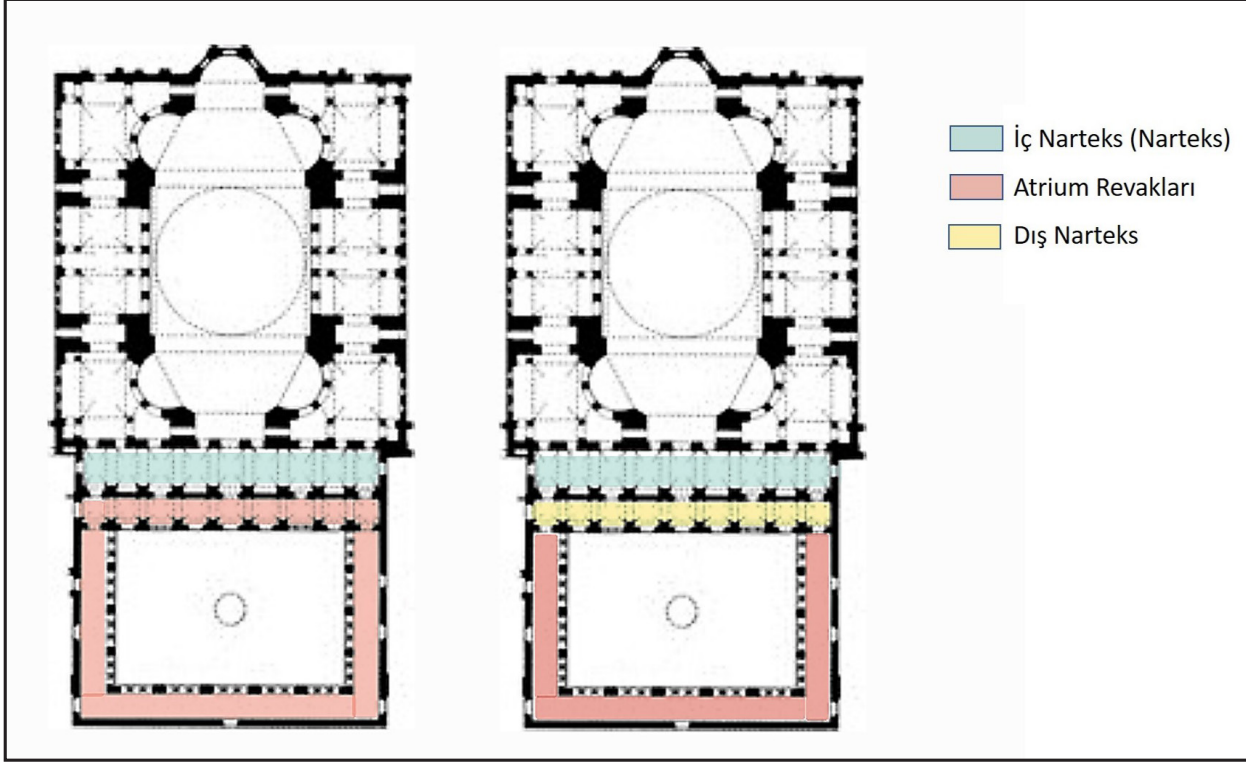
Resim 9: (a) Duvarda Tespit Edilen Taş Takozlar; (b) Farklı Özellikteki Metal Donatılar ve Dış Cephe Kaplama Taşı

Resim 10: Ayasofya Batı Dış Cephe Kaplamalarının 6.yy.'da Duvara Tespit Tekniği Önermesi

Resim 11: (a) Dış Narteksin Doğu Yönündeki Duvarında Mermer Takoz Sıraları, (b) Dış Narteks Tonzolarını Taşıyan Tuğla Ayaklardaki Taş Takozlar ve Takoz Yuvaları

Resim 12: Mainstone'a Ait 6.yy. Plan Restitüsyonu (Sağda) (Mainstone, 1988) ve Yeni Tespitlerle Yeniden Yorumlanan 6.yy. Plan Restitüsyonu (Solda)

Malatya Taşhoran Kilisesi Restorasyonu

Gökçek BOYRAZ

”

Malatya Taşhoran Kilisesi Restorasyonu*

Restoration of Malatya Taşhoran Church

Gökçek BOYRAZ**

Özet

Malatya Taşhoran Kilisesi, Yeşilyurt ilçesi, İlyas Mahallesi'nde bulunmaktadır. 19. yüzyılda yapılarak bugüne kadar ayakta kalmış olan yapı, geçirdiği süreç boyunca hem doğal afetlerden hem iklim şartlarından hem de insan eliyle yapılan tahribatlardan olumsuz yönde etkilenmiştir. Bütün bu olumsuzlukların giderilmesi ve yapının yaşamaya devam etmesi için öncelikle belgeleme çalışmaları, restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlanmış ve restorasyon uygulaması gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada, Malatya Taşhoran Kilisesi'nin belgeleme, projelendirme ve uygulama safhaları ayrı ayrı ele alınmış ve uygulama sonrasında yapının durumu Venedik Tüzüğü ilkeleri üzerinden değerlendirilmiştir. Yapının yazılı literatürde yer bulması, bölgede restorasyonu yapılacak benzer yapı grupları için kaynak oluşturacaktır. Çalışma; literatür taraması, arşiv taraması, yapının ölçümlerinin yapılarak çizimlerinin dijital ortamda hazırlanması ve uygulama sürecinin takibi safhalarını içeren nitel ve nicel yöntemlere dayalı olarak yürütülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kilise, Restorasyon, Malatya, Taşhoran Kilisesi, Koruma

Abstract

Malatya Taşhoran Church is located in Yeşilyurt district, İlyas borough. The building, which was built in the 19th century and has survived until today, has been adversely affected by natural disasters, climatic conditions and anthropogenic degradations throughout the process. In order to eliminate all these negativities and to keep the building standing, first documentation studies, restitution and restoration projects were prepared and the restorations executed. In this study, the documentation, project design and implementation phases of Malatya Taşhoran Church were handled separately and the state of the building was evaluated on the principles of the Venice Charter after the implementation. Adding, the building in the written literature will be a source for similar building groups to be restored in the region. The study was carried out based on qualitative and quantitative methods, including the stages of literature review, archive scanning, measuring the building and making the drawings in digital environment and, following the implementation process.

Key Words: Church, Restoration, Malatya, Taşhoran Church, Conservation

Giriş

Kültürel miras varlığıyla oldukça zengin bir yapıya sahip olan Türkiye'deki her bir kent, kültürel ve doğal katmanlarından doğan farklı kimliklere sahiptir. Toplumların sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi veya dini belleklerinin fiziksel bir yansıması olan bu kültür varlıklarının yaşamaya devam etmesi ve bir tarihi belge

olarak saklanması, tüm birikim ve hafızanın gelecek nesillere aktarılması açısından önemlidir.

Bu önem, 18. yüzyıldan itibaren Avrupa ülkelerinde, 19. yüzyıldan itibaren ise Türkiye'de fark edilmeye başlanmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında dünya

* Geliş Tarihi: 07.10.2021- Kabul Tarihi: 18.02.2022

** Y. Mimar, Malatya Büyükşehir Belediyesi, Koruma Uygulama Denetim Bürosu İnönü Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, İnönü M. İnönü C. No:182 Malatya Büyükşehir Belediyesi Binası, B blok 8. Kat Yeşilyurt/Malatya, gokceboyraz@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1500-8801

şehirlerindeki yıkımlar ve büyük hasarlar, ülkeleri kültürel mirasın korunması konusunda uluslararası çözümler arama yoluna itmiştir. 1964 yılında Venedik'te toplanan 2. Uluslararası Tarihî Anıt Mimar ve Teknisyenleri Kongresi'nde kabul edilen Venedik Tüzüğü, koruma konusunda uluslararası ilişkilerin başlangıcı sayılır (Erder, 1977).

Venedik Tüzüğü'nde, anıtlar ve çevrelerine ek olarak kentsel ve kırsal alanların da koruma kapsamına dâhil olduğu ve koruma yapılırken her türlü bilim ve teknikten yararlanılması gerektiği ilkesi kabul edilmiştir (Venedik Tüzüğü, 1964). Türkiye bu tüzüğü 1967 yılında kabul etmiş ve 1973 yılında Eski Eserleri Koruma Kanunu ve 1983 yılında Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu hükümlerinde tüzüğün etkileri görülmüştür (Turgut, 2019).

Camiden kiliseye, külliye'den manastıra, kervansaraydan köprülere kadar uzanan zengin bir yapı çeşitliliğine sahip olan Türkiye'nin en önemli konularından birisi, kültürel varlıkların korunması ve restorasyonudur. Koruma ve restorasyon çalışmaları sırasında yapıların yeniden kullanımı ve yapıya özgün tasarımına uygun bir işlev verilmesi, zaruri bir araç olarak görülmektedir (Zakar ve Eyüpgiller, 2020: s.44). Bugün cami, konut, otel gibi bazı yapılar orijinal kullanım şeklini korurken; tekke, kervansaray, manastır gibi yapılar ise zamanın şartlarına uygun olarak orijinal işlevini kaybetmiştir (Ahunbay, 2014: s.97). Rejim değişimi, mübadele gibi tarihte yaşanan olaylar veya cemaatlerin azalması gibi nedenlerle bazı dini yapılar da terk edilmiştir. 19. yüzyılda yaşanan siyasi olayların bir sonucu olarak Anadolu'da da pek çok kilise yapısı terk edilmiş, boş kalmış veya depo olarak kullanılmıştır. Günümüzde bu yapılar yeniden işlev verilerek kültürel amaçlı kullanılabilirler (Ahunbay, 2021: s.148).

Malatya ili, Yeşilyurt ilçesi sınırları içinde bulunan Taşhoran Kilisesi, 19. yüzyılda yapılmış bir Ermeni Kilisesi olup özgün işlevini kaybetmiştir. Yıllarca atıl kalmış ve insan eliyle tahribata uğramış olan yapının restorasyon uygulaması 2021 yılının Haziran ayında tamamlanmıştır. Bu çalışmanın amacı; Venedik Tüzüğü'nün 16. maddesinde tavsiye edildiği üzere, çalışmanın safhalarının ve çalışmaya ait raporların yayınlanmasını ve araştırmacıların bundan yararlanmasını sağlamaktır.

Malatya Taşhoran Kilisesi binası, yapıya ait rölöve, restitüsyon, restorasyon projeleri ve bu projelere ait raporlar ile Malatya KUDEB (Koruma Uygulama Denetim Bürosu) arşivi, çalışmanın ana materyalini oluşturmaktadır. Bunun yanında yazarın kendi yaptığı çizimler ve çektiği fotoğraflar da materyalin bir parçasıdır. Çalışmanın yöntemi, literatür taraması, arşiv taraması, yapının ölçümlerinin yapılarak çizimlerinin dijital ortamda hazırlanması ve uygulama sürecinin takibi safhalarını içermektedir. Tamamlanmış olan restorasyon uygulamasının değerlendirilmesi için günümüzde hala geçerliliğini koruyan Venedik Tüzüğü'nün maddelerinden yararlanılmıştır. Tüzüğün, tanım ve amacını içeren birinci, ikinci ve üçüncü maddeleri ve çalışma alanını kapsamayan Kazılar başlıklı 15. maddesi, restorasyonun değerlendirmesinde kullanılmamıştır.

Çalışmanın Tarihçe bölümünde, kilisenin yapısal olarak etkilendiği olaylar kronolojik olarak aktarılmıştır. Mimari Tanım bölümünde, yapı yerinde incelenerek mimari elemanlar tanımlanmış; ayrıca Anadolu'da aynı dönemde yapılmış olan Ermeni kiliseleri ile benzerlik ve farklılıkları değerlendirilmiştir. Rölöve Analizleri bölümünde, 2019 yılında rölövesi alınmış olan yapının o tarihteki durumu aktarılmış; Restitüsyon Çalışmaları bölümünde yapıya ait eski fotoğraflar, yapıdaki izler ve yazılı ve sözlü kaynaklardan gelen bilgiler ışığında kilise binasının özgün durumu okunmaya çalışılmıştır. Restorasyon Projesi ve Uygulaması bölümü, restorasyon projesi kararlarını ve uygulama safhalarını içerir. Sonuç bölümünde ise Venedik Tüzüğü (1964) üzerinden yapının restorasyonu irdelenmiştir.

1. Yapının Tarihçesi

Malatya İli, Yeşilyurt ilçesi, İlyas Mahallesi'nde bulunan Taşhoran Kilisesi, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 12.03.1977 tarih ve A-359 sayılı kararı ile birinci grup yapı olarak tescillenmiştir (Malatya KUDEB). 1878 yılında Rum bir mimar tarafından yapımına başlanan bu Ermeni Kilisesi binası, 1893 yılında tamamlanmıştır. Yapının orijinal adı Surp Yerrortutyun Kilisesi'dir. Ancak yapıldığı dönemden başlayarak ve yapı malzemesine bir atfı olarak, önceleri Taş Kilise günümüzde ise Taşhoran Kilisesi olarak anılmaktadır (Alboyacıyan, 2019: s.184).

Yapımı tamamlandıktan sonra, 1893 yılında, Malatya’da meydana gelen depremde kilisenin kubbesi büyük hasar görmüş ve ancak 1905 yılında onarımı tamamlanabilmiştir (Mildanoğlu, 2020). 1969 yılında meydana gelen bir yangında kubbesi tamamen çökmüştür (Şekil 1). Beden duvarları sağlam kalan yapının daha fazla zarar görmemesi için kapı ve pencere boşlukları moloz taş ile kapatılmış ve yapı bu haliyle 2013 yılına kadar gelmiştir (Bayar, 2013). 2013 yılında hazırlanan rölöveler ile restitüsyon ve restorasyon projeleri, Sivas Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından onaylanmış ve restorasyon uygulaması başlamıştır. Bu tarihte başlayan uygulama çeşitli sebeplerle yarım kalmış ve 2019 yılına kadar yapıda bir işlem yapılmamıştır. 2019 yılında yeniden projelendirilen kilise binasının restorasyon uygulaması Haziran 2021’de tamamlanmış ve yapı kültür ve sanat merkezi olarak kullanılmaya başlamıştır.

2. Mimari Tanım

Malatya Taşhoran Kilisesi, Yeşilyurt ilçesi, İlyas Mahallesi, Boztepe Caddesi’nde 1335 m²’lik bir köşe parselde konumlanmış, tek nefli, bazilika planlı bir kilisedir. 15,90 x 26,40 m ebatlarındaki taş yapının doğu cephesinde kutsal birliği betimlemek üzere, üç horanlı (apsiste bulunan bölümlerden her biri için kullanılan yerel isim) apsis, batı cephesinde ana giriş kapısı, kuzeyde ise yapıya dıştan eklenmiş bir vaftiz odası bulunmaktadır. Giriş kapısı dışında, kilisenin ana kütesinin güney cephesinde iki adet, kuzey cephesinde bir adet, vaftiz odasının batı cephesinde bir adet olmak üzere toplam dört adet kapısı daha vardır (Şekil 2).

Batı cepheden girişte, üzerinde haç motifleri olan iki adet fil ayak bulunmakta ve ayakların varlığı, iç mekânda narteks bölümünü oluşturmaktadır. Bu alanın üstünde batı cephesi boyunca bir galeri katı bulunmaktadır. Girişteki iki adet kolonun tam karşısında, bema bölümünde, iki adet fil ayak bulunur. Bunun dışında, iç mekânda kalan taşıyıcı ayaklar kuzey ve güney cephedeki duvarlara gömülü olduğundan yan nefler oluşmamış ve naos bölümü görkemli bir hacme dönüşmüştür.

Taşhoran Kilisesi’nde taşıyıcı sistem, 2’si girişte (batı cephesi), 2’si bemade olmak üzere 4 fil ayak ve 4 tanesinde kuzey ve güney duvarların içine yerleştirilmiş olan toplam 8 adet ayağın üstüne oturur.

Sekizgen bir forma oturan sivri kemerler ve tamburlar yapının taşıyıcı sistemini oluşturur (Şekil 3). Taşıyıcı sistemden kubbeye geçiş, 12 kenarlı bir taş kasnak ile sağlanmıştır. Yaklaşık 3,5 m yükseklikteki taş kasnak, plan düzleminde eliptik bir form oluşturur ve kubbeyi taşır. Kubbe kasnağı hizasında yerleştirilmiş olan 12 adet şevli pencere, iç mekânın güçlü bir şekilde aydınlatılmasını sağlar.

Kilisenin bema bölümü, zemin kotundan yüksekte yer almakta olup bemanın ön kısmı bitkisel oyma bezemelere sahip taş bloklar ile süslenmiştir. Bemanın her iki yanında simetrik olarak bulunan pastoforion bölümlerinden üst kattaki odalara çıkışı sağlayan taş basamaklar simetrik olarak yerleştirilmiştir.

Kilise yapısının kuzeyinde bulunan vaftiz odası, 5,53 x 10,73 m ebatlarında, tepe pencereleri ile aydınlanan bir mekândır. Doğru cephesinde sunak, kuzey cephesinde ise vaftiz havuzunun yerleştirildiği kemerli nişler bulunmaktadır. Odanın güneyindeki kapı ile kilise binasının naos bölümüne ulaşım sağlanırken, batı cephede bulunan basık kemerli kapı dış mekâna açılmaktadır. Ana kilise binasına göre daha düşük bir yüksekliğe sahip olan vaftiz odasının örtü sistemi taş tonozdur (Şekil 4). Vaftiz odasındaki tüm pencereler, cephelere tepe penceresi şeklinde yerleştirilmiştir.

Cephe özellikleri bakımından sade bir yapı olan Taşhoran Kilisesi’nin tüm cephelerini çevreleyen taş silme hizasında yüksekliği 10,50 m, taş kasnak hizasında yüksekliği ise 14,60 m’dir. Taş silme hizasında; güney, kuzey ve doğu cephelerde 8 adet, vaftiz odasının kuzey cephesinde de 2 adet olmak üzere toplam 10 adet taş çörtlen bulunur. En gösterişli cephe olan batı cephede (Şekil 5) bulunan ana kapı, cepheye simetrik olarak yerleştirilmiş mermer bir portalde yer alır ve basık kemerlidir. Kilise’nin batı cephesinde bulunan ana giriş kapısının her iki yanında, kemerli nişlere oturtulmuş birer adet dikdörtgen pencere bulunur. Kapının üstünde, kısmen tahrip olmuş bir kitabe bulunmaktadır. Bu cephede, galeri katı hizasında cepheye simetrik olarak yerleştirilmiş 3 adet sivri kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır (Şekil 5).

Kuzey ve güney cepheler, kapı-pencere düzeni açısından birbirinin tam simetriği olup bu simetriyi bozan tek şey kuzey cephede bulunan vaftiz odasıdır. Güney cephede dış mekâna açılan 2 adet basık kemerli kapı, 2’si zemin kat ve 3’ü de galeri katı kotunda

olmak üzere 5 adet pencere bulunur. Kuzey cephedeki 2 kapıdan birisi dış mekâna diğeri ize vaftiz odasına açılır. Doğu cephede üç bölmeli apsisi aydınlatan 3 tepe penceresi, galeriye çıkan basamakları aydınlatan 2 tepe penceresi olmak üzere toplam 5 adet pencere bulunur. Tüm cephelerdeki en önemli süsleme özelliği, kubbeyi taşıyan taş kasnakta bulunan, pencerelerin yerleştirildiği kemerli nişlerdir.

Taşhoran (Surp Yerrortutyun) Kilisesi dışında Malatya şehir merkezinde Surp Harutyun ve Surp Asvadzadzin kiliseleri ve merkeze yaklaşık 9 km uzaklıkta Venk Şapeli bulunmaktadır. Surp Harutyun Kilisesi, 2013 yılında yapılmış, modern mimari özellikleri taşıyan ve bugün de kilise olarak kullanılan bir yapıdır. Surp Asvadzadzin Kilisesi, taşınmaz kültür varlığı olup kaburgalı tonoz örtü sistemi ile örtülmüş, üç nefli bir plana sahiptir ve günümüzde cami olarak kullanılmaktadır. Venk Şapeli, tek apsisli, tek nefli bir yapı olarak tonoz örtü ile örtülmüştür (Tablo 1). Taşhoran Kilisesi dışında Malatya merkezde bulunan tescilli Ermeni kiliseleri 17. yüzyıldan kalma olduğu için, mimari karşılaştırma çalışmalarında değerlendirilememiştir.

Taşhoran Kilisesi'nin mimari anlamda karşılaştırma çalışmasının yapılabilmesi için 19. yüzyıl Ermeni kiliseleri ile ilgili yapılmış olan bilimsel çalışmalardan farklı bölgelerde yer alan bazilika planlı 6 adet kilise değerlendirilmiştir (Tablo 2). Kiliselerin plan özellikleri incelendiğinde, Eskişehir'de bulunan Sivrihisar Kilisesi, Sivas'ta bulunan Çepni Kilisesi, Gaziantep'te bulunan Surp Bedros Kilisesi, Şanlıurfa'da bulunan Fırfırlı Kilise ve Kayseri'de bulunan Endürlük Kilisesi'nin naos bölümlerinde taşıyıcı ayaklar yer almakta olup orta nef ve yan nefler oluşmuştur. Erzincan'da bulunan Değirmenliköy Kilisesi ise tek nefli, tek apsisli olarak inşa edilmiştir. İncelenen kiliseler içinde, Çepni Kilisesi ve Değirmenliköy Kilisesi'nde, tonoz örtü sistemi; bunun dışındaki diğer dört kilisede ise kubbe ve tonoz örtü sistemi birlikte kullanılmıştır.

Vaftiz, dua ve hazırlık işlerinin yapıldığı vaftiz odası veya şapeller (Büyükmihçı, Kozlu, Kılıç ve Karahan, 2015) Çepni ve Sivrihisar kiliselerinde kuzeyde ve güneyde olmak üzere iki adet, Gaziantep Surp Bedros Kilisesi'nde bir adet bulunur. İncelenen diğer kilise örneklerinde bu odalara rastlanmaz. İncelenen örnekler içinde plan özellikleri yönünden farklı olarak, Endürlük

Kilisesi'nde narteks bölümü, batı cephede yarı açık bir mekân özelliği gösterir. Bu özellik, kilise binasının cephesine de hareket getirmiştir. Bunun dışındaki diğer beş kilisede narteks ve galeri katı bölümleri bulunmaz.

Farklı bölgelerde yapılmış olan aynı dönem kiliseleri içinde Taşhoran Kilisesi'nde naos bölümünde neflerin oluşmayışı, galeri katının ve bu katın altında, iç mekânda oluşan narteks bölümünün varlığı yapıda farklılaşan plan özellikleri olarak belirtilebilir.

3. Rölöve Analizleri

Kilise yapısının tüm projeleri Kültür Varlıkları Koruma Yüksek Kurulu'nun 660 sayılı ilke kararı çerçevesinde hazırlanmıştır (Şekil 6, 7). Kilise binasının mevcut durumunu belgelemek üzere el ve total station ölçüm cihazı ile mimari ölçümler yapılmıştır. Rölöve çizimleri hazırlanırken 2013 yılında onaylanmış olan rölöveler altlık olarak kullanılmıştır. Geçen altı yıllık süreçte, yarım kalmış olan restorasyon uygulaması ile yapılan işler ve yapının gördüğü hasar tespit edilmiştir. Yapının yakın çevresinin halihazırını alınırken, yersel ölçüm yöntemi kullanılmıştır.

Yapının bulunduğu köşe parselin çevresi, beton bahçe duvarı ve üzeri ferforje korkuluk ile çevrilmiştir. Binanın kuzeybatı köşesinde, bahçede hafriyat atıkları bulunmaktadır. Zamanla oluşan dolgudan dolayı kilisenin zemin giriş kotu gömülü kalmıştır (Şekil 8). Kilisenin batı cephesinde bulunan ana girişi, geçici ahşap bir kapıyla; onun dışında kalan dört kapı ise sac malzeme ile kapatılmıştır. Batı cephede bulunan geniş açıklıklı üç büyük pencere tüf taşı ile dolgu yapılmıştır. Diğer cephelerde ve kubbe kasnağında bulunan bazı pencerelerde demir parmaklıklar eksiktir. Yapının çevresinde ve üst örtü kısımlarında istenmeyen bitkilenmeler oluşmuştur. Tarihçe bölümünde de değinildiği gibi yapının kubbesi tamamen yok olmuştur (Şekil 8).

Yapının içinde daha önce başlanmış olan uygulamadan kalma ahşap bir iskele ve zeminde hafriyatlar bulunmaktadır. Zemin döşemesinde herhangi bir kaplama izi yoktur. Narteks bölümünün üstünde bulunan asma kat tamamen yok olmuştur. Batı, kuzey ve güney duvarlarda asma katın taşıyıcılarının oturduğu yuvalar, asma kat hakkında bilgi vermektedir. İç mekânda ana giriş kapısının üstünden (iç batı cephe)

başlayan ve birinci kat seviyesine kadar giden derin bir duvar çatlağı oluşmuştur (Şekil 9c, d). Benzer çatlaklar iç güney cephede de bulunmaktadır (Şekil 9 a, b, e). 2014 yılında hazırlanan statik raporlar ve sondaj çalışmaları ile bu durumun zemindeki su seviyesinden kaynaklı olduğu tespit edilerek zemin güçlendirme projesi (jet-grout) hazırlanmıştır (Malatya Büyükşehir Belediyesi).

Naos mekânından bemaya geçişteki bitkisel işlemeli taş bloklar tahrip edilmiştir (Şekil 10). Yine apsisin sol bölümünde (pastoforon) zeminde insan eli ile yapılmış bir tahribat bulunur. Bu tahribattan yapının altında da bir mekân olduğu sonucuna varılmış, içinin ölçüleri alınarak rölöveye işlenmiş fakat kullanım amacı belirlenememiştir. Yerel deyiş ile horan olarak adlandırılan apsisteki taş kemerli bölmelerde, beyaz ve mavi renkli sıva izleri bulunmaktadır (Şekil 11). Ancak bu sıvaların orijinal görüntüsüne ulaşamamıştır. Yan apsilerden üst katta bulunan odalara çıkışı sağlayan taş basamakların bir kısmı eksilmiştir. Birinci katta bulunan odaların zemininde herhangi bir kaplama izi bulunamamış olup ana mekâna bakan galerilerde herhangi bir korkuluk bulunmamaktadır.

Yapının ana mekânından vaftiz odasına geçen kapının oturduğu sivri kemerli taş portalde, büyük ölçüde insan tahribatı bulunmaktadır (Şekil 12). Vaftiz odasının tonoz üst örtüsündeki sıvalar yangın sonrası kararmıştır. Bu mekânın kuzey cephesinde bulunan vaftiz havuzu ve doğu cephesinde bulunan sunak nişi tamamen tahrip edilmiştir (Şekil 13).

3. Restitüsyon Çalışmaları

Taşhoran Kilisesi'ni restitüe etmek için benzer dönem yapıları ile karşılaştırma yapılmış; yapı üzerindeki izler, eski fotoğraflar, sözlü ve yazılı kaynaklar kullanılmıştır. Yapıdaki en önemli eksiklik olan kubbenin yıkılmadan önce içerden ve dışardan çekilmiş fotoğraflarına ulaşılmıştır. Yapıya ait en eski fotoğraf 1913 yılına ait olup (Şekil 14) bu fotoğraftan kubbeye ve yapının genel durumuna ait bir fikir geliştirilmiştir. Fotoğraftan anlaşıldığı üzere kubbenin üst örtüsü sıva tabakası ile kaplanmıştır. Kubbenin içine ait fotoğraflarda ise; merkezde burgu motifi ile başlayan sekiz adet demet ve onu izleyen sekiz adet kanatlı uzun saçlı ve el ele tutuşmuş kadın (azize) figürlü bezeme bulunduğu görülmüştür (Şekil 15). Kiliseye ait eski fotoğraflardan kubbenin taşıyıcı malzemesi hakkında

fikir verecek ayrıntılara ulaşamamıştır. Mahallede yaşayan ve yapının özgün halini gören kullanıcılar ile sözlü kaynak kapsamında yapılan görüşmelerde ve dönem yapılarıyla karşılaştırma sonucu kubbenin taş olduğuna karar verilmiş ve restitüsyon projesine işlenmiştir ancak projelerin çizim ve onay süreci tamamlandıktan sonra Türkçe baskısı yapılmış olan Alboyacıyan'ın Malatya Ermenileri kitabında kubbenin ahşap olduğundan bahsedildiği tespit edilmiştir (Alboyacıyan, 2020: s.183-184). Anılara dayalı bir anlatım gerçekleştiği için bu kitap da sözlü kaynak kapsamında değerlendirilmektedir.

1913 tarihli fotoğraftan anlaşıldığı üzere yapının giriş cephesi olan batı cephede ve güney cephede günümüze ulaşmayan bazı yapılanmalar vardır. Karşılaştırma çalışmalarından yola çıkarak batı cephede bulunan sundurma ve yapının çevresinde oluşan kerpiç yapılaşmanın kilisenin özgün yapısı ile uyummadığı düşünülmektedir. Restitüsyon projesinde batı cephede galeri katı hizasında bulunan sivri kemerli pencerelerdeki duvar dolgusu, mimari gereklilikten dolayı boşaltılmıştır. Sözlü kaynaklardan gelen bilgiler ışığında bu dolguların, dönemin kısıtlı ekonomik koşullarından kaynaklı olduğu düşünülmektedir.

Kubbenin iç fotoğrafları dışında yapının içine ait başka bir fotoğrafa ulaşamamıştır. İç mekânda; batı, güney ve kuzey duvarlarda, galeri katı döşeme hizasında bulunan delikler, burada bir taşıyıcı sistemin varlığına işaret etmiştir. Yapıdan gelen izler ile yapının kullanıcılarından gelen sözlü bilgiler ışığında, burada kadın mahfili olarak kullanılan bir galeri katının bulunduğu tespit edilmiştir.

Apsiste bulunan horan bölümünde tespit edilen mavi ve beyaz renkli sıva kalıntılarından burada bir bezeme olduğu kanısına varılmış ancak ne eski fotoğraflardan ne de sözlü kaynaklardan bezeme hakkında bir bilgiye ulaşamamıştır.

Yapının içine ait kubbe fotoğrafı dışında bir fotoğrafa ulaşamamıştır ancak narteks bölümünde batı, güney ve kuzey duvarlarda birinci kat hizasında bulunan delikler, burada bir taşıyıcı sistemin varlığına işaret etmiştir. Kilise mimarisi incelendiğinde ve yapıyı tahrip olmadan önce gören Ermeni vatandaşların verdiği sözlü bilgiler ışığında, narteksin üstünde ahşap taşıyıcılı bir asma kat olduğu kanaatine varılmıştır. Bunun dışındaki restitüsyon bulguları yapıdaki izlerden yararlanılarak elde edilmiştir.

4. Restorasyon Projesi ve Uygulaması

Restorasyon projeleri hazırlanırken, Taşhoran Kilisesi'nin kütsel olarak özgünlüğünün korunması temel ilke olarak alınmıştır. Çeşitli toplumsal ve kültürel değişimlerden dolayı özgün işlevini kaybetmiş olan yapıya, yeni işlev verilmesi kararı alınmış ve Venedik Tüzüğü'nün 5. maddesi uyarınca, toplumsal amaç için kullanım hedeflenmiştir. Kilise binasına cephede ve planda herhangi bir çağdaş ek gerektirmeyen ve tüm toplumun kullanımına açık olan Kültür Merkezi işlevi verilmiştir (Şekil 16). Naos bölümünde neflerin olmayışı, ana mekânı hem sergi holü hem de oturma düzeni için elverişli hale getirmektedir. Özgün bema bölümü, sahne; kuzeyde bulunan vaftiz odası, hazırlık odası ve pastoforion bölümlerinin üstünde oluşan odalardan birisi teknik oda, diğeri de büro olarak kullanılmıştır. Kültür merkezi olarak kullanılacak yapının, yapıyla bağ kurmuş olan Ermeni vatandaşlara özel günlerde ibadet hizmeti vermesi için sahne bölümünde sunakların yapılması uygun görülmüştür (Şekil 17). Bu sebeple sahne kısmı daralacağından, kültürel kullanımlar için portatif sahne önerilmiştir.

Binaya hizmet edecek olan kafe, tuvaletler ve trafo gibi yapılar için bağımsız bir ek bina yapılmıştır. Bu bağımsız birim oluşturulurken yapının arsasının yetersizliği göz önüne alınarak harita uygulama işlemleriyle yanda bulunan parsel de arsaya dâhil edilmiştir. Böylece hem kilise için bir peyzaj alanı ortaya çıkmış hem de ek binanın kilisenin mimari bütünlüğünü etkilemeyeceği bir alana yerleştirilmesi mümkün olmuştur (Şekil 18).

Restorasyon uygulamalarına öncelikle yapının içinde ve dışında bulunan hafriyatın ve eskiden kalma ahşap iskelenin kaldırılması ile başlanmıştır. Hafriyat çalışmaları sırasında nitelikli olabileceği düşünülen taşlar bulunmuş ancak yapı ile taşlar arasında bağ kurulamamış; kilise binasına ait olmayan, devşirilmiş taşlar olduğu kanaatine varılmıştır. Dış mekândaki hafriyat çalışmaları ile gerçek zemin kotuna ulaşılmış ve ana giriş kapısının eşiği ortaya çıkarılmıştır. Bulunan kot sayesinde iç mekân kotları belirlenmiştir.

Restorasyon projelerinde zemin dayanımını artırmak için kullanılan en yaygın yöntemlerden birisi olan jet-grout sistemi ile bina duvarları boyunca zemine içten ve dıştan belli çap ve derinlikte delikler açılarak bu deliklerden yüksek basınç altında özel karışım

harçlar gönderilmektedir. Bu çağdaş teknik sayesinde yapıya zeminden gelen su itilmekte ve temelde düşey taşıyıcılar oluşturulmaktadır (Zakar ve Eyüpgiller, 2020: s.57). Taşhoran Kilisesi'nde 2014 yılında yapılmış olan sondaj ve statik raporlar neticesinde hazırlanan jet grout projesi uygulamaya sokulmuş ve zemin güçlendirmesi yapılmıştır (Şekil 19-20). Böylece hasar analizleri esnasında karşılaşılan iç batı cephe ve iç güney cephedeki çatlakların kaynağı durdurulmuştur.

Zeminde ve duvarda gerekli güçlendirme işlemlerinden sonra yapının eksilen bölümlerinin bütünlmesi başlamıştır. Bu kapsamda, kasnağa oturan kubbe yeniden yapılmıştır. 2014 yılında hazırlanan statik raporda (Karaton, 2014), kubbe kasnağının taş bir kubbeyi taşımakta zorlanacağı ifade edilmiştir. Bu rapora dayanarak ve malzeme hafifliği dikkate alınarak kubbenin ana karkasında çelik malzeme kullanılmıştır. Kubbenin dışı kurşun; içi ise gerekli karkas ve bağdadi teknik yapıldıktan sonra horasan sıva ile kaplanmıştır. Yapıda bütünlünen bir diğerk bölüm ise narteksin üstünde bulunan ve tamamen yok olan asma kattır. Rölöve çalışmaları sırasında batı, kuzey ve güney duvarlarda tespit edilen, taşıyıcıların oturduğu oyuklar dikkate alınarak çelik taşıyıcılı bir döşeme ve merdiven sistemi oluşturulmak suretiyle galeri katı döşemesi yapılmıştır (Şekil 21).

Kilisenin sahne bölümünde bulunan bitkisel oymalı taş blokların eksik olan kısımlarının Malatya Müzesi'nde bulunduğu sözlü kaynaklar tarafından belirtilmiş, yerinde yapılan tespitlerde taş blokların rengi, ölçüleri ve bezemesi tam olarak uyumuş ve uygulamada kullanılması kararı alınmıştır. Apsis bölümünün kemerlerinde bulunan sıva kalıntıları özgün hali ile bırakılmıştır. Apsisin iki yanındaki odalara çıkan taş basamaklardaki eksiklikler, doğal taş malzeme ile tamamlanmıştır. Galeri katında bulunan odalar ise demir çerçevesi, lamine cam bir duvar ile ana mekândan ayrılmıştır. Bu cam duvarlar yapının özgün halinde olmadığından, iç mekân algısını bozmamak adına, çerçevesinde bölümlenme yapılmamıştır (Şekil 17).

Cepheleri etkileyen en önemli değişiklik batı cephede gerçekleştirilmiştir. Giriş kapısının üstünde bulunan geniş açıklıklı üç penceredeki tuf dolgular boşaltılmış ve olabilecek en az bölünme ile demir çerçevesi pencereler yapılmıştır. Geniş cam yüzeylerden dolayı pencerelerde lamine cam malzeme kullanılmıştır.

Binada bunun dışındaki tüm pencereler ahşap doğrama yapılmış ve demir parmaklığı eksik olan pencerelerde parmaklıklar tamamlanmıştır. Ana giriş kapısı, ahşap kasa ve ahşap kanat; yan cephelerde bulunan diğer kapılar ise ahşap kanat üzeri sac kaplama yapılmıştır.

Geniş bir iç hacme sahip olan yapının ısıtma sisteminin, hem yapının özgün duvarlarına zarar verebileceği hem de dış ünitelerin cephe bütünlüğünü bozacağı düşüncesi ile restorasyon projesinde iklimlendirme sistemleri düşünülmemiştir. Binanın elektrik projelerinde ise en az müdahale yolu tercih edilmiş, elektrik tesisatı duvar yüzeyinden galvanizli çelik borularla geçirilmiş ve yapıya dağıtılmıştır. Özgün kullanım döneminde kandiller ile aydınlatıldığı düşünülen yapının günümüz kullanımına hizmet verebilmesi için duvar aplikleri ve wallwasher tekniği kullanılmıştır (Şekil 22).

Sonuç

Taşhoran Kilisesi, Malatya'da ayakta kalabilmiş az sayıdaki kilise yapısından biridir. Bu sebeple restorasyonunun yapılarak yeniden kullanıma açılması, hem kent kimliği hem de tarihten gelen teknik bilgilerin somut örneği olması açısından önemlidir. 2021 yılında restorasyonu tamamlanarak kullanıma açılan bina, Kültür Merkezi işlevi görmekte ve bugün çeşitli kültürel etkinliklere sahne olmaktadır. Malatya kentinin kültürel çeşitliliğinin bir simgesi olarak açılışından sonra Ermeni cemaat tarafından gerçekleştirilen dini tören de kentin tarihinden gelen kimliğine bir katkı sunmaktadır (Şekil 23).

Taşhoran Kilisesi'nin restorasyon süreci Venedik Tüzüğü (Venedik Tüzüğü, 1964) açısından irdelendiğinde; genel anlamda tüzük ile uyumlu olduğu görülmüştür. 3. maddede belirtildiği gibi yapının tarihi belge niteliği dikkate alınmış, kütsel olarak yapıya bir yük bindirilmemiş ve özgün hali korunmuştur. Aynı zamanda döneminin malzeme bilgilerinin bir belgesi olarak horan bölümünde bulunan sıvalar orijinal hali ile bırakılmıştır.

Madde 4'te belirtilen yapının sürekliliğinin sağlanması için yapıya Kültür Merkezi işlevi verilmiş, bu yönde tefriş düzenlemeleri yapılmış, kullanımı sırasında şehrin kültürel çeşitliliğini kucaklayacak faaliyetlere izin verilmiştir.

Tüzüğün 5. maddesinde değinildiği gibi; işlev için planın özgün mekân düzenine dokunulmamış, sadece işlevsel gereklilikten dolayı horan bölümünün birinci kat hizasındaki odalarda cam ile kapatma yapılmıştır.

Madde 6'da değinildiği üzere; yapının, çevresiyle birlikte ele alınması önemsenmiş, çeşitli harita uygulamaları ile çevre düzenlemesi gerçekleştirilmiştir. Eski fotoğraflarından (Şekil 1) görüldüğü üzere, yapıldığı dönemde iki katlı müstakil evlerin çevrelediği yapı günümüzde çok katlı apartmanlar ile çevrelenmektedir. Bu anlamda özgün çevresini yitirmiş olan yapının, parsel tabanlı düzenlemesi kısıtlı bir çözümdür.

Venedik Tüzüğü'nün 7. maddesi anıtların herhangi bir parçasının başka bir yere taşınamayacağından bahsetmektedir. Taşhoran Kilisesi'nin restorasyonu sırasında mevcut tüm parçaları yerinde korunmuş, buna ek olarak müzede bulunduğu tespit edilen özgün parçalar da yapıdaki yerlerine yerleştirilmiştir.

Madde 8'de bahsi geçen anıtın tamamlayıcı öğelerinden hiçbirinin yeri değiştirilmemiştir.

9. maddede belirtildiği gibi yapıda günümüze gelen hiçbir özgün malzeme bozulmamış ve özgün yapı kütseli değiştirilmemiştir. Binanın kuzeydoğusunda yapılmış olan ek bina için tamamen çağdaş yapı malzemesi kullanılmış olup özgün yapı ile gözle görülebilir bir fark oluşturulmuştur.

Madde 10'da belirtildiği gibi, kubbe yapımında geleneksel tekniklerin yetersiz kalacağı düşünülmüş ve çağdaş malzeme ve teknik kullanılmıştır. Yapının restorasyonundaki bütünlükler sırasında çoğunlukla çağdaş malzeme kullanılarak 12. maddede belirtilen malzemeler arası dönem farklılıkları vurgulanmıştır. 13. maddede vurgulandığı üzere anıtın ek binası hem yapıdan bağımsız hem de mimari algıyı bozmayacak bir cephede yerleştirilmiştir.

Genel hatlarıyla incelendiğinde, gerçekleştirilen restorasyon projesi ve uygulaması, Venedik Tüzüğü ile uyumlu bulunmuştur. Yapılan restorasyon ve binaya verilen işlev bu kültür varlığının yaşatılmasının ilk adımıdır. Yapıya yüklenen işlevin sürekliliğinin sağlanması ve yapının kullanımı sırasında gereken bakım işlerinin yapılması, Malatya Taşhoran Kültür Merkezi olarak kullanılan binanın yaşaması için önem arz etmektedir.

* *Malatya Taşhoran Kilisesi'nin projeleri hazırlanırken Malatya Büyükşehir Belediyesi KUDEB'le birlikte çalıştığım Mimar Ruhan Ayık, Mimar Enes Özpolat ve Uzman Sanat Tarihçisi Fatih Bahçeci'ye teşekkürlerimi sunarım.*

Kaynakça

Açıkgöz, Ş. G. (2007). *Kayseri ve Çevresindeki 19. yy. Kiliseleri ve Korunmaları İçin Öneriler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Açıkgöz, Ş. G. ve Ahunbay, Z. (2008). 19. Yüzyıl Kayseri Kiliseleri İçin Koruma Önerileri, *İTÜ Dergisi/a*, (7), 2.

Ahunbay, Z. (2014). *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, İstanbul: YEM Yayınları

Ahunbay, Z. (2021). *Kültür Mirasını Koruma İlke ve Teknikleri*, İstanbul: YEM Yayınları.

Alboyacıyan, A. (2020). *Malatya Ermenileri*, (Çev. Silvert Malhasyan), İstanbul: Aras Yayıncılık.

Bayar N. (2013). *Taşhoran Kilisesi Rölöve Raporu*, Malatya Büyükşehir Belediyesi KUDEB Arşivi.

Büyükmihçi, G. Kozlu, H. Kılıç, A. ve Karahan, S. (2015). Çepni Surp Sarkis Ermeni Kilisesi Restorasyon Çalışmaları, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (39), 42-66.

Demirtaş, F. (2020). Malatya Surp Yerrortutyun (Taşhoran Kilisesi) Restore Ediliyor. <http://www.malatyaagezi.com/malatya-surp-yerrortutyun-tashoran-kilisesi-restore-ediliyor.html> (Erişim Tarihi: 20.05.2021)

Erder, C. (2020). *Tarihi Çevre Algısı*, İstanbul: YEM Yayınları.

Halifeoğlu, S. H. (2016). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Bulunan Ermeni Kiliseleri Koruma ve Kullanım Durumları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır.

Fakıbbaba Dedeoğlu, E. (2019). Yeniden İşlevlendirilen Kilise Yapılarında İç Mekân Müdahalelerine Yönelik Analizler: Sivrihisar Ermeni Kilisesi Örneği, *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 23, 77-103.

Karaton, M. (2014). Taşhoran Kilisesi Statik Raporu, Malatya Büyükşehir Belediyesi KUDEB Arşivi.

Malatya Büyükşehir Belediyesi, KUDEB Arşivi.

Malatya Valiliği (2014). *Malatya Kültür Envanteri*. Malatya: Ofis Matbaacılık.

Mildanoğlu, Z. (2020). Ermenice Basında 1893 Malatya Depremi. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/23551/ermenice-basinda-1893-malatya-depremi> (Erişim Tarihi: 17.05.2021).

Okuyucu Yılmaz, D. (2019). Erzincan'dan Tek Nefli İki Kilise: Değirmenliköy ve Yaylabası Kiliseleri, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 43, 234-247.

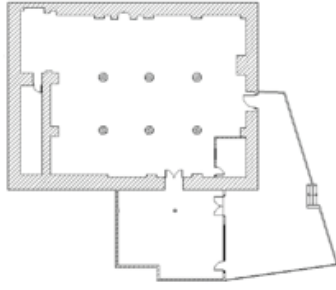
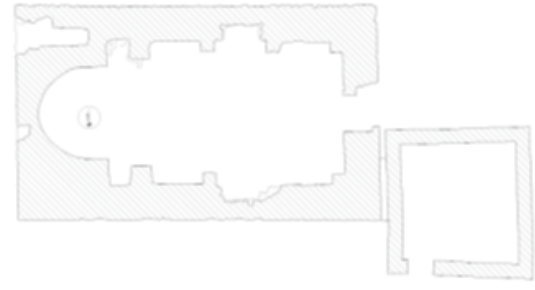
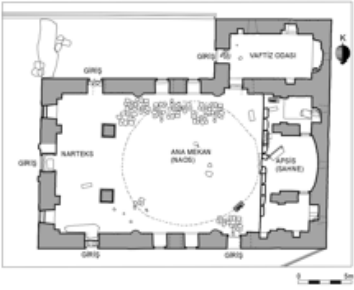
Roth, L.M. (2000). *Mimarlığın Öyküsü*, (Çev. Ergün Akça), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Turgut, S. (2019). Koruma Kavramının Yasal Yönetmelik Boyutları, *Kentsel ve Çevresel Koruma* (Ed. B. D. Sel), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 18-36.

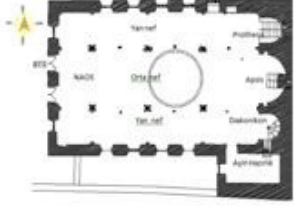
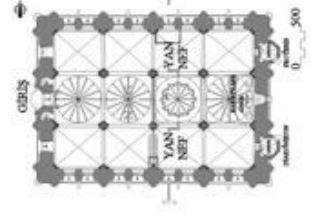
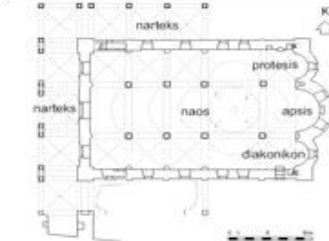
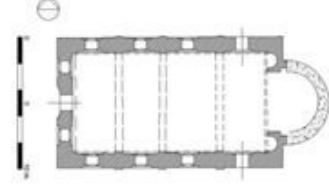
Venedik Tüzüğü, (1964). http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0243603001536681730.pdf (Erişim Tarihi: 26.10.2021).

Zakar, L. ve Eyüpgiller, K. K. (2020). *Mimari Restorasyon Koruma Teknik ve İlkeleri*, İstanbul: Ömür Matbaacılık.

Ekler

Kilisenin Adı	Planı	Fotoğraf
Surp Asvadzadzin, (1631)	 Plan: Malatya Valiliği (2014)	 Fotoğraf: Yavuz Alhan
Venk Şapeli (1670)	 Plan: Malatya Valiliği (2014)	
Taşhoran Kilisesi (1893)		

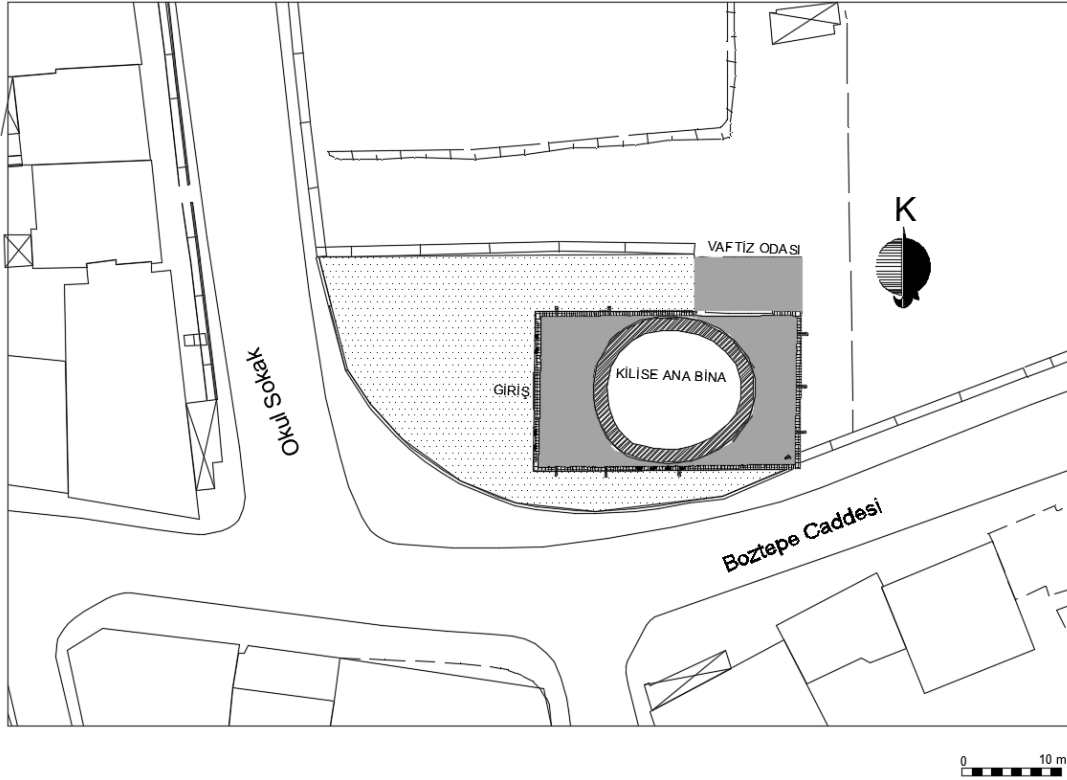
Tablo 1: Malatya Merkezde Bulunan Tescilli Ermeni Kiliseleri

Kilise planı	Adı	İli	Kaynak
	<u>Sivrihisar Surp Yerrortutyun Kilisesi</u>	Eskişehir	Dedeoğlu, 2019
	<u>Çepni Surp Sarkis Kilisesi</u>	Sivas	<u>Büyükmihçı, 2015</u>
	<u>Surp Bedros Kilisesi</u>	Gaziantep	<u>Halifeoğlu, 2016</u>
	Fırfırlı Kilise	Şanlıurfa	<u>Halifeoğlu, 2016</u>
	<u>Endürlük Agia Triada Kilisesi</u>	Kayseri	<u>Açıkgöz ve Ahunbay, 2008</u>
	<u>Değirmenliköy Kilisesi</u>	Erzincan	Okuyucu Yılmaz (2019)

Tablo 2: Anadolu’da Bulunan Ermeni Kilisesi Planlarına Örnekler

Şekil 1: Taşhoran Kilisesi, 1969 öncesi (Demirtaş, 2020)

Şekil 2: Taşhoran Kilisesi, Vaziyet Planı, Rölöve, 2019 (Malatya KUDEB)

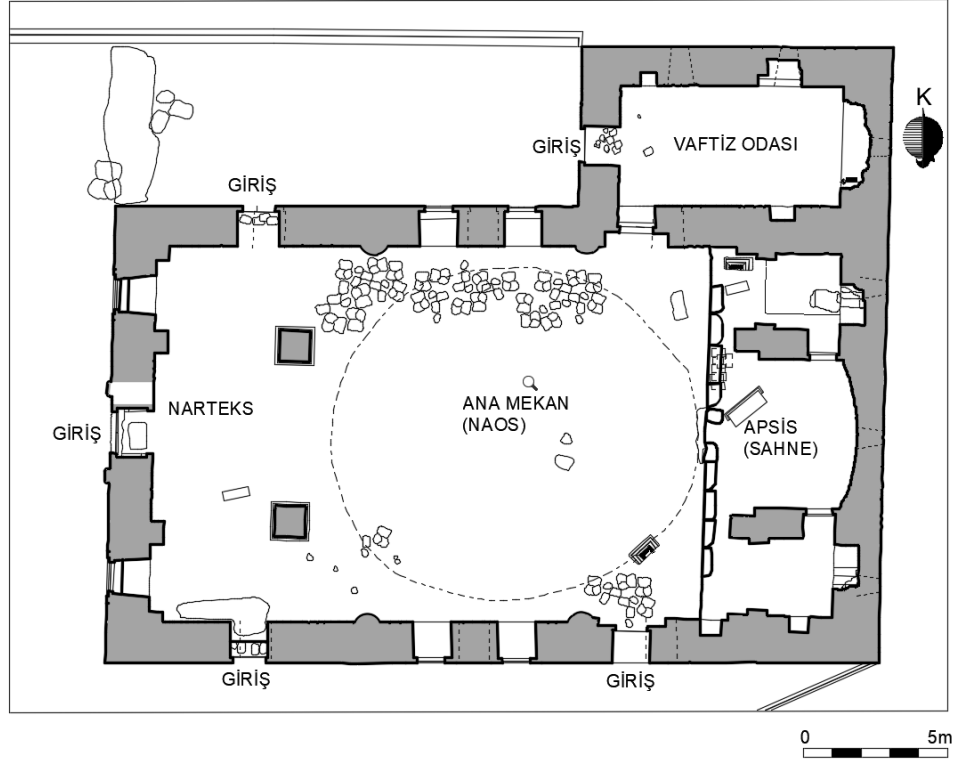
Şekil 3: Taşhoran Kilisesi, İç Mekân Taşıyıcılar, 2020

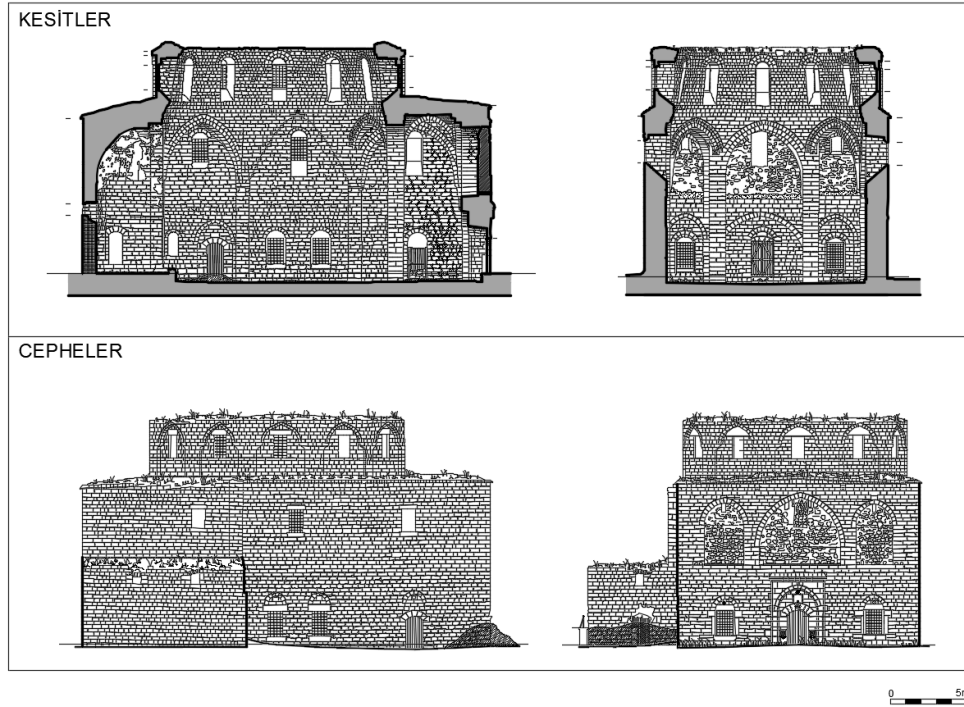
Şekil 4: Ana Kütle ve Vaftiz Odasının İlişkisi, 2021

Şekil 5: Taşhoran Kilisesi, Batı Cephesi, Restorasyon Sonrası 2020

Şekil 6: Zemin Kat Planı, Rölöve, 2019

Şekil 7: Kesit ve Cephe Çizimleri, Rölöve, 2019

Şekil 8: Avludan Batı Cephesi, 2019

Şekil 9: İç Batı Cephede Oluşan Duvar Çatlağı, 2019

Şekil 10: Sahne, Bitkisel İşlemeli Taş Bloklar, 2019

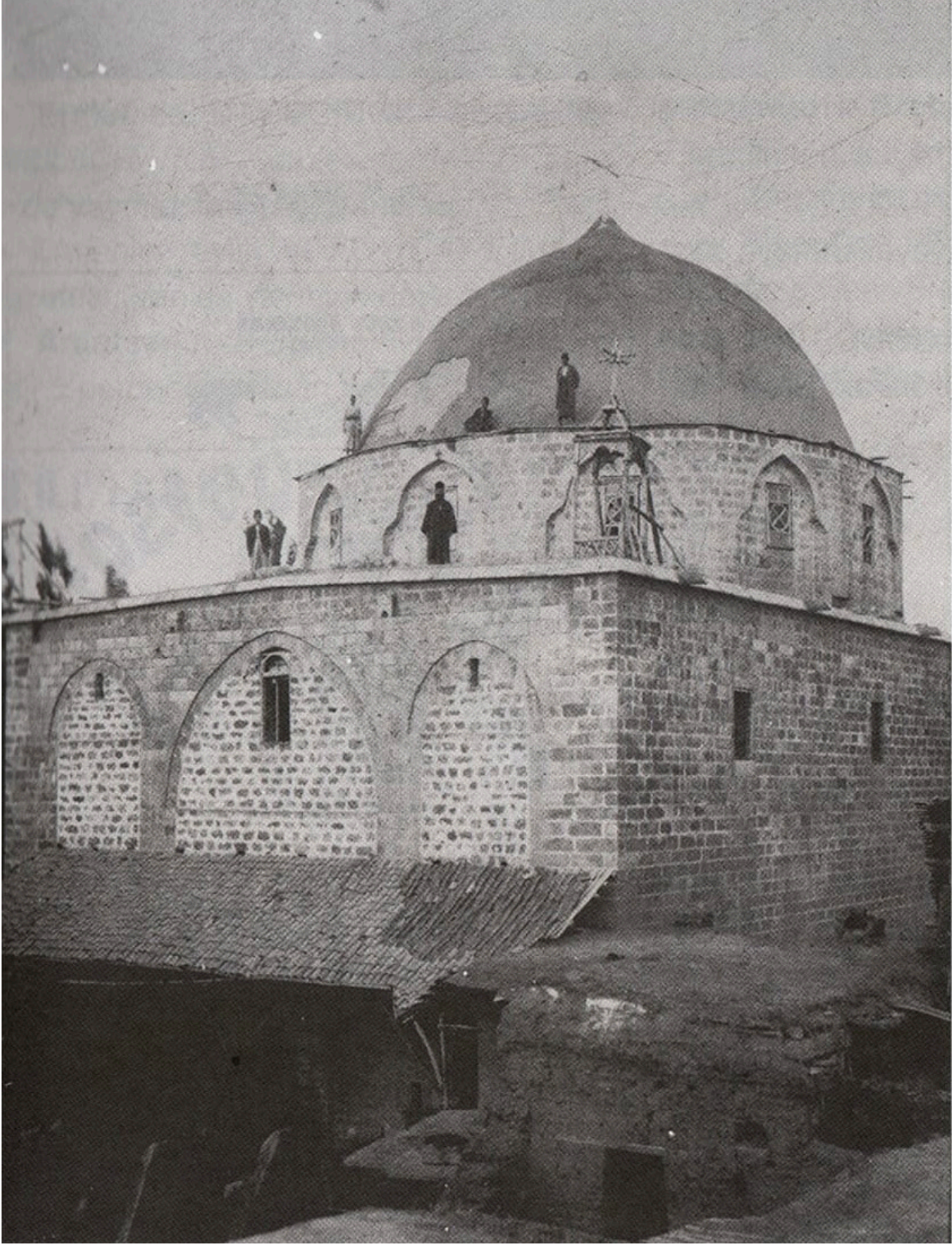
Şekil 11: Horan Bölümü Sıva Kalıntıları, 2019

Şekil 12: Vaftiz Odasına Geçiş, 2019

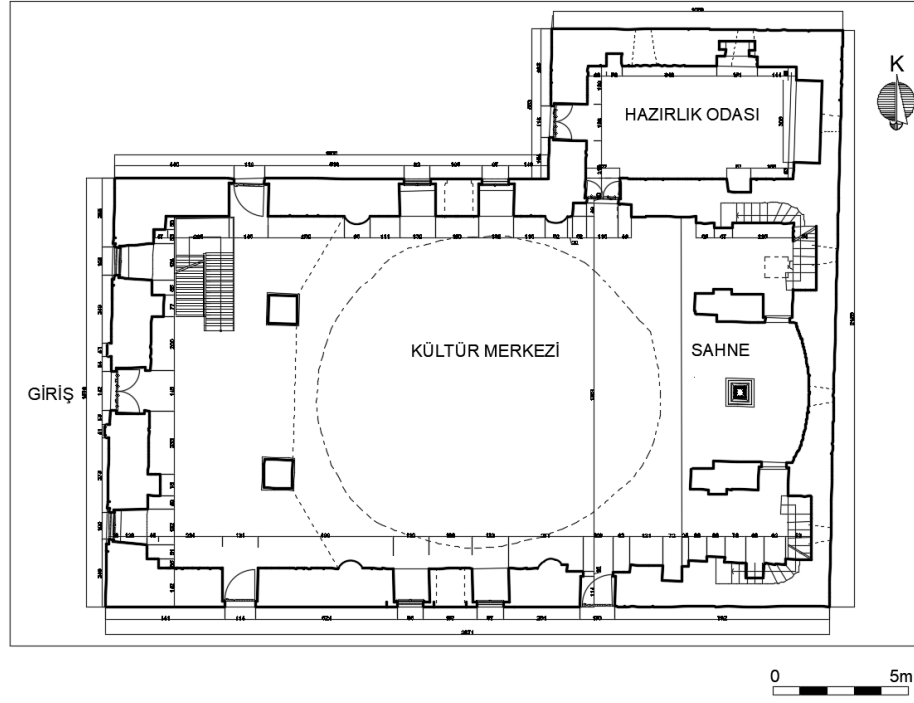
Şekil 13: Vaftiz Odası, 2019

Şekil 14: 2013 Yılına Ait Fotoğraf, (K. Özkaragöz Arşivi)

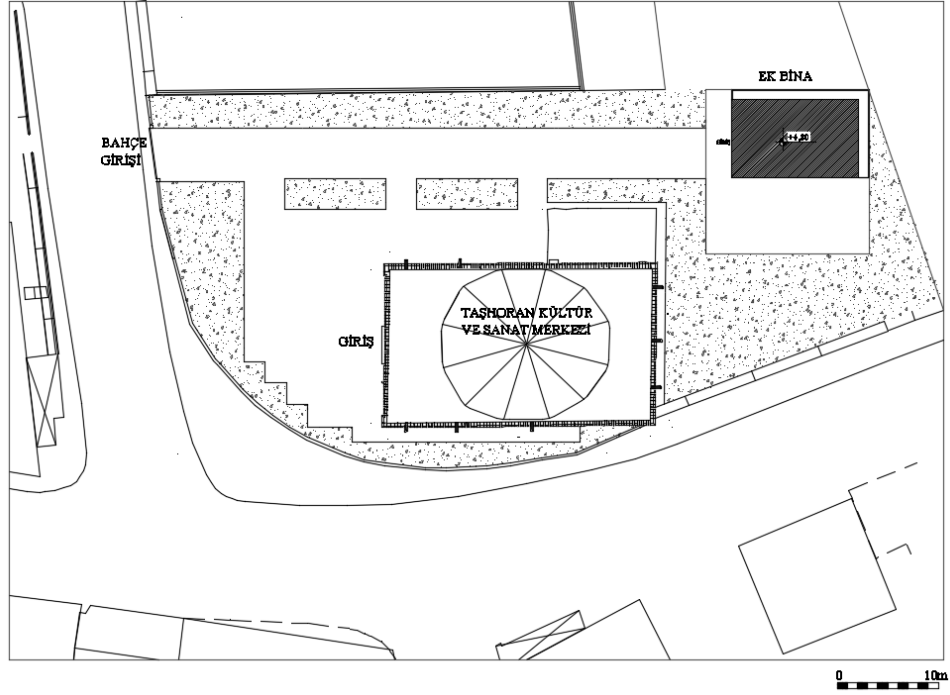
Şekil 15: Yıkılmış Olan Kubbenin İçten Fotoğrafı (Demirtaş, 2020)

Şekil 16: Zemin Kat Planı, Restorasyon, 2019

Şekil 17: Sahne Bölümü, Sunaklar, 2021

Şekil 18: Vaziyet Planı, Restorasyon, 2019

Şekil 19-20: Taşhoran Kilisesi, Jet Grout Uygulamaları, 2020

Şekil 21: Restorasyon Sonrası, Asma Kat, 2021

Şekil 22: Restorasyon Sonrası, Dış Cephe Aydınlatması, 2021

Şekil 23: İbadet Amaçlı Kullanımı Sırasında Taşhoran Kilisesi, 2021 (K. Özkaragöz)

“Alaiye Şehitliğı Müzesi” Arkeolojik Kazıları

Rahmi ASAL, Tuğçe AKBAYTOGAN,
Yusuf ÇURKU, Gökhan YILDIRIM

”

“Alaiye Şehitliği Müzesi” Arkeolojik Kazıları*

“Alaiye Martyrdom Museum” Archaeological Excavations

Rahmi ASAL **

Tuğçe AKBAYTOGAN***

Yusuf ÇURKU****

Gökhan YILDIRIM*****

Özet

“Alaiye Şehitliği Müzesi” arkeolojik kazıları İstanbul Valiliği Yatırım İzleme Koordinasyon Bölümü Başkanlığı’nın geliştirdiği “Şehitlik Müzesi” projesi kapsamında 2019 yılı Temmuz ayında başlatılmıştır. Çatalca ilçesi, Yazlık köyü, 4 pafta, 756 ve 758 numaralı parsellerde İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü denetiminde yürütülen çalışmalar yaklaşık dokuz ay sürmüştür. Kazılar sonucunda Birinci Balkan Savaşı’nda şehit düşen Osmanlı askerlerine ait mezarlar, İkinci Dünya Savaşı’na hazırlık sürecinde inşa edilen koruganlar ile çok sayıda askeri materyal ortaya çıkarılmıştır. Bu makalede, “Alaiye Şehitliği Müzesi” arkeolojik kazıları sürecinde tespiti yapılan mezarların belgelenmesi, tarihlendirilmesi ve çıkarılan askeri materyalin değerlendirilmesinin yanı sıra gün ışığına çıkarılan koruganların tarihi ve genel mimari özelliklerinin anlatımı hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Balkan Savaşı, Alaiye Şehitliği, Şehit Mezarları, Korugan, Askeri Materyal.

Abstract

Archaeological excavations at the “Alaiye Martyrdom Museum” started in July of the 2019 within the scope of the “Martyrdom Museum” project developed by Istanbul Governorship, Department of Investment Monitoring and Coordination. The works carried out under the supervision of the Istanbul Archaeology Museums Directorate in Çatalca District, Yazlık Village, sheet 4, plots 756 and 758 lasted for about nine months. As a result of the excavations, the graves of the Ottoman soldiers who were martyred in the First Balkan War, the blockhouses built during the preparation of the World War II and many military materials were discovered. In this article, it is aimed to document, date and evaluate the graves and military material, as well as to explain the historical and general architectural features of the blockhouses unearthed in the archaeological excavations of the “Alaiye Martyrdom Museum”.

Key Words: First Balkan War, Alaiye Martyrs’ Cemetery, Martyrs’ Graves, Blockhouse, Military Material.

* Geliş Tarihi: 12.10.2021- Kabul Tarihi: 26.01.2022

** Müze Müdürü- Arkeolog, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, İstanbul/Türkiye, rahmiasal@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6976-1356

*** Müdür Yardımcısı-Arkeolog, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, İstanbul/Türkiye, takbaytogan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6894-322X

**** Antropolog, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, İstanbul/Türkiye, curkuyusuf@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5074-4310

***** Antropolog, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, İstanbul/Türkiye, gokhan.yildirim@ktb.gov.tr, ORCID ID: 0000-0002-7565-4805

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Birinci Balkan Savaşı sırasında Batı Trakya Cephesi'nde aldığı ağır mağlubiyetler, Osmanlı Ordusu'nun Çatalca içlerine kadar çekilmesiyle sonuçlanmış ve Çatalca'da Birinci Balkan Savaşı'nın en kritik savunma hatlarından biri kurulmuştur (Nihad, 2013). Osmanlı Ordusu ile Bulgar Ordusu'nu karşı karşıya getiren bu önemli hatta başlayan küçük çaplı çarpışmalar, savaşın ilerleyen günlerinde şiddetini artırarak Dağyenice, Yazlık, Kestanelik ve Yassıören köyleri başta olmak üzere birçok yerleşim noktasında görülmeye başlanmıştır (Hochwachter, 2019: s.93). Çarpışmaların getirdiği ağır koşullar ile kolera başta olmak üzere bölgede ortaya çıkan çeşitli salgın hastalıklar, her iki ordu adına büyük kayıplara sebep olmuştur (Çapa, 1990: s.95). 17 Kasım 1912 tarihli Yunan Embros gazetesindeki bir haberde, kötü hava koşulları ve salgınlar yüzünden Osmanlı askerinin durumunun kötü olduğu ve kolera sebebiyle askeri birliklerdeki ölüm sayısının arttığı belirtilmiştir (Erdem, 2013: s.808; Ayışığı, 2020: s.52). Bulgar Ordusu'nda ise 17 Kasım ile 3 Aralık tarihleri arasında koleraya yakalanan yaklaşık 30 bin askerden 4615'i ölmüştür (Zeyrek, 2012: s.266).

Savaşın kara ayağı, salgın hastalıklar başta olmak üzere birçok olumsuzluğun içinde devam ederken denizde ise Osmanlı donanması, Bulgar Ordusu'nun her hattan saldırıya geçmesini top atışları ile engelleyerek savaşın seyrini değiştirmeyi başarmış ve Çatalca Muharebesi'nden avantajlı şekilde ayrılan tarafın Osmanlı Devleti olmasını sağlamıştır (Tuna, 2016: s.50).

Osmanlı Ordusu'nun Çatalca'daki başarılı savunması, Balkan Savaşı'nın dönüm noktası olmuş ve askeri açıdan önemli sonuçlar meydana getirmiştir (Türk Silahlı Kuvvetleri, 1993: s.301).

Birinci Balkan Savaşı cephelerinden biri olan Çatalca Muharebesi'nde şehit düşen askerlerden, mezar yerleri bilinenler ve öngörülenler için bölgede şehitlikler yapıldığı görülmüştür. Bu şehitliklerden biri Alaiye Şehitliği'dir¹ (Resim 1).

1 Kazı çalışması öncesinde Çatalca'da yapılan yüzey araştırmasında Birinci Balkan Savaşı'na ait diğer şehitliklerin Kestanelik Köyü'ndeki Asımpaşa Tabyası Şehitliği ile Yassıören Köyü'ndeki Gazilertepe Şehitliği olduğu görülmüştür.

Alaiye Şehitliği, 17 Kasım 1912 gecesi görev yerlerinde istirahate geçtikleri sırada yorgunluklarına yenik düşerek uykuya dalan ve bu uyku sırasında bölgede bulunan Bulgar birliklerinin gece baskını ile süngüden geçirilen Alaiye Taburu askerlerinin anısına yaptırılmıştır (TSK, 1993; Nihad, 2013; Nihad, 2015). İstanbul 1 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 19.08.2021 tarih ve 6347 kararında Alaiye Şehitliği'nin 1959 yılında Bağımsız Korugan Taburu Komutanı Binbaşı Tahsin TİBET tarafından yaptırıldığı bilgisi yer almaktadır.

Alaiye Şehitliği'nin çevre düzenlemesine yönelik İstanbul Valiliği birimlerince "Şehitlik Müzesi" projesi geliştirilmiştir². Alaiye Şehitliği'nin kuzey ve batı sınırlarında yer alan 756 ve 758 numaralı parseller üzerinde planlan proje kapsamında alınan izinlerin ardından 1 Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 30.05.2019 tarih ve 4329 sayılı kararı doğrultusunda İstanbul Arkeoloji Müzelerinin başkanlığında 22.07.2019-17.03.2020 tarihleri arasında arkeolojik kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Resim 2-4).

1.Gereç ve Yöntem

"Alaiye Şehitliği Müzesi" arkeolojik kazı çalışmaları öncesinde yerel halk ile görüşmeler yapılarak kazı alanı ve çevresi ile ilgili bilgi edinilmiştir³.

Alandaki çalışmalara on gün süren temizlik çalışması ile başlanmış ve akabinde proje alanı 5,00 x 5,00 m ölçülerindeki beş yüz plan-kareye bölünerek kazı çalışmasına geçilmiştir.

Mezarların açılması sürecinde mezarın kenar noktasından başlanarak kademeli şekilde kazı çalışması yapılmış ve bu çalışmalarda farklı ebatlarda el kürekleri, fırçalar, dişçi aletleri ve mala kullanılmıştır. Mezarlardan çıkarılan toprak elenerek küçük kemiklerin gözden kaçmasının önüne geçilmiştir. Çalışmalar sırasında ortaya çıkan buluntuların yerinde belgelenmesi işlemi jalon, tabela, yön oku ve ölçek birlikteliğinde fotoğraflama yöntemiyle sağlanmıştır. Çıkarılan mezarlara kod numaraları verilmiştir. Aynı

2 Bostancı Mimarlık Firmasının çizimini gerçekleştirdiği projenin uygulayıcısı ANKE İnşaat ve Restorasyon Firmasıdır.

3 Kazı çalışmaları öncesi yerel halk ile yapılan görüşmelerde, kazı alanının uzun süre tarım arazisi olarak kullanıldığı sözlü bilgisi edinilmiştir. Kazı başlangıcında, alanda tespiti yapılan pulluk izleri, çok sayıda ayçiçeği ve buğday başağı, edinilen bu bilgiyi desteklemektedir.

mezar içerisinde birden fazla iskelete ulaşılmış ve bu iskeletler kendi içerisinde numaralandırılmıştır. İskeletler üzerine makroskobik çalışmalar yapılmış ve bu çalışmalarda travma ve hastalık izlerini belirlemeye yönelik gözlemlerde bulunulmuştur. Mezarlardan elde edilen buluntular, belgeleme işlemlerinin ardından farklı ebatlardaki şeffaf plastik kasalar ve kilitli poşetler içerisinde kazı yerleşkesindeki depo konteynırına taşınmıştır. Depo yerinde tasnif, ölçüm, çizim ve fotoğraf çekimi işlemleri tamamlanan buluntuların bilgisayar ortamında etüt-envanter listeleri ile envanter fişleri hazırlanmıştır.

Kazı alanında belirlenen koruganlara numaralar verilmiştir. Betonarme şeklindeki yapıların içinde temizlik çalışması yapılmış ve ortaya çıkartılan dolgu toprak, eleklerden geçirilerek olası askeri bulguların gözden kaçması engellenmiştir. Koruganların belgelenmesi jalon, tabela ve yön oku birlikteliğinde çekilen çok sayıda fotoğraf ile gerçekleştirilmiştir.

Kazılarda ortaya çıkarılan kalıntıların belgeleme çalışmalarında konvansiyonel yöntemlerin yanı sıra ileri teknolojik yöntemler de kullanılmıştır. Bilgisayar ortamında hazırlanan ölçekli çizimlerin veri bilgileri sayısal ortamda oluşturulmuştur. Lazer tarayıcı ile tüm kemiklerin her bir noktasının x, y, z koordinatları alınmıştır. Kullanılan bu yöntemle her bir kemik parçasının istenildiği takdirde milimetrik ölçüsünün alınması ve konumunun doğru şekilde belgelenmesi sağlanmıştır. GPS verileri ve konumunu sabitleyebilen insansız hava araçları ile mezarların ve koruganların deniz seviyesine göre kotları alınmış, hava fotoğraflarının çekimi yapılmış ve fotoğrafların çekildikleri yer plan üzerine işaretlenerek kazı arşivine eklenmiştir.

“Alaiye Şehitliği Müzesi” arkeolojik kazı çalışmalarının yürütüldüğü bölgedeki mevsimsel koşulların sıklıkla değişkenlik göstermesinin oluşturabileceği sorunların önüne geçmek için, toplu mezar ile çevresindeki mezarların yer aldığı noktanın üzeri ahşap ve demir sac sistemiyle örtülerek kapalı bir mekân oluşturulmuştur. Bahse konu mekânın çevresinde drenaj kanalı kazılmış ve yağmur suyunun mekân içerisine girmesi engellenmiştir. Tüm mezarların üzeri restoratör eşliğinde elenmiş dere kumu, Amerikan bezi ve ince çakıl taşı kullanılarak kapatılmıştır.

2. Mezarlar

“Alaiye Şehitliği Müzesi” arkeolojik kazı çalışmalarında 13 bireyden oluşan toplu mezar ile tekli gömüt şeklindeki 17 mezarın tespiti yapılmıştır.

2.1. Toplu Mezar

G9 plan-karesinde yürütülen kazılarda kafatası, humerus ve ulna kemikleriyle dağınık vaziyette karşılaşmış ve çalışmalar o bölgede yoğunlaştırılmıştır. Kazı çalışmaları neticesinde yaklaşık 4.50x4.00 m ölçülerindeki yüzeysel bir çukurun içerisine hızlı ve düzensiz bir şekilde gömüldüğü anlaşılan 13 bireyin toplu mezarı açığa çıkarılmıştır. 143.00 m kotunda tespiti yapılan mezardaki bireylerin doğal zemin üzerinde ve kuzeybatı-güneydoğu aksında uzandığı, yüzlerinin ise farklı yönlere baktığı belirlenmiştir (Resim 5-6).

Mezarın belgelenmesi aşamasında bireylerin üzerinde sikke, yüzük, cevşen, süngü, şarjör, mermi, tütün tabakası, sigara ağızlığı ile çok sayıda düğme ve kemer tokası tespit edilmiştir (Resim 7-19). Mezar buluntularından 1 adet gümüş sikke Sultan II. Mahmud, 5 adet nikel sikke ise Sultan Mehmed Reşad devrine aittir. Günümüze en yakın sikke 1912 yılına tarihlendirilmiştir⁴. Ayrıca bir kemer tokası üzerinde ay ve yıldız, diğer kemer tokası üzerinde sadece ay kabartmasının bulunduğu, mermilerin bir kısmının dairesel yüzeyinde ise simetrik olarak yerleştirilmiş mavzer, mim harfi, ay yıldız betimleri ile Rumi 1325 (1909-1910) tarihinin yazılı olduğu görülmüştür.

Birey 1

Kuzeybatı-güneydoğu aksında uzanan ve dorsal şekilde yatırılan bireyin kafatası kemikleri yok denecek kadar az sayıdadır. Bireyin tibia kemiklerinin Birey 5'in gövdesinin altına doğru devam etmesi nedeni ile alt ekstremite kemikleri tamamen açığa çıkarılamamıştır. Lomber vertebraları hizasında 1 adet borazan aksanı ve sigara ağızlığı ele geçmiştir.

4 Sikkelerin tarihlendirilmesi, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü İslami Sikke Kabinesi uzmanı Sanat Tarihçi Ömer ÇEPNİOĞLU tarafından yapılmıştır.

Birey 2

Kuzeybatı-güneydoğu aksında uzanan ve dorsal pozisyona sahip olan bireyin kafatası iskeletinin ve toraks iskeletine ait kemiklerin makro yapısının bozulduğu, sağ kol kemiklerinin Birey 1'in alt kısmında kaldığı, sol kol kemiklerinin ise kafatasına paralel şekilde batı yönünde uzandığı görülmüştür. Bireyin alt uzuvları arasında Birey 6'nın gövdesi yer almaktadır. Yürütülen belgeleme çalışmaları sonucunda Birey 2'nin, pelvisine saplanan süngü sebebiyle öldüğü belirlenmiştir (Resim 15).

Birey 3

Kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan ve dorsal pozisyonda yatırılan bireyin kafatası kemikleri parçalı yapıdadır. Sağ kol kemiklerinden radius ve ulna, Birey 2'nin gövde iskeletinin altında kalmıştır. Toraks iskeletini oluşturan kemiklerin fiziki yapısı kötü durumdadır. Alt ve üst ekstremitelere ait kemikler büyük oranda korunmuştur. Bireyin kostaları üzerinde Sultan Mehmed Reşad devrine ait 1 adet nikel sikke elde edilmiştir.

Birey 4

Kuzeybatı-güneydoğu aksında uzanan ve dorsal şekilde yatırılan bireyin aksiyal iskeleti tahrip olmuştur. Pelvis ve femurunun kondisyonu iyi durumdadır. Tibia kemikleri Birey 12'nin vücudunun alt tarafında kalmıştır. Bireyin kostaları üzerinde 1 adet cevşen bulunmuştur (Resim 16).

Birey 5

Birey, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanmakta olup sırtüstü yatırılmıştır. Kafatası iskeletini oluşturan kemikler bütünlüğünü kaybetmiştir. Üst ekstremiteler ve gövde iskeleti kemikleri deforme olup alt ekstremitelere ait kemiklerin kondisyonu ise iyi durumdadır. Birey üzerinde herhangi bir buluntu tespit edilmemiştir.

Birey 6

Kuzeybatı-güneydoğu aksında uzanan bireyin kafatası Birey 2'nin alt ekstremiteler kemikleri arasında

konumlanmış olup vücudu güneye dönük vaziyettedir. Kafatası kemikleri parçalı yapıda olan bireyin maksilla kemiğinin önünde Osmanlı Ordusu'na ait kullanılmamış az sayıda mermi, mandibula kemiğinin hemen doğusunda ise Osmanlı Dönemi'ne tarihlendirilen korozyonlu 5 adet sikke bulunmuştur (Resim 17). Sikkelerin 1 adedi gümüş olup Sultan II. Mahmud, nikel olan 4 adedi ise Sultan Mehmed Reşad devrine aittir.

Birey 7

Birey, sağ kol kemiklerinin üzerine yatırılmış olup yüzü güneye bakmaktadır. Kafatası kemiklerinden yalnızca mandibula tespit edilmiştir. Toraks iskeleti kemikleri ile üst ekstremiteler kemiklerinin genel kondisyonu iyi durumdadır. Bireyin üzerinde herhangi bir buluntuya rastlanılmamıştır.

Birey 8

Kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu uzanan birey dorsal pozisyona sahiptir. Kafatası kemiklerinin çok parçalı yapıda olduğu ve Birey 5'in tibia kemikleri arasında konumlandığı gözlenmektedir. Üst ekstremiteler kemikleri ile toraks iskeletini oluşturan kemiklerin kondisyonu kötü durumdadır. Alt ekstremiteler kemikleri iyi bir şekilde korunan bireyin sol femuru üzerinde bütün tabakası bulunmuştur.

Birey 9

Dorsal pozisyona sahip birey, kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanmakta olup yüzü kuzeye bakmaktadır. Kafatası iskeletinin bütünlüğü korunmuştur. Alt ve üst ekstremiteler kemiklerinin morfolojik özellikleri iyi durumdadır. Klavikulası üzerinde Osmanlı Ordusu'na ait az sayıda kullanılmamış mermi, sağ humerusu hizasında ise Osmanlı Dönemi'ne ait yeşil taşlı bir yüzük ele geçmiştir (Resim 18-19).

Birey 10

Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan ve dorsal pozisyonda olan bireyin kafatası, Birey 7'nin femurları arasındadır. Üst ve alt ekstremiteler kemikleri ile gövde iskeletine ait kemiklerin kondisyonu oldukça

iyidir. Bireyin mandibulasının altında 26 yaka numarası tespit edilmiştir⁵ (Resim 20).

Birey 11

Bireyin uzanış şekli, kuzeybatı-güneydoğu doğrultuludur. Sırtüstü yatırılış şekline sahip bireyin kafatası iskeleti kemikleri ile üst ve alt ekstremitelerini oluşturan kemiklerin makro yapısının korunurluğu iyi durumdadır. Sol eli boyun omurları üzerinde bulunan bireyin ölümü öncesinde aldığı darbe kaynaklı solunum sıkıntısı yaşadığı düşünülmektedir (Resim 21). Bireyin L5 vertabrası üzerinde 1 adet kaşık bulunmuştur.

Birey 12

Kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu uzanan ve sırtüstü yatırılan bireyin iskelet bütünlüğü korunmuştur. Sağ göz çukurunda yaklaşık 2,00x0,3 cm içeri doğru giden üçgen biçimli muhtemel kesici delici alet yaralanması mevcut olup bu kırık hat, frontal kemiğin birleşim noktasına doğru ilerlemektedir. Frontal, temporal bileşkesinde de üçgen şeklinde muhtemel kesici alet yaralanması söz konusudur (Resim 22). Bireyin üzerinde az sayıda giysi düğmesi ve 1 adet sigara ağızlığı bulunmuştur.

Birey 13

Kuzeybatı-güneydoğu aksında uzanan ve dorsal pozisyona sahip olan bireyin aksiyal iskeletini oluşturan kemikler tahrip olmuştur. Alt ve üst ekstremiteler kemiklerinin büyük oranda eksik olduğu ve makro yapısının bozulduğu görülmüştür. Bireyin üzerinde herhangi bir buluntu elde edilmemiştir.

2.2 Tekli Mezarlar

Kazı çalışmaları sürecinde toplu mezarın güneyinde 5 (M1-M5), kuzeyinde 3 (M12-M14), batısında 2 (M6,M7) olmak üzere toplamda 14 mezarın tespiti yapılmıştır. Mezarların ana kaya üzerinde yer aldığı, toplu mezarı üç yönden sınırladığı ve büyük oranda korunduğu belirlenmiştir (Resim 23). Toplu mezar alanının dışında ise 7 adet mezar (M8-M11,

M15-M17) ortaya çıkarılmıştır. Yüzeye oldukça yakın seviyede bulunan bu mezarlarda ciddi bir tahribat söz konusudur. Tahribata, zirai uygulamaların neden olduğu düşünülmektedir.

Tekli gömüt özelliğine sahip bu mezarlarda yapılan çalışmalarda yüzük, pusula, 4 adet mühür ve yaka numarası, 23 adet sikke, çok sayıda mermi ile giysi tokası elde edilmiştir. Mezar buluntularından 10 adet sikke Sultan II. Abdülhamid, 13 adet sikke ise Sultan Mehmed Reşad devrine ait olup günümüze en yakın sikke, toplu mezarda olduğu gibi 1912 yılına tarihlendirilmiştir. Ayrıca mezarlardan elde edilen diğer buluntuların da dönem ve tipoloji özellikleri açısından toplu mezar buluntularıyla benzerlik taşıdığı görülmüştür.

2.3 Toplu Mezar Bölgesindeki Tekli Mezarlar

Mezar 1 (M1)

143.00 m kotunda tespiti yapılan mezardaki birey, doğu-batı doğrultusunda uzanmakta olup dorsal pozisyonadadır. Kafatası iskeletini oluşturan kemikler bütünlüğünü kaybetmiştir. Bireyin üst ekstremitesinde humerusa rastlanılmamıştır. Toraks kemikleri ile alt ekstremiteler kemiklerinin genel morfolojik yapısını koruduğu görülmüştür. Bireyin kostaları hizasında 1 adet makas ile ayna ele geçmiştir.

Mezar 2 (M2)

143.15 m kotunda tespit edilen birey, doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Dorsal pozisyonda yatırılan bireyin kafatası kemikleri çok parçalı yapıdadır. Gövde iskeletine ait kemiklerin makro yapısında bozulmalar mevcuttur. Üst ve alt uzuvların anatomik pozisyonunu koruduğu görülmüştür. Bireyin üzerinde herhangi bir buluntu elde edilmemiştir.

Mezar 3 (M3)

143.21 m kotunda belirlenen mezarda ulaşılan birey, doğu-batı aksında ve dorsal pozisyonda gömülmüştür. Bireyin kafatası kemiklerinden geriye sadece oksipital kemiği ile mandibula kalmıştır. Gövde iskeletinin

⁵ Mezarlardan elde edilen yaka numaraları Osmanlı Türkçesi rakamlarıyla yazılmıştır.

bütünlüğünü koruduğu, üst ekstremitelerde kemiklerinde ise eksilmeler olduğu görülmüştür. Alt ekstremitelerde kemikleri iyi bir kondisyona sahip olan bireyin sağ femurunun trochanter major kısmında bulunan metal kutu içerisinde 1 adet pusulaya rastlanılmıştır (Resim 24-25).

Mezar 4 (M4)

143.19 m kotunda belirlenen mezardaki birey, doğu-batı doğrultusunda ve dizleri karnına doğru hafifçe kıvrılmış şekilde uzanmaktadır. Kafatası kemikleri bütünlüğünü kaybetmiştir. Sağ falanks grubu çevreye dağılmış haldedir. Bireyin parmağında 1 adet gümüş yüzük (Resim 26-27), klavikulası üzerinde 86 yazılı yaka numarası (Resim 28-29), kostaları üzerinde ise Necmeddin yazılı 1 adet bronz mühür tespit edilmiştir⁶ (Resim 30).

Mezar 5 (M5)

143.04 m kotunda ulaşılan mezarın içindeki birey, kuzeybatı-güneydoğu aksında uzanmaktadır. Üst ekstremiteleri dirseklerden açılmış vaziyette vücudun iki yanındadır. Kafatası iskeletini oluşturan kemikler deforme olmuştur. Üst ve alt ekstremitelerde kemikleri ile toraks iskeletini oluşturan kemiklerin fiziksel yapısı iyi durumdadır. Bireyin kostaları üzerinde Mehmet Nuri yazılı 1 adet bronz mühür ile Osmanlı Dönemi'ne ait 4 adet gümüş sikke tespit edilmiştir (Resim 31-32). Sikkelerin 3 adedi Sultan II. Abdülhamid, 1 adedi ise Sultan Mehmed Reşad devrine tarihlendirilmiştir. Ayrıca bireyin mandibulasının altında 86 yazılı yaka numarası bulunmuştur (Resim 33).

Mezar 6 (M6)

Mezar 6, kuzeyde 142.62; güneyde ise 143.87 m kotundadır. Mezarda, başı güneyde olmak üzere kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve dorsal pozisyonda yatırılan birey yer almaktadır (Resim 34). Bireyin klavikulasında 86 yazılı yaka numarası (Resim 35), kostaları hizasında ise Daniel yazılı 1 adet bronz mühür (Resim 36) ile Sultan II. Abdülhamid devrine ait 1 adet gümüş sikke elde edilmiştir.

Mezar 7 (M7)

143.0 m kotunda belirlenen mezardaki birey, başı kuzeye denk gelecek şekilde güney-kuzey doğrultusunda gömülmüştür (Resim 37). Dorsal şekilde konumlandırılmış bireyin sağ kolu yüzünü kapatır vaziyette olup ayakları vücudun genel kotunun üzerindedir. Bireyin mandibulasının altında 86 yazılı yaka numarası (Resim 38), kostalarının üzerinde ise Avedis yazılı 1 adet mühür (Resim 39) ile Sultan Mehmed Reşad devrine ait 1 adet nikel sikke belirlenmiştir. Ayrıca mezar içerisinde farklı mühimmatlara ait az sayıda boş kovan bulunmuştur.

Mezar 12 (M12)

143.06 m kotunda belirlenen mezarın içerisindeki birey, sağ kol kemiklerinin üzerinde uzanmakta olup yüzü güneye bakmaktadır. Kafatası iskeletine ait kemikler çok parçalı yapıdadır. Üst ve alt ekstremitelerde eller ve ayaklar ampute edilmiştir. Mezardaki belgeleme çalışmasında herhangi bir buluntuya rastlanılmamıştır.

Mezar 13 (M13)

143.12 m tespiti yapılan mezarda bulunan birey, doğu-batı aksında uzanmaktadır. Kafatası iskeletine ait kemikler tahrip olmuştur. Üst ekstremitelerde kemikleri ile toraks iskeletine ait kemiklerin morfolojik yapısı iyi durumdadır. Sol tibia haricindeki alt ekstremitelerde kemikleri bütünlüğünü korumuştur. Bireyin üzerinde 17 adet sikkeye rastlanılmıştır (Resim 40). Sikkelerin 6 adedi gümüş olup Sultan II. Abdülhamid, 8'i nikel ve 3'ü gümüş olmak üzere toplamda 11 adet sikke ise Sultan Mehmed Reşad devrine aittir.

Mezar 14 (M14)

143.05 kotunda ulaşılan mezardaki birey, doğu-batı aksında ve dorsal pozisyonda gömülmüştür. Bireyin alt ekstremitelerinin kondisyonu üst ekstremitelerine oranla iyi durumdadır. Bireyin kafatası tespit edilememiş olup bu durum mezarda yaşanan tahribatı açıkça göstermektedir. Mezardaki çalışmalar esnasında herhangi bir buluntu elde edilmemiştir.

⁶ Tekli mezarlarda ulaşılan mühürlerin üzerindeki yazılar Osmanlı Türkçesi'dir.

2.4 Alanın Diğer Noktalarındaki Tekli Mezarlar

Mezar 8 (M8)

142.95 m kotunda belgelenen mezardaki bireye ait kemikler karışık ve dağınık durumdadır. Geçmiş dönemlerde fiziki müdahaleye uğradığı anlaşılan mezarın çevresinde, Osmanlı Ordusu'na ait az sayıda kullanılmamış mermi tespit edilmiştir.

Mezar 9 (M9)

Kuzey-güney aksındaki mezarda radius ve fibula haricindeki kemikler bulunamamıştır. Mezarın kuzey kotu 142.93, güney kotu ise 142.88 m'dir. Yapılan belgeleme çalışmasında herhangi bir buluntu elde edilmemiştir.

Mezar 10 (M10)

Mezarın doğu kotu 141.43, batı kotu ise 141.33 m'dir. Mezardaki bireyin kraniumunun deforme olduğu; nazal, zigomatik ve maksiller kemikler ile orbital kaviteyi oluşturan kemik konstrüksiyonunda bozulmalar yaşandığı anlaşılmıştır. Üst ekstremitelerde humerus kemikleri kısmen korunmuş olup gövde iskeletini oluşturan kemiklerin makro yapısı ise büyük oranda bozulmuştur. Alt ekstremitelerde kemiklerine ulaşılabilen bireyin üzerinde az sayıda giysi düğmesi belgelenmiştir.

Mezar 11 (M11)

132.51 kotunda tespit edilen mezardaki birey, kuzey-güney doğrultusunda ve yüz üstü uzanmaktadır. Bireyin yüzünün batıya baktığı, sol kolunun ise güçlü bir şekilde zemine tutunduğu görülmektedir. Üst ekstremitelerde sağ kol kemiklerine ulaşılabilmiştir. Sağ alt uzuvları patella kemiğinden itibaren güneydoğu yönünde uzanmakta olup sol femuru vücuduna paralel şekildedir (Resim 41). Mezarın içerisinde top mermisi başlığı ile çok sayıda şarapnel parçası bulunmuştur.

Mezar 15 (M15)

Mezar 15'te, doğu-batı aksında gömülen ve kemik kondisyonu kötü durumda olan birey yer almaktadır. Bireyin kafatası iskeleti bütünlüğünü kaybetmiştir. Gövde iskeletini oluşturan kemikler parçalı yapıdadır. Üst ekstremitelerde kemiklerinin morfolojik yapısı iyi durumda olup alt ekstremitelerde kemiklerinin tespiti yapılamamıştır. Mezardaki çalışmalarda az sayıda giysi düğmesi ele geçmiştir.

Mezar 16 (M16)

Tahribatın en fazla görüldüğü mezarlardan biridir. Tibia ve fibula ile metatarsal ve falanks grubu haricindeki kemikler belirlenememiştir. Mezarda herhangi bir buluntu tespit edilmemiştir.

Mezar 17 (M17)

Mezar içerisinde doğu-batı aksında uzanan ve dorsal şekilde yatırılan birey yer almaktadır. Kafatası iskeleti ile üst ekstremitelerde kemikleri tahrip olmuştur. Bireyin alt ekstremitelerde kemiklerinin kondisyonu iyi durumdadır. Mezar üzerinde buluntu elde edilmemiştir.

2.5 Mezarların Genel Değerlendirmesi

Toplu mezarlar, ölüm nedeni ve şekli gibi benzer özelliklere sahip iki ya da daha fazla bireyin aynı yerde gömülü olmasıdır (Schmitt, 2002; Hoşsöz, 2018). Dünya tarihine genel olarak bakıldığında toplu mezarların savaş, hastalık, intihar ve soykırım benzeri nedenlerden oluştuğu görülmektedir (Ünlütürk, 2015: s.61-74). Tekli gömüt özelliğindeki mezarlar ise toplu mezarların aksine arkeolojik alanlarda en sık karşılaşılan ve adından anlaşılacağı üzere yalnızca bir bireyin gömülü olduğu mezar tipidir.

"Alaiye Şehitliği Müzesi" arkeolojik kazılarında toplu ve tekli gömüt şeklindeki mezarlar gün yüzüne çıkarılmıştır. Mezarlarda yürütülen belgeleme çalışmasında süngü, şarjör, top mermisi başlığı, şarapnel parçası ile çok sayıda mermi ve askeri materyal ele geçmiştir. Tüm bu veriler, mezarların savaş sonucunda oluştuğunu netleştirmektedir. Mezarların tarihlendirilmesi işlemi sikke, mühür ve mermiler ışığında gerçekleştirilmiştir. Mezarlardan elde edilen

en geç tarihli sikke ve mühürlerin 1912, mermilerin ise 1909-1910 senesine tarihlendirilmesi; bu mezarların 1912 yılında bölgede gerçekleşen Birinci Balkan Savaşı sırasında şehit düşen Osmanlı askerlerine ait olduğunu göstermektedir. Ayrıca mezarlardan savaş öncesi dönemlere ait sikkelerin elde edilmesi; askerlerin söz konusu sikkeleri beraberinde taşıdıklarını akıllara getirmektedir.

Mezarların tamamı yüzeye yakın kotlarda ortaya çıkarılmıştır. Bu duruma kazı alanındaki toprak yapısının ve savaş şartlarında yaşanan zaman kısıtlılığının neden olduğu tahmin edilmektedir. Mezarlar ekseriyetle kuzeybatı-güneydoğu ve doğu-batı aksındadır. Mezar 6 ile Mezar 7 ise uzanış yönleri açısından diğer mezarlardan ayrılmaktadır. Mezar 6'daki birey kuzey-güney, hemen batısında bulunan Mezar 7'deki birey ise güney-kuzey doğrultuludur. Belgeleme çalışmalarında Mezar 6'da Daniel, Mezar 7'de ise Avedis yazılı mühür bulunmuştur. Ayrıca her iki mezarda Osmanlı Dönemi'ne ait 1 adet sikke ile 86 yazılı yaka numarası elde edilmiştir. Tüm bu veriler, Mezar 6 ve Mezar 7'nin Osmanlı Ordusu'nda görev alan gayrimüslim askerlere ait olduğunu düşündürmektedir.

3. Koruganlar

Koruganlar, modern savaş dönemleri olarak adlandırabileceğimiz yakın dönem savaşlarında kendi bölgesini kara ve hava saldırılarına karşı savunma amacıyla inşa edilen kalın duvarlı, az açıklığa sahip, iyi kamufle edilen ve geniş bir alanda görüş açısı sağlayan askeri yapılarıdır (Ocak ve Tekin, 2019; Aydın, 2020).

İkinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleştirebilecek saldırılarının önüne geçmek amacıyla Genel Kurmay Başkanı Fevzi ÇAKMAK'ın talimatları doğrultusunda yapılan ve Çakmak Hattı adı ile anılan koruganlar yoğun bir biçimde Çatalca'dan Büyükçekmece'ye doğru uzanmaktadır (Aydın, 2020: s.395).

Çakmak Hattı'na ait koruganların 9 adedi "Alaiye Şehitliği Müzesi" arkeolojik kazı çalışmalarında toprak altından gün ışığına çıkarılmıştır. Kazı sahasının geneline yayılım gösteren ve benzer plan özelliklerine sahip olan betonarme şeklindeki bu yapıların içerisinde birden fazla askerin teçhizatlarıyla görev alabileceği hol ve odalar tespit edilmiştir.

1 numaralı korugan

İ6-7 plan karesinde tespit edilen korugan, kazı alanının güneybatısında yer almaktadır. Yapım şekli betonarme perde tekniğinde olup perde kalınlığı 31.00 cm'dir. T plan şemasına sahip yapının dış ölçüleri 4.13x4.83 m'dir. Koruganın üst noktası 143.98 m, zemini ise toprak dolgulu olup 141.70 m kotundadır. Doğu yönünde iki girişi bulunan yapının sol aksındaki girişin önü moloz taş örgülü duvar ile kapatılmıştır. Giriş holü olarak adlandırılan kısım 0.81x4.18 m iç kullanımına sahiptir. Yapıda, orta akstaki açıklık sayesinde geçilen dikdörtgen planlı ve yaklaşık 2.00x2.40 m ölçülerinde oda bulunmaktadır.

2 numaralı korugan

BC3-4 plan karesinde belgelenen iki numaralı korugan kazı alanının güneybatısındadır. Yapım şekli betonarme perde tekniğindedir. T plan şemasına sahip yapının dış ölçüleri 4.11x4.82 m'dir (Resim 42). Betonarme perde kalınlığı 31.00 cm'dir. Üst noktası 144.28 m, zemini ise yaklaşık 141.99 m kotundadır. Kuzeydoğusunda iki giriş yeri bulunan yapının sağ aksındaki girişin önü moloz taş örgülü duvar ile kapatılmıştır. Giriş holü 0.78x4.17 m iç kullanımına sahiptir. Yapıda, orta akstaki açıklıkla geçilen dikdörtgen planlı ve yaklaşık 2.00x2.50 m ölçülerinde oda yer almaktadır.

3 numaralı korugan

Kazı alanının güneybatısındaki A6-7 plan karesinde sürdürülen çalışmalarda ortaya çıkarılan korugan, T plan tipinde ve betonarme perde tekniğinde inşa edilmiştir. Betonarme perde kalınlığı 32.00 cm'dir. Doğu yönünde iki girişi bulunan yapının dış ölçüleri 4.12x4.83 m'dir. Yapının sol aksındaki girişin önü moloz taş örgülü duvar ile kapatılmıştır. Yapının üst noktası 144.10 m, zemini ise 141.75 m kotundadır. Giriş holü, 0.80x4.24 m iç kullanımına sahiptir. Yapıda, orta akstaki açıklıkla geçiş sağlanan dikdörtgen planlı ve yaklaşık 2.06x2.43 m ölçülerinde oda bulunmaktadır.

4 numaralı korugan

AB15-16 plan karesindeki 4 numaralı korugan, doğu-batı uzantılıdır (Resim 43). Betonarme perde tekniğinde inşa edilmiştir. Yapının üst noktası 146.13 m, zemini 142.00 m kotundadır. Üstten toplam uzunluğu 11.93 m, genişliği ise 6.99 m'dir. Giriş koridoru yaklaşık 0.80x3.91 m ölçülerindeki iç kullanımına sahiptir. Giriş koridoru sonunda, sağ aksta 0.81x1.75 m boyutlarında bir mekân bulunmaktadır. Bu mekândan demir kapı aracılığıyla yaklaşık 0.93x2.45 m ebatlarına sahip bir odaya ulaşılmaktadır. Kazı alanındaki en açık mevkide bulunan bu koruganın batı duvarında dairesel formda bir açıklık bulunmakta olup açıklığın uzun menzilli silahların kullanımı için oluşturulduğu düşünülmektedir.

5 numaralı korugan

C-29 plan karesindeki korugan, kazı alanının kuzeybatısında yer almaktadır. Yapım şekli betonarme perde tekniğindedir. T plan şemasına sahip yapının dış ölçüleri 4.13x4.82 m'dir. Kuzeyden iki girişi bulunan koruganın üst noktası 140.27 m, zemini ise yaklaşık 138,00 m kotundadır. Yapı, girişin sağlandığı hol ve holdeki açıklık ile geçilen odadan oluşmaktadır.

6 numaralı korugan

G-31 plan karesindeki korugan, kazı alanının kuzeyindedir. Betonarme perde tekniğinde inşa edilmiştir. Dikdörtgen plan şemasına sahip yapının dış ölçüleri 2.10x2.70 m'dir. Betonarme perde kalınlığı 30.00 cm olan bu koruganın üst noktası 139.97 m, en alt noktası ise 137.36 m kotundadır. Güney yönünde girişi bulunan yapının içi 1.50x1.50 m boyutlarında olup kare plan şemasındadır. Yapının kuzey duvarındaki açıklıkta mazgal bulunmaktadır.

7 numaralı korugan

K-27 plan-karesinde ulaşılan koruganın yapım şekli betonarme perde tekniğindedir. T plan şemasına sahip yapının dış ölçüleri 4.11x4.76 m'dir. Koruganın üst noktası 137.48 m, zemini ise yaklaşık 135,13 m kotundadır. Doğudan iki girişi mevcut olan yapının içerisinde hol ve oda yer almaktadır.

8 numaralı korugan

V8 plan karesinde ulaşılan korugan, betonarme perde tekniğinde inşa edilmiştir. Üstten dikdörtgen plan şemasına sahip olup dış ölçüleri 2.42x3.21 m'dir. Betonarme kalınlığı 31.00 cm olan yapının üst noktası 139.42 m, zemini 137.29 m kotundadır. Batı köşesinden, 0.59 m genişliğindeki açıklık ile giriş sağlanmaktadır. Yapının içi dikdörtgen plan şemasında olup 1.80x2.00 m ölçülerindedir.

9 numaralı korugan

Y4 plan karesindeki koruganın yapım şekli betonarme perde tekniğindedir. Betonarme perde kalınlığı 32.00 cm'dir. Üstten dikdörtgen plan şemasına sahip yapının dış ölçüleri 2.42x3.20 m'dir. Batı köşesinden, 0.67 m genişliğindeki açıklık ile giriş sağlanmaktadır. Üst noktası 139.14 m, zemini ise 137.02 m kotundadır. Yapının içi dikdörtgen plan şemasında olup 1.79x2.00 m boyutlarındadır.

4. Tartışma

Mezarların şehitlere ait olması sebebiyle iskeletler üzerinde makroskobik çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Mezarlardaki belgeleme çalışmasında Birey 10'un üzerinde bulunan 26 yaka numarası ile M4, M5, M6 ve M7'deki bireylerin üzerinde tespit edilen 86 yaka numaralarının, askeri birlik simgesi olmasından yola çıkılarak yapılan araştırmalarda; 86. ve 26. Piyade Alayı'nın, Alaiye Taburu'nun uğradığı gece baskını sonrasında bölgeye gönderilen ve Bulgar kuvvetleri ile çarpışan birliklerin arasında olduğu anlaşılmıştır (TSK, 1993: s.195-198). Bu bilgiler ışığında Birey 10'un 26. Piyade Alayı, M4, M5, M6 ve M7'deki bireylerin ise 86. Piyade Alayı askerleri olduğu belirlenmiştir.

Alaiye Şehitliği, süngü ile şehit edilen Alaiyeli askerlerin anısına yaptırılmıştır. (Nihad, 2013). Bu şehitliğin kuzey ve batı sınırında yer alan kazı alanında 26. ve 86. Piyade Alayı askerlerine ait mezarların ortaya çıkarılması; özellikle Birey 2'nin pelvisinde saplı halde süngü bulunması ile Birey 12'nin kafatasında yaralayıcı bir alete ait darbe izlerinin tespit edilmesi dikkat çekmektedir. Arkeolojik çalışmalar neticesinde elde edilen bütün veriler; kazı alanında gün ışığına çıkarılan ancak birliklerine dair net bilgi bulunamayan

25 bireyin Alaiye Taburu ile ilişiği olduğu savını desteklemektedir.

86. Piyade Alayı askerlerinin üzerinde tespit edilen mühürlerde yazılı olan Avedis, Daniel, Mehmet Nuri ve Necmettin isimleri ile ilgili arşiv araştırma çalışmaları devam etmektedir.

Savaş alanlarıyla ilgili literatüre giren çalışma sayısı son derece azdır. Bu durum, “Alaiye Şehitliği Müzesi” arkeolojik kazı çalışmalarının bir benzerini İtalya’nın Veneto Bölgesi’nde gerçekleştiren araştırmacılar tarafından da dile getirilmiştir (Gaudio vd., 2013). Gaudio tarafından aktarılan ve Veneto Bölgesi kırsalında 2006 ile 2009 yılları arasında yürütölen arkeolojik kazı çalışmalarında toplu mezar içerisinde kişisel ve askeri buluntularıyla birlikte düzensiz şekilde gömölen 7 iskelete ulaşılmış ve yapılan antropolojik gözlemler ile belgeleme çalışmaları neticesinde iskeletlerin Birinci Dünya Savaşı’nda görev alan İtalyan askerlerine ait olduğu tespit edilmiştir. İki ölkedeki farklı savaş dönemlerine ait bu mezarlar; lokasyon, gömü tipleri, mezar buluntuları ile belgeleme yöntemleri açısından benzerlik göstermektedir. Makro ölçekteki bu benzerliğin, ortak dinamiklerin yol açtığı oluşum süreçlerinden izole olarak düşünölmemesi yerinde olacaktır.

“Alaiye Şehitliği Müzesi” arkeolojik kazılarında elde edilen buluntular, yapılan çalışmanın tanımını savaş alanı kazısına dönüştürmüştür. Türkiye’de savaş alanlarıyla ilgili bu nitelikte yapılan kazı çalışması sınırlı sayıdadır. Son dönemlerde Kültür ve Turizm Bakanlığı öncölüğünde Malazgirt Savaşı’nın gerçekleştiği alanının tespitine yönelik çalışmalar yürütölmektedir. Savaş alanlarıyla ilgili atılan bu adımların geliştirilerek sürdürölmesi; tarih yazıcılığının somut veriler ile desteklenmesi açısından önemlidir.

Sonuç

İstanbul Valiliği’nin geliştirdiği “Şehitlik Müzesi” projesi kapsamında gerçekleştirilen “Alaiye Şehitliği Müzesi” arkeolojik kazı çalışmaları, 22.07.2019 tarihinde başlamış ve yaklaşık dokuz ay sürmüştür. Çatalca ilçesi kırsalında gerçekleşen arkeolojik kazılarda 13’ü toplu mezar içerisinde olmak üzere Birinci Balkan Savaşı’nda şehit düşen 30 askerin mezarına kişisel ve askeri buluntularıyla birlikte

ulaşılması ve akabinde İkinci Dünya Savaşı’na hazırlık sürecinde inşa edilen koruganların ortaya çıkarılması bölgenin iki farklı savaş dönemindeki stratejik önemini ortaya koymuştur.

* “Alaiye Şehitliği Müzesi” arkeolojik kazılarına desteklerini sunan arkeolog Harun Kabakçı, Görkem Gökoluk, Eyüp Yanık, Ümit Aygör, Erdem S. Doğan, Sırrı Çömlekçi, Hasan Binay, Emrah Kahraman, Nilüfer Aydın’a; Doç. Dr. Salim Aydın, Dr. Ömer Turan, restoratör Cem Akbulut, sanat tarihçi Ömer Çepnioğlu’na; ayrıca Arkeo Teknik Mimarlık ekibi ile fotoğrafçı Dilara Şen Turan’a teşekkürlerimizi sunarız.

Kaynakça

- Aydın, S. (2020). İkinci Dünya Savaşında Kıyı ve İç Hat Savunması: Çakmak Hattı (Büyükçekmece-Çatalca) Koruganları, *Güvenlik Strateji Dergisi*, 16 (34), 383-451.
- Ayışığı, M. (2020). Balkan Savaşları Sırasında Kolera ile Mücadele, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 126, 49-64.
- Çapa, M. (1990). Balkan Savaşı'nda Kızılay (Osmanlı Hilal-i Ahmer) Cemiyeti, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1 (1), 89-115.
- Erdem, N. (2013). Balkan Savaşları Döneminde Yunan Basınında Kolera Vakaları, *Atatürk Yolu Dergisi*, 13, 804-824.
- Gaudio, D., Betto, A., Vanin, S., De Guio, A., Galassi, A., Cattaneo, C. (2013). Excavation and Study of Skeletal Remains from a World War I Mass Grave, *International Journal of Osteoarchaeology*, 25 (5), 585-592.
- Hall, C. R. (2003). *Balkan Savaşları: 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası*, (Çev. M. Tanju Akad), İstanbul: Homer Kitapevi.
- Hochwächter, G. (2019). *Balkan Savaşı Günlüğü "Türklerle Cephe"*, (Çev. S. Toydemir), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hoşsöz, S. (2018). Toplu Mezar/Toplu Gömü Çalışmalarında Adli Antropolojik ve Arkeolojik Yöntemlerin Kullanılmasının Önemi, *Antropoloji Dergisi*, 35, 23-34.
- Nihad, M. (2013). Çatalca'da Osmanlı Ordusu ve Savunma Hattının Önemi, *Balkan Harbi'nde Çatalca Muharebesi* (Ed. B. Kasım), İstanbul: Çatalca Kaymakamlığı, XIX-XXIV.
- Nihad, M. (2015). Çatalca Muharebesi, *Balkan Harbi Trakya Seferi* (Ed. B. Kasım), İstanbul: Çatalca Kaymakamlığı.
- Ocak, M. T., Tekin, Ö. F. (2019). Anadolu Feneri Koruganları, *Betonart Dergisi*, 60, 66-71.
- Schmitt, S. (2002). Mass Graves and the Collection of Forensic Evidence: Genocide, War Crimes and Crimes Against Humanity, *Advances in Forensic Taphonomy; Method, Theory and Archaeological Perspectives*, (Ed. Haglund, W. D. ve Sorg, M. H.), CRC Press, 277-291.
- TSK (1993). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi Şark Ordusu II nci Cilt 1 nci Kitap Birinci Çatalca Muharebesi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Tuna, O. (2016). Çatalca Savaşı'nda Türk Donanmasının Desteği, *Studies of The Ottoman Domain*, 6 (10), 25-58.
- Ünlütürk, Ö. (2015). Olay Yerine Adli Arkeolojik Yaklaşım ve Gömü Tipinin Önemi, *Antropoloji Dergisi*, 30, 61-74.
- Zeyrek, S. (2012). *Birinci Balkan Savaşı Yenilgisinin İç ve Dış Sebepleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Ekler

Resim 1: Alaiye Şehitliği'nin Görünümü (İAM Arşivi)

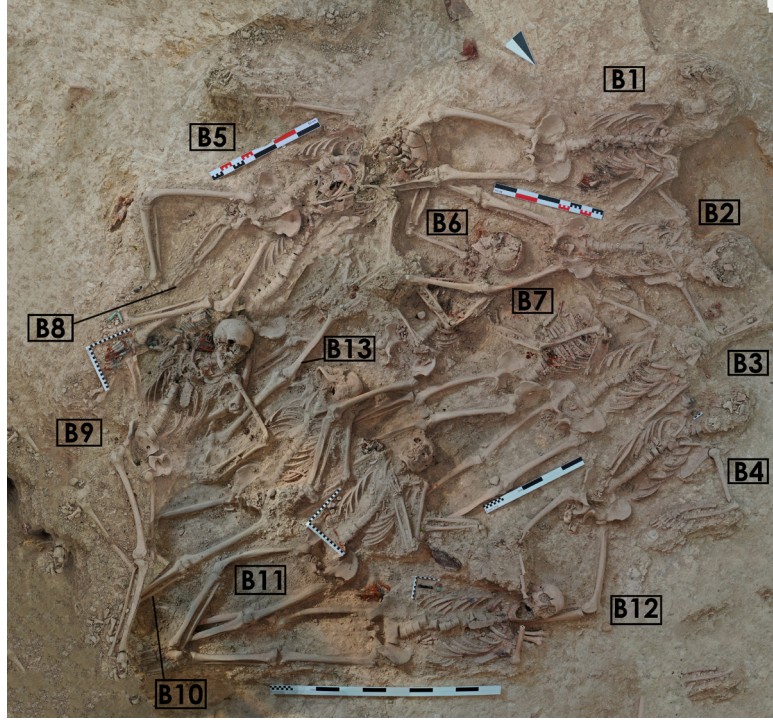
Resim 2: Alaiye Şehitliği'nin ve Kazı Alanının Havadan Görünümü (İAM⁷ Arşivi)

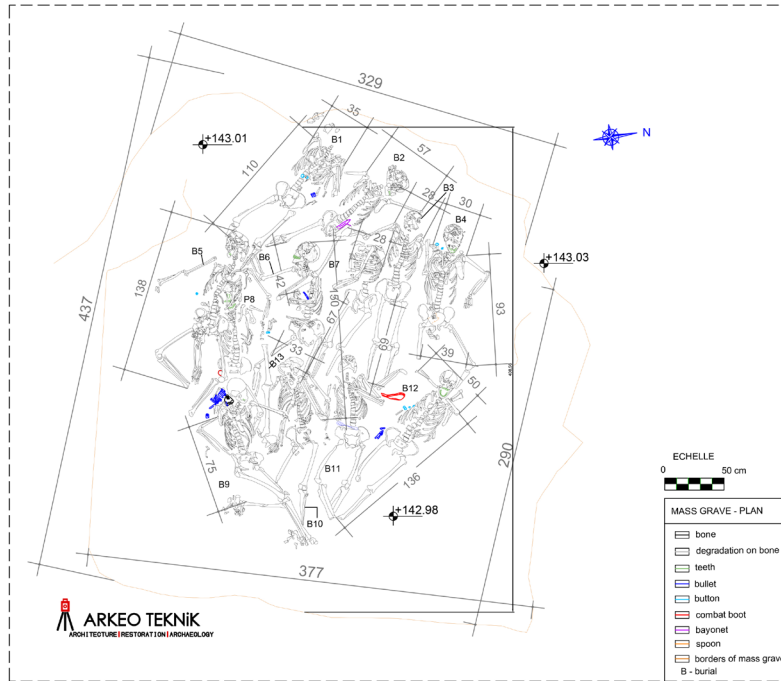
Resim 3: Bitki Temizliği Öncesi Alandan Genel Görünüm (İAM Arşivi)

Resim 4: Kazı Alanının Havadan Görünümü (İAM Arşivi)

Resim 5: Toplu Mezardan Görünüm (İAM Arşivi)

Resim 6: Toplu Mezarın Lazer Tarama Yöntemiyle Yapılan Çizimi⁸

8 Şehit mezarları ile koruganların ölçüm, lazer tarama ve rölöve işlemleri, Arkeo Teknik Mimarlık ve Restorasyon A.Ş. ekibi tarafından gerçekleştirilmiştir.

Resim 7: Kemer Tokası (İAM Arşivi)

Resim 8: Kemer Tokası (İAM Arşivi)

Resim 9: Tütün Tabakası (İAM Arşivi)

Resim 10: Sigara Ağzılığı (İAM Arşivi)

Resim 11: Giysi Düğmeleri (İAM Arşivi)

Resim 12: Düğme (İAM Arşivi)

Resim 13: Osmanlı Dönemi Sikkeleri (İAM Arşivi)

Resim 14: Osmanlı Mermisi (İAM Arşivi)

Resim 15: Birey 2'nin Pelvisindeki Bulgar Süngüsü (İAM Arşivi)

Resim 16: Birey 4'ün Üzerinde Bulunan Cevşenin, Restorasyon İşlemleri Sonrası Görünümü (İAM Arşivi)

Resim 17: Birey 6 (İAM Arşivi)

Resim 18: Birey 9 (İAM Arşivi)

Resim 19: Birey 9'un Üzerinde Belgelenen Yüzük (İAM Arşivi)

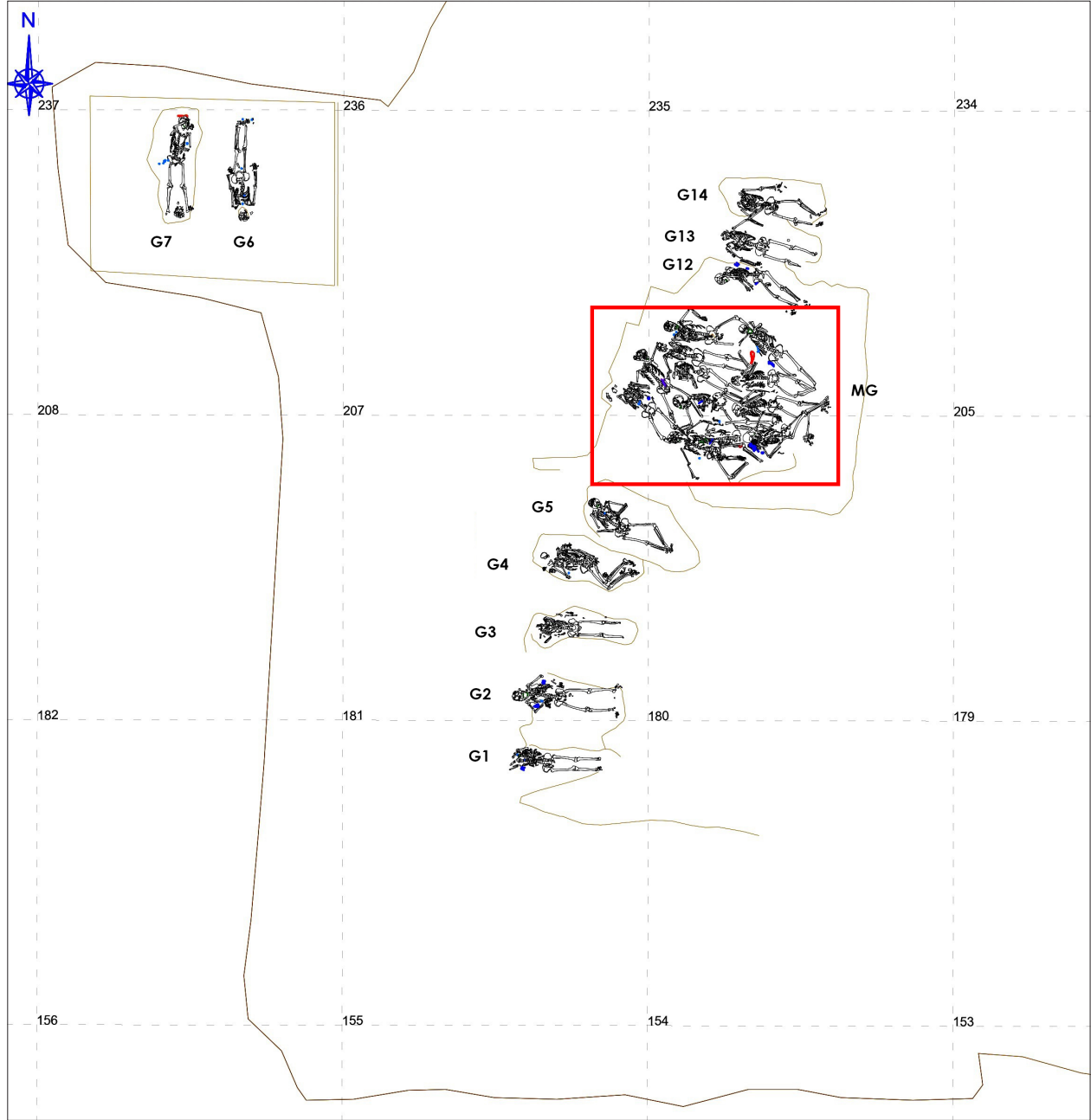
Resim 20: Birey 10 ve Üzerindeki 26 Yaka Numarası (İAM Arşivi)

Resim 21: Birey 11 (İAM Arşivi)

Resim 22: Birey 12 (İAM Arşivi)

Resim 23: Toplu Mezar ve Çevresindeki Tekli Gömüt Şeklindeki Mezarlar (İAM Arşivi)

Resim 24: M3'te Tespiti Yapılan Metal Kutu
(İAM Arşivi)

Resim 25: M3'te, Metal Kutu İçerisinde Bulunan Pusula
(İAM Arşivi)

Resim 26: M4'te, Bireyin Parmağında Bulunan Yüzük
(İAM Arşivi)

Resim 27: Bireyin Parmağında Ulaşılan Yüzüğün Restorasyon
İşlemleri Sonrası Görünümü (İAM Arşivi)

Resim 28: M4'te, Bireyin Klavikulasında Bulunan 86 Yaka Numarası (İAM Arşivi)

Resim 29: 86 Yaka Numarası (İAM Arşivi)

Resim 30: M4'te Ulaşılan, Necmettin Yazılı Mühür (İAM Arşivi)

Resim 31: M5'te Bulunan Osmanlı Dönemi Sikkeleri
(İAM Arşivi)

Resim 32: M5'te Ulaşılan, Mehmet Nuri Yazılı Mühür
(İAM Arşivi)

Resim 33: M5'te Bireyin Mandibulasının Altında Bulunan 86 Yaka Numarası

Resim 34: M6'daki Bireyin Görünümü

Resim 35: M6'da Bireyin Mandibulasının Altında
Bulunan 86 Yaka Numarası (İAM Arşivi)

Resim 36: M6'da Ulaşılan, Daniel Yazılı Mühür (İAM Arşivi)

Resim 37: M7'deki Bireyin Görünümü (İAM Arşivi)

Resim 38: M7'de, Bireyin Mandibulasının Altında Bulunan 86 Yaka Numarası (İAM Arşivi)

Resim 39: M7'de Ulaşılan, Avedis Yazılı Mühür (İAM Arşivi)

Resim 40: M13’de Ulaşılan 17 Adet Sikke (İAM Arşivi)

Resim 41: M11’de Ulaşılan Birey (İAM Arşivi)

Resim 42: 2 Numaralı Koruganın Havadan Görünümü
(İAM Arşivi)

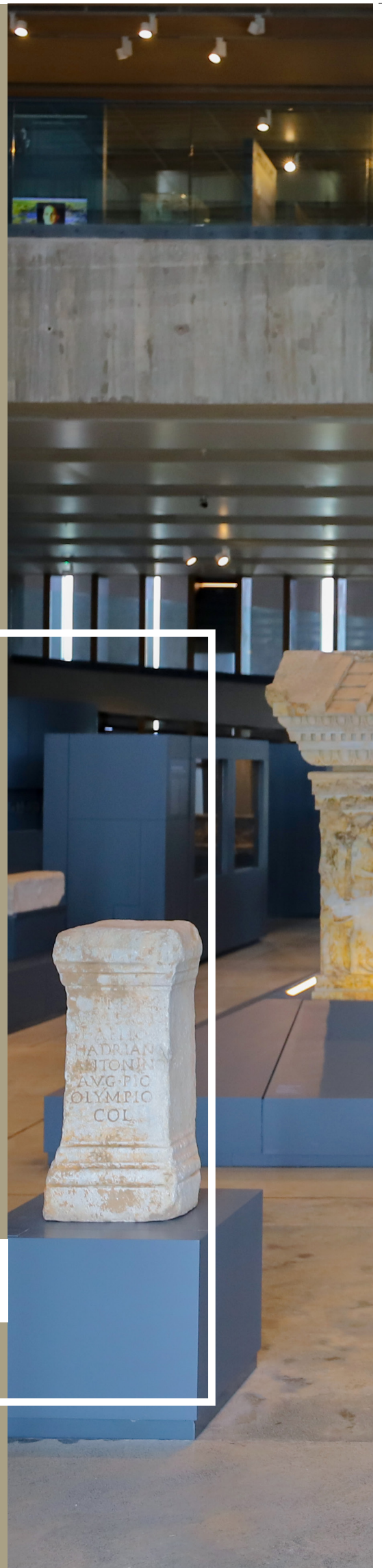

Resim 43: 4 Numaralı Koruganın Havadan Görünümü (İAM Arşivi)

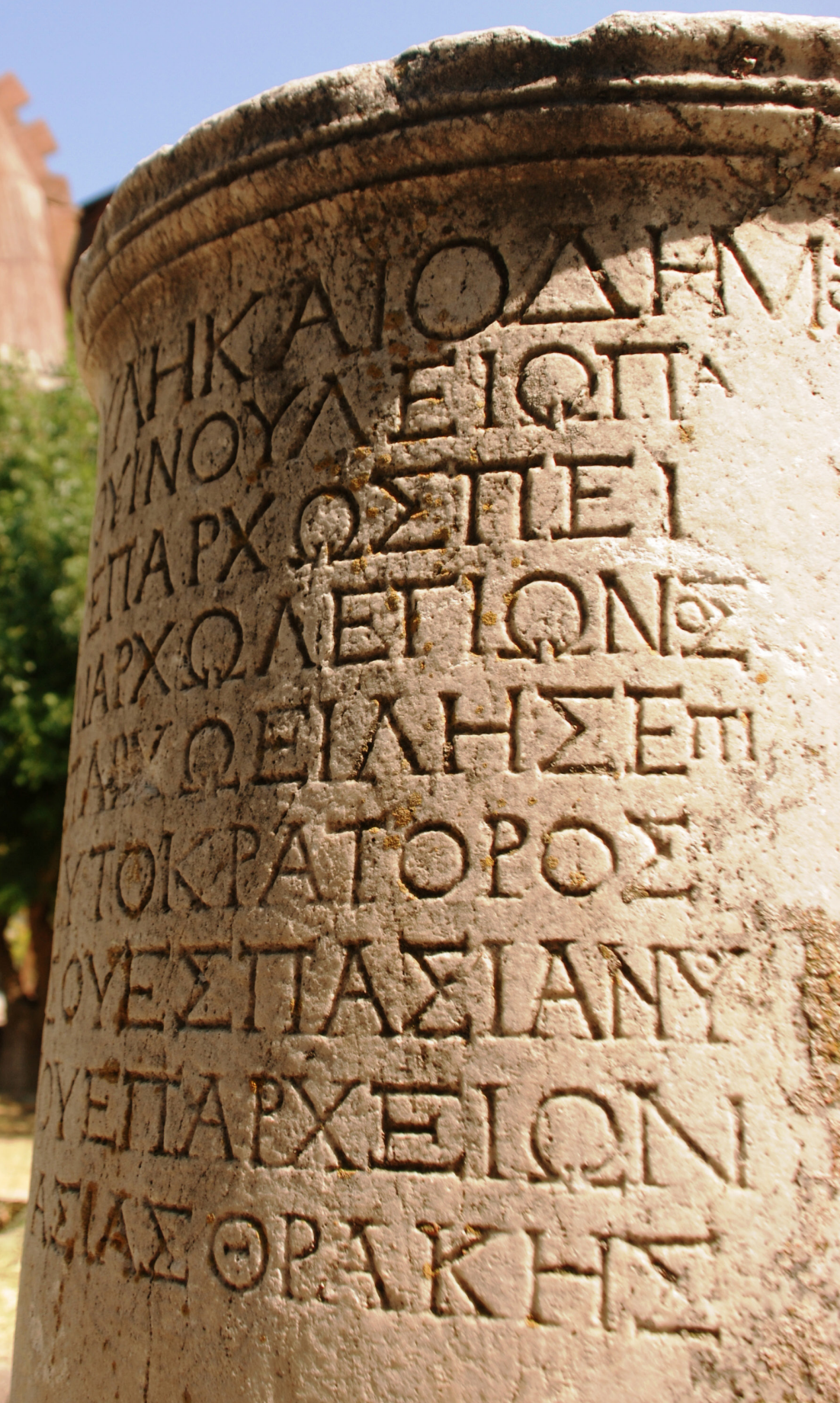
Çanakkale Müzeciliğinin 111. Yılı

Rıdvan GÖLCÜK

”

Çanakkale Müzeciliğinin 111. Yılı*

The 111th Anniversary of the Çanakkale Museum

Rıdvan Gölcük**

Çanakkale Müzesi'nin 111. Yılında, Bir Asrı Aşkın Bir Süredir Müzeye Emek Veren Tüm Çalışanların Anısına...

Özet

Troya Müzesi son yıllarda müzecilik konusunda gösterdiği başarılar ve aldığı ödüller ile kamuoyu nezdinde dikkat çekmiş ve takdir toplamıştır. Müzenin başarıları söz konusu edildiğinde “genç müze” vurgusu, üzerinde adeta uzlaşmış bir tespit olmuştur. 2018 yılında kapılarını ziyarete açan Troya Müzesi, yeni bir müze olsa dahi bu müzenin arkasında çalışan yapının yani Çanakkale Müze Müdürlüğü’nün, onlarca yıla dayanan bir geçmişi olduğu çok az kişi tarafından bilinmektedir. İyi bir kurum yaratmanın yollarından biri de kurumsal tarihin doğru bir şekilde ele alınmasından geçtiği bilinciyle Çanakkale Müze Müdürlüğü’nün kurumsal tarihi konusunda tarafımızca çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Araştırmalar sırasında 1930, 1932 ve 1936 gibi birbirinden farklı kuruluş tarihlerinin verildiğinin tespit edilmesi bu noktada bir hatanın olduğunu ortaya koymuştur. Bunun üzerine araştırmaya devlet arşivleri üzerinde devam edilmiştir. 19. yy’da Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde uygulanan “Müze Şube” ve “Fahri Müze Memuru” uygulamaları ölçeğinde Çanakkale’de hayata geçen girişim anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu çalışma, belgelerle desteklenerek Çanakkale Müzesi’nin kuruluş tarihinin 1911 yılı olduğu ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Troya Müzesi, Çanakkale Müzesi, kuruluş, Osmanlı müzeciliği, Türk Müzeciliği

Abstract

The Troy Museum has recently attracted a great public attention and appreciation due to its institutional achievements and the awards granted to it in the field museology. The achievements of the museum almost created an awareness of the concept of “young museum”. Although the Troy Museum opened its doors to visitors only in 2018, only a few knew that the museum has a decades-long background behind it. It is probably one way to establish a good institution by approaching its historical background in a right way. For this reason, we have initiated a study on the institutional history of the Çanakkale Museum. The existence of different dates such as 1930, 1932 and 1936 on the first foundation of the Çanakkale Museum made it necessary to conduct new research on this inconsistency related to these foundation dates. Investigations were carried out in the states archives to shed new light on this issue. The early attempt of founding a museum in Çanakkale was examined in relation to the use of such terms as “museum branch” and “honorary museum officer”, which were frequently used in the Ottoman Empire during the nineteenth century. This work in this context demonstrates in the light of Ottoman archival sources that the foundation date of the Çanakkale Museum could be 1911.

Key Words: Troy Museum, Çanakkale Museum, Foundation, Ottoman Museology, Turkish Museology

** Müze Müdürü, Troya Müzesi, Tevfikiye Köyü Troya Müzesi Çanakkale, ridvan.golcuk@ktb.gov.tr, ORCID ID: 0000-0001-8683-0707

Giriş

Kurum tarihi, tarih biliminin alt dalıdır ve onunla aynı soruların cevaplarını arar. Tarih, olguları geçmişe yönelik olarak kanıtlara ve belgelere dayanarak şekillendirir; zaman-mekân, neden-sonuç ilişkisiyle sistemli bir şekilde oluşturur ve sınıflandırır. Kurum tarihi ise bu işin incelenen kurumlar bağlamında yapılmasıdır (Güldemir ve Bayrakçı, 2014: s. 733). Kurum tarihi çalışması sadece hakkında araştırma ve inceleme yapılan kurumun tanıtılması ve insanların o kurumun geçmişi ve bugüne nasıl geldiği hakkında bilgi edinmesi amacıyla mı yapılır? Bu sorunun cevabını İzzet Öztoprak'ın Atatürk Orman Çiftliği'nin Tarihi adlı eserinin önsözünde bulmak mümkündür: “... Kurum tarihleri; tarihleri yazılan kurumun tanıtılmasının yanı sıra o kurumun işlevi bakımından olduğu kadar aynı zamanda sosyal, iktisadi, kültürel, askeri, siyasi ve benzeri açıdan bir ulusun kat ettiği yolu gösterdiği gibi devletin inşa ve gelişiminin somut bir biçimde ortaya çıkmasına katkı sağlar. Ayrıca kurum tarihlerinin toplumun tarihlerini tanıması, öğrenmesi, ilgi ve alaka duyması bakımından olduğu kadar ulusal bilinç ve ortak kültürel değerlerin benimsenmesi açısından da bir çeşit katalizör etki yapacağı açıktır (Tekin, 2008).” Yani kurum tarihi incelemeleri, kurumun kendisi kadar ülke tarihine tanıklık etmeyi kolaylaştırmaktadır.

Bu bağlamda çalışmamızda Çanakkale Müzesi'nin kuruluş girişimleri ve kuruluş tarihinin ele alınması hedeflenmiştir. Yanı sıra belgeler ile “doğru” kuruluş tarihi ortaya konulmaya ve “yanlış” kuruluş tarihlerine giden “kasıtlı” ve ardından gelişen “taksirli” tarihyazımı değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. “KURULUŞ 1965”

İnternette Türkçe olarak “kuruluş” kelimesi üzerine bir araştırma yaptığınızda karşımıza 11 Aralık 2022 tarihi itibarıyla 23 milyonu aşan bir arama sonucu çıkmaktadır. Türk Dil Kurumu Sözlüğü'ne göre kuruluşun en yaygın anlamı “kurulma” işidir (Türk Dil Kurumu, 2022). Bu yoğun aramalarda merak edilen meselenin Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun anlatıldığı “Kuruluş Osman” dizisi olduğu görülmektedir. ‘Kuruluş’ konusundaki arama sonucu verilerinin çokluğu sebebiyle Çanakkale Müzesi'nin kuruluş tarihi ile ilgili arama motorlarından ne gibi verilerin ortaya çıktığı merakımızı cezbetmiştir.

Çanakkale Müzesi'nin kuruluş tarihi ile ilgili webde kısa bir araştırma yaptığınızda çoğunlukla birbirine benzer ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Örneğin “Çanakkale’de müzecilik faaliyetleri Atatürk zamanında başlamış, 1936 yılında Zafer Meydanı’nda yer alan tarihi mermer ve taş eserler toplanmış...” ibaresi Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü internet sayfasında (Kültür Varlıkları ve, 2022), Çanakkale İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün internet sayfasında (Çanakkale İl Kültür, 2022), Çanakkale İl Milli Eğitim Müdürlüğü sayfasında (Çanakkale İl Milli, 2022), Türkiye Tanıtma Platformu sitesinde (Türkiye Tanıtma Platformu, 2022) ve daha birçok yerde “...Atatürk zamanında... 1936 yılında...” ibareleriyle Çanakkale müzecilik faaliyetlerine yer verilmiştir. İnternette yer alan bu bilgileri kaynak göstererek kullanan bilimsel yayınlar da olmuştur (Savaş, 2020: s. 85). Belirttiğimiz tüm bu kaynaklar bilgiyi ortak bir noktadan almış gözükmektedirler. 1936 senesi, Çanakkale Müzesi'nin kuruluş tarihi olarak değil müzecilik faaliyetlerinin başladığı yıl olarak tanımlanmıştır. Bu faaliyet ve başlangıç ise, “... Zafer Meydanında tarihi mermer ve taş eserler toplanması...” olarak tanımlanmıştır. Eser toplama faaliyeti sonrası müze kuruluşuna ilişkin ise “1965 yılında yine aynı meydana... Müze Müdürlüğü kurulmuştur” tespiti Çanakkale Müzesi'nin kuruluş tarihi olarak yorumlanabilir. Bu noktada “yorumlamaya ihtiyaç duyulur” denilmesi gerekir; çünkü kurulan şey “Müze Müdürlüğü”dür. Yani idari bir oluşumdan bahsedilmektedir. Fakat bir “müze müdürlüğü” varsa “müze”nin de olabileceği düşünülür ve bu durumda metne göre Çanakkale Müzesi'nin 1965 yılında kurulduğu sonucuna varılabilir. Elbette, bir kurum tarihi araştırması, internet arama motoru sonuçları ile sınırlandırılmaz. Dolayısıyla konuyu aydınlığa kavuşturabilmek adına bilimsel yayınların değerlendirmelerini takip etmek oldukça önemlidir.

Mülayim, Çanakkale'deki terkedilmiş Ermeni Kilisesi'nin 1873 yılında müze olarak kullanılmaya başlandığını belirtmiştir (Mülayim, 2009: s.187). Aksoy, Cumhuriyet Dönemi ilk yıllarında açılan arkeoloji müzeleri arasında Çanakkale Müzesi'nin açılışının 1930'da gerçekleştiğini söylemiş (Aksoy, 2006: s. 27); Karataş, kentte ilk müzenin Çanakkale Ortaokulu'nda toplanan eski eserlerle 1932'de kurulduğunu belirtmiştir (Karataş, 2021: s.49). Güzel, Cumhuriyet'in ilk yıllarında bazı büyük illerde Müze-i Hümayun Şubeleri adı altında müze

depolarının bulunduğunu ifade etmiş ve daha sonraki yıllarda Müze Müdürlüğü'ne dönüşecek olan bu kurumları sıralarken de Çanakkale Müze Deposu'nu 1932 yılına tarihlemiştir (Güzel, 2006: s.18-20). Arık, Çanakkale Müze Deposu'nun 1932 yılında açıldığını yazmaktadır (Arık, 1953: s.71). Atabay, 1932 yılında Ermeni Kilisesi'nden müzeye dönüşümün, Çanakkale Halkevi tarafından yapıldığını belirtir (Atabay, 2021: s.178). Çal, 1932'de Çanakkale Müzesi'nin İl Özel İdaresi tarafından kurulduğunu yazmıştır (Çal, 1990: s.263). Bu noktada Çal'ın açıklamalarına kulak vermek gerekmektedir: *“Burada hemen bir noktayı açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. Kaynaklarda müzelerin kuruluş tarihlerine ait kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bazı müzelerin kuruluş tarihleri belirtilirken bazıları için sadece ziyarete açıldı ifadesi kullanılmıştır.”*

Kısa, “Atatürk'ün emriyle kurulan ve halka açılan müzeler arasında” 1936 tarihiyle Çanakkale Müzesi'ni sıralamakta (Kısa, 2012: s.24); Tombul ise Çanakkale'de ilk müzenin Zafer Meydanı'nda işlevini kaybetmiş durumdaki kilisenin 1936 yılında onarılarak müzeye dönüştürülmesiyle kurulduğunu yazmaktadır. (Tombul, 2006: s.119). Çoruhlu da müzenin 1936 yılında Zafer Meydanı'ndaki kilisenin onarılarak açıldığını yazmaktadır (Çoruhlu, 2008: s.3369).

Maarif Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü tarafından 1945 yılında yayınlanan “1943-1944 Yılları Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü'nün Genel Durumu” isimli yayında Çanakkale Müzesi, depo müzeler arasında gösterilmiştir. Buna göre 1932 yılında kurulan depo müze 4073 esere sahiptir (Anonim, 1945: s.6). Çanakkale Müzesi hakkındaki bu bilgilerin, doğrudan bağlı olduğu Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü tarafından yayınlanmış olması ayrıca bir öneme sahip olduğunu düşündürmektedir.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan “Eski Eserler ve Müzeler Komitesi Çalışmaları”nı içeren 1961 tarihli belgede 1932'de depo müze olan Çanakkale Müzesi'nin 1961'e gelindiğinde Müze Memurluğu olarak sınıflandırılmış olduğu görülmektedir. Söz konusu belgede, müze binasının bir kilise içinde olup ihtiyacı karşılayacak durumda olmadığı, 10 yıllık süre içerisinde müze memurluğunun müdürlük haline getirilmesinin hedeflendiği yazılmaktadır (BCA, CHP, 2023-1-3).

Yukarıda örneklerini sıraladığımız yayınlarda Çanakkale Müzesi'nin kuruluş tarihi 1930'lu yıllarda yoğunlaşmaktadır. Fakat bunun dışında Çanakkale müzecilik tarihini daha eskiye götüren az sayıda yayın da mevcuttur. Bunlar arasında Önder, Çanakkale ve çevresinden derlenen arkeolojik eserlerin önce 1911 yılında Çanakkale Ortaokulu'nda depolandığını; 1932 yılında eserlerin onarılan bir kiliseye taşındığını yazmıştır (Önder, 1992: s.78). Gerçek, benzer biçimde Çanakkale ve çevresinden derlenip toplanan eserlerin 1911 yılında önce Çanakkale Ortaokulu'nda depolanmaya başlandığını, toplanan eserlerin artması sonucu bu müze deposunun 1936 yılında Çarşı Mahallesi'ndeki bir kiliseye taşındığını belirtmiş ve kilisede hizmet gören müzenin 1959 yılında müdürlük haline getirildiği bilgisini vermiştir (Gerçek, 1999: s.426). Bu fasılda en ilginç ve detaylı bilgi Prof. Dr. Hamit Zübeyir Koşay, M.E. Zarif Orgun, Sadi Bayram ve Erdoğan Tan'ın yazarı olduğu “Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi” isimli kitapta bulunmaktadır. Çanakkale Müzesi burada “Müze-i Hümayun Şubeleri” başlıklı bölümün altında sıralanmıştır. Yazarlar (Koşay vd., 2013a: s.291) Müze-i Osmani Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 15.07.1911 tarih ve 506 sayılı yazıda; Kal'a-i Sultaniye (Çanakkale) Müze hademeliğine, 100 kuruş maaşla 14.07.1911 tarihinde Hamza Ağa'nın tayin edildiğini bildirmektedirler.

Kal'a-i Sultaniye Mutasarrıfı Samih Rıfat'ın Müze-i Hümayun'un 31.01.1911 tarihli yazısına gönderdiği 08.04.1911 tarih ve 28/92 sayılı cevabi yazısında; Makridi Bey'le yapılan görüşmede Mekteb-i İdadi salonlarından birinin müzeye elverişli olduğu, tahsis edilen 10.000 kuruşun bu salonun onarılmasına harcanacağı, tesisat keşif varakasının ekte gönderildiği belirtilmiştir. *“Çanakkale Müzesi için vitrinler yapılıyor, İdadi Mektebi bir salonu tamir edilerek pencerelere demir parmaklıklar konuyor, ancak açıldığına dair bir dosyada bir yazıya rastlanmamış olup Balkan Savaşları sebebiyle açılışın geri kaldığı sanılmaktadır.”*

11 Şubat 1912 tarihli bir başka evrakta, müzeye tahsis edilen 10.000 kuruşun bir kısmı ile tamirat, dolap ve camekan gibi çeşitli harcamaların yapıldığı fakat ödeneğin geri kalan kısmının müze adına harcanmasının engellenmeye çalışıldığı görülmektedir. Evrakta göre merkez liva maarif komisyonunda aza olan Cebidelikzade Mehmed Rasim Efendi, “birkaç

kırık taştan ibaret müze için...” bu masrafın beyhude olacağını ve ayrılan ödeneğin eğitime “mekâtib-i islâmiyye” harcanması gerektiğini ifade ederek karara itiraz etmiştir. Fakat Müze-i Hümayun tarafından yapılan değerlendirmede, sözü edilen bütçenin kalemi dışında harcanamayacağı belirtilerek ödeneğin müze için harcanması gerektiği kararına varılmıştır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Mektubi Kalemi (MF.MKT). 1178-21).

2. Makridi Bey’in Dardanelles Görevi

Daha önce yayınlanmamış bir başka belge ise Theodor Makridi’nin Kale-i Sultaniye İdadi Mektebi’nde kurulacak olan Müze Şubesi ile ilgili yazdığı rapordan oluşmaktadır. Theodor Makridi bu raporu Müze-i Hümayun adına yazmıştır. Belge bir mektup ve ekindeki iki ayrı rapordan oluşmaktadır. Makridi Bey mektubunun başında bu durumu şöyle vurgulamıştır¹: “Ekselansları, bu mektubun ekinde, size Dardanelles ve Hisarlık’taki görevime dair iki rapor iletiyorum.”

Makridi Bey’in ‘Dardanelles Görevi’ Kala-i Sultaniye’de açılacak olan müze ile ilgilidir. 15 Mart Salı (1911) sabahı Kale-i Sultaniye’ye ulaşan Makridi Bey, mutasarrıfa giderek kendisiyle bu kentte müzeye bağlı bir kurumun oluşturulması konusunda uzun bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Mutasarrıf ile Makridi Bey arasında bir görüş ayrılığı olduğu anlaşılmaktadır. Mutasarrıf, Vekil Atıf Bey onuruna, kamu kaynağıyla inşa edilecek bir müze ile kütüphaneden müteşekkil bir yapıdan bahsetmiştir. Buna karşın Makridi Bey ise ‘acınacak haldeki antik eserlerin güvenceye alınması’ konusuna öncelik vermek istemektedir.

Bu noktada mutasarrıfın onuruna müze-kütüphane inşa etmeyi planladığı ‘Vekil Atıf Bey’e parantez açmak gerekir. Soyadı kanunundan sonra Kamçıl soyismini alan Atıf Bey, 1880/82 senesinde Çanakkale’de doğmuş, 1904’te Harbiye Mektebi’nden Piyade Mülazımı rütbesiyle mezun olarak Manastır’daki III. Ordu’ya atanmıştır. II. Meşrutiyet’in ilanından yaklaşık bir sene önce İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne katılan Atıf Bey, cemiyetin Fedâi Zâbitan şubesine üye olmuştur. II. Abdülhamid’e isyan ederek dağa çıkan Resneli Niyazi

Bey’in ayaklanmasını bastırmak için sultan tarafından görevlendirilen Şemsi Paşa’yı 7 Temmuz 1908’de öldürmüş; Meşrutiyet’in yeniden ilan edilmesinde büyük bir rol oynamıştır (Ünlü, 2019: s.iv). Kale-i Sultaniye Mutasarrıfı Samih Rıfat Bey’in, Atıf Bey’in onuruna yapmayı düşündüğü müze-kütüphanenin inşa edildiğine dair hiçbir belge yoktur.

Bu noktada Makridi Bey’in ‘acınacak haldeki antik eserlerin güvenceye alınması’ ile ilgili neler yaptığına bakmak gerekir. Makridi Bey, Çanakkale İdadi Mektebi’nin yemekhane olarak kullanılan 116 m² ebatlarındaki salonunun müze olarak kullanılabileceğini düşünmüştür. Az bir ödenekle badana, boya, pencere pervazları vb. onarımlarının yapılabileceğini ve geriye kalan miktarla ise vitrin ve kaidelerin üretilip antik eserlerin sergilenebileceğini; ayrıca belirlediği bu salonun yanında daha küçükçe bir mekânın ise kütüphane yapılabileceğini düşünmüştür. Makridi Bey, kütüphanenin kuruluşu hakkında şunları söylemiştir: “Gerektiğinde kendilerine hibe edeceğimiz ve gelecekteki kütüphanenin nüvesini oluşturacak kitapların vitrin ya da dolaplarda saklanması için yandaki odada da tamirat yapılabilir.”

Makridi Bey raporunun büyük bölümünde “okulun bahçesinde bulunan antik eserler”in durumunda bahsetmektedir: “Bu okulun müdürlerinden biri olan ve halihazırda Trabzon’da benzer bir görevi yürüten Osman Nuri Efendi, okulun bahçesinde bulunan antik eserlerin tamamını, muhtelif seferler boyattırılmış (sarı, mavi ve beyaz renklerde). Kendisinden sonra gelenler de Müdürün bu uygulamasını devam ettirerek gerekli gördüklerinde bir kat daha boya sürmüşler ve halihazırda bu antik eser parçaları hem biçim hem de renk bakımından tanınmaz haldeler. Bu yetmezmiş gibi bazı parçalar su borularının altına yerleştirilmiş ve özellikle üzerinde kraliyet esasının iki tarafında aslanların olduğu ... levha da dahil hepsi akan sarı sular nedeniyle mahvolmuş haldeler.”

Makridi Bey, bu tespiti yapmakla kalmayarak eserlerin içinde bulundukları kötü durumdan kurtulmaları ve sergiye hazırlanmaları konusunda girişimde bulunmuştur. Eserlerin üzerlerindeki çok renkli ve üst üste sürülmüş boya katmanlarını temizlemek için 3 kişinin 4 gün boyunca çalışması gerekmiştir. Bu mekanik temizlik sonrası ise tüm heykeller ayrıntılarıyla tarif edilmiş, fotoğraflanmış ve üzerindeki yazılar kopya edilerek kalıpları alınmıştır.

¹ İstanbul Arkeoloji Müzeleri Arşivi (İAMA) 08-Macridy Pacha, Makridi Paşa’dan muhtemelen Halil Edhem’e, 20 Mart 1911

Makridi Bey, 20 Mart 1911 tarihli raporunu, mutasarrıf ile maarif müdürünün, halihazırda yemekhane işlevi gören odayı boşaltarak tüm antik eserleri burada korumaya alacakları sözünü vermeleri ile noktalamıştır.

3. Kala-i Sultâniye İdadisi

Kala-i Sultaniye’de kurulacak Müze Şubesi için niçin Kala-i Sultaniye idadisinin seçildiği, eserlerin niçin burada depolandığı ve sergilendiğini anlamak için idadiler hakkında kısa bilgi vermenin yararlı olacağını düşünmekteyiz.

Rüşdiye okullarının bir basamak üstü olan idâdî kelimesinin kökü, hazırlamak anlamına gelen ‘idâd’dır. Başlangıçta kendisinden üstün bulunan herhangi bir mektebe talebe hazırlayan ve yetiştiren mekteplere denilmiştir. İdâdiler 1869 Nizamnâmesi’yle resmi olarak ortaöğretim kurumları içindeki yerini almıştır (Kaya, 2007: s. 239). Çanakkale İdadi Mektebi ise, 1888 yılında Değirmenlik mevkiinde iki iptidâî ve bir rüşdiyenin birleştirilmesi ile kurulmuştur (Koyuncu, 2013: s. 113). 1910’dan sonra idâdîlerin adı sultâniye çevrilmeye başlanmıştır ve Çanakkale İdâdisi, Çanakkale Sultânisi adını almıştır (Kaya, 2007: s. 250). Makridi Bey, 20 Mart 1911 tarihli raporunda müze kurulacak mektepten bahis açıldığında “idadi” demektedir. Eğer eski bir alışkanlık olarak “idadi” kelimesini kullanmıyorsa, 20 Mart 1911 tarihinde Çanakkale İdadisi’nin henüz “sultani”ye dönüşmediğini düşünebiliriz.

Vilayetlerde tespit edilen eski eserler Müze-i Hümayûn’a gönderilmekteydi. Ancak Osmanlı topraklarındaki eski eserlerin fazlalığı sebebiyle vilayetlerde tespit edilen eski eserlerin hepsinin İstanbul’a gönderilmesi mümkün görünmüyordu. Bu amaçla vilayetlerde idadi mekteplerinde müze şubesi kurulmuştu. Bu müze şubeleri önemli tarihi eserleri, eski paraları, vilayette bulunan ağaç ve bitki türlerini, o güne kadar keşfolunan maden örneklerini ve bir kütüphaneyi içermekteydi (Şahin, 2021: s.339). 1897’de bildirildiğine göre, yeni bulunmuş eski eserler en yakındaki idadilere taşınarak orada fotoğraflanacaktı. Daha sonra içlerinden en önemlileri Müze-i Hümayûn’a gönderilecek, geri kalanlarsa bu okulların avlularında sergilenebilecekti (Çelik, 2016: s.115). Çanakkale’de de bu sebeple müze şubesi için sonradan sultani olacak olan idadi mektebi seçilmişti.

4. Çanakkale Müze Şubesi’nin Personeli

Müze-i Osmani Müdürlüğü’nden Maarif Nezaretine gönderilen 15.07.1911 tarih ve 506 sayılı yazı sayesinde Kala-i Sultâniye (Çanakkale) Müze hademeliğine, 100 kuruş maaşla 14.07.1911 tarihinde Hamza Ağa’nın tayin edildiği öğrenilmektedir (Koşay vd., 2013a: s. 291).

Müze şubesi müdürü hakkında da çıkarımda bulunmamızı sağlayan gerekçeler bulunmaktadır. Hem Müze-i Hümayûn, hem de eski eserlerle ilgili meseleler Maarif Nezareti’nin yasal sorumluluğundaydı (Yaşayanlar, 2018: s. 563). 1906 tarihli (29 Sefer 1324) Âsâr-ı Atîka Nizamnâmesi’nin 2. maddesinde şunlar yazılıdır (Anonim, 1966: s. 5): “... *Maarif Müdürleri mahalli müzelerin müdüriyet vazifesini ifa ve asar-ı atıkaya müteallik muamelat için doğrudan doğruya müze ... ile müdüriyeti umumisiyle muharebe eyleyecekler ve umuru mezkure hakkında Müdüriyeti Umumiye’ye tabi bulanacaklardır.*”

Devlet arşivlerinden iki belge, müze şubelerinin müdürlükleri konusundaki durumu açıkça ortaya koymaktadır. Kâfi miktarda eski eser toplanan vilayetlerde Müze-i Hümayun şubeleri açıldığını ve eski eserlerin zayi olmaması için gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini konu edinen bir evrakta, maarif müdürlerinin Müze-i Hümayun şubelerinin tabii müdürleri olduğu vurgulanmaktadır (BOA, MF.MKT. 836-47). Bir başka evrakta ise Hüdavendigâr Vilayeti (Bursa) Maarif Müdürü Azmi Bey’in vilayet müze fahri müdürü olmasının talep olunduğu ancak maarif müdürlerinin memuriyet vazifeleri gereği zaten müze şubelerinin tabii müdürleri olduğu belirtmektedir (BOA, Bab-âli Evrak Odası (BEO), 2523-189196).

Nizamnameden ve belgelerden anlaşılabileceği üzere Kala-i Sultaniye Müze Şubesi’nin müze müdürü de maarif müdürüdür. Kala-i Sultâniye’de bu dönemde maarif müdürü olan kişi ise Sermed Efendi’dır (BOA, MF.MKT, 1173-32). Dolayısıyla Müze Şubesi müdürü de Sermed Efendi olmalıdır.

Kala-i Sultâniye’de bir de fahri müze memuru olduğu bilinmektedir. “Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi” isimli kitabın ikinci cildinde “Müze-i Hümayun Fahri Müze Müdür ve Memurlukları” başlığı altında bu

husus şöyle sunulmuştur (Koşay vd., 2013b: s.31): “Eyüp Sabri Efendi: Kale-i Sultaniye (Çanakkale) 28 Mart 1338 (R./ 28.03.1922)’ de Fahri Müze Memuru’dur. Hizmeti 1907’de başlamıştır. İşe başladığı tarih 15 Kanunusani 1323 (R./05.02.1908 M.), ayrılış tarihi 28 Mart 1338 (1922)’dir. 1922’de vefat etmiştir. Maaşı 300 kuruş idi.”

1907 yılında Eyüp Sabri Efendi’nin ‘Fahri Müze Memuru’ olarak göreve başladığı bilgisinden 1907 yılında Çanakkale’de bir müze olduğu yargısı çıkartılabilir. Fakat bu tarihte Çanakkale’de bir müze söz konusu değildir. Bu noktada ‘Fahri Müze Memurluğu’ nun ne olduğunu açıklamak gerekecektir. Safvet Paşa’nın Maarif Nazırlığı ve Edhem Paşa’nın Dahiliye Nazırlığı zamanlarında valiliklere eski eserlerin tanıtılması ve korunması konusunda genelgeler yollanmış ve bunun faydalı olduğu ve meyvesini verdiği görülmüştü. Türkiye müzelerini, batıdaki benzerleri düzeyine ulaştırmaya gaye edinen Osman Hamdi ve halefi kardeşi Halil Edhem Bey, Müze İdaresi’nin gözü ve kulağı olarak yurt dışında fahri müze memur ve müdürlükleri ihdas etmişlerdir (Koşay vd., 2013b: s. 30). Dolayısıyla Eyüp Sabri Efendi Kala-i Sultaniye’de Müze-i Hümayun’a bağlı olarak çalışan bir fahri müze memurudur.

Eyüp Sabri Efendi’nin hizmetinin 1907 yılında, işe başlangıcının ise 1908 yılı olduğu konusundaki bilgiye itirazımız bulunmaktadır. Çanakkale Müzesi’nin kuruluşunu araştırdığımız süreçte daha önce yayınlanmamış bir takım yeni belgelere ulaşılmıştır. Bunlardan biri de Eyüp Sabri Efendi’nin fahri müze memurluğuna başlamasını konu edinen evraktır. Eyüp Sabri Efendi’nin fahri müze memuru olarak hizmetinin 1907 yılında başladığı, işe başlama tarihinin ise 1908 olduğu belirtilmektedir (Koşay vd., 2013b: s. 31). Fakat Devlet Arşivlerinde yürüttüğümüz çalışmalarda, Kale-i Sultaniye’nin (Çanakkale) Hisarlık civarından (Troya) çıkarılan eski eserlerin tespit ve muhafazası için Eyüp Sabri Efendi’nin 1896 yılında Kale-i Sultaniye Müze-i Hümayun Memurluğu’na tayin edildiği görülmektedir (BOA, MF.MKT. 342-43). Bir başka belgede 28 Ağustos 1901 tarihinde Müze-i Hümayun Fahri Memurluğu’nda bulunan Eyüp Sabri Efendi’nin taltifinin uygun görüldüğü bilgisi yer almaktadır (BOA, İrade Taltifat (İ.TAL). 260-14). Yine 1900-1901 öğretim yılında Kala-i Sultaniye Maârif İdaresi’nde Eyüp Sabri Efendi’nin adı Fahri Müze Memuru görevi ile anılmaktadır (Kaya, 2007: s. 249). Müze-i

Hümayun adına Çanakkale’de Maarif Müdürlüğü’ne bağlı olarak çalışan Eyüp Sabri Efendi’nin tayin evrakında görüldüğü üzere Truva harabeleri ile ilgilendiği, örneğin 1903 tarihli bir belgede Truva harabelerindeki barakaların (Schlieemann’ın kazı döneminden kalanlar olmalı) tamir masraflarının takip işinin kendisine verildiği görülmektedir (BOA, MF.MKT. 719-54). Eyüp Sabri Efendi’nin Çanakkale Müze Şubesi açıldıktan sonra müze şubesi adına çalıştığı düşünülebilir. Çanakkale Savaşlarında ise Eyüp Sabri Efendi cephededir. Çanakkale Savaşı Gazisi Ali Demirel anılarında bu hususu şöyle paylaşmıştır: “...Bizim bölük Karatepe’deydi. Düşmanın çıktığı sabah, 1 ve 3. Taburlar Maydos (Eceabat)’taydılar. Biz yalnız ikinci tabur vardık Arıburnun’da. Arkadan 1. ve 3. Taburlar da yetiştiler. Gavur bizim üzerimize çıktı. Bütün Alayca hücum ettik düşmana. Bizim bölükte bütün subaylar vuruldu. Lapsekili Eyüp Sabri kaldı bölüğün başında... Başçavuş’tu (Önder, 2002: s. 21).”

5. Müze-i Hümayun Şubeleri

Arık, Osman Hamdi Bey’in asil uyanıklığı sayesinde vilayet müzelerinin esasını düşünüp kurduğunu söyler (Arık, 1953: s.4). Osmanlı Devleti’ndeki bütün eski eserlerin *İstanbul’da toplanması* imkânsız olduğu gibi buna gerek olmadığını, yurt dışında tali kültür merkezleri yaratma girişimine uyanık Valiler ve Maarif Müdürlerinin de ön ayak olduğu savunulur (Koşay vd., 2013a: s. 279). Shaw, bölgesel müzelerin kurulmasının Osmanlı müzecilik girişiminin ulusallaştırılması yönünde atılmış ikinci adım olduğunu söyler. Shaw’a göre ilk bölge müzesi Bursa’da açılır (Shaw, 2013a: s. 235-236). Bursa Müzesi, 1904 yılında kurulmuştur. Karaduman’ın yaptığı araştırmaya göre ise, hicri 1327 tarihli salnameden Konya Müzesi’nin mektebi idadi bahçesine yapılan Müze-i Hümayun’da 1899 yılında açıldığını ortaya koyar (Karaduman, 2005: s. 137). Buna göre ilk bölge müzesi/şube müze Bursa’da değil Konya’da kurulmuştur. Çalışmamızda belgeleri ile ortaya koyduğumuz Kala-i Sultaniye (Çanakkale) Müze-i Hümayun Şubesi ise 1911 olan açılış tarihi ile Osmanlı İmparatorluğu’ndaki en erken kuruluş tarihine sahip olan bölge müzelerinden birisidir.

Biga, Halep, Musul gibi açılması planlanmış kimi müzelerin ise hayata geçmesi mümkün olmamıştır (Şahin, 2019: s.159-160).

Sonuç

Çalışmamızda Çanakkale Müzesi'nin açılış tarihi ile ilgili farklı, birbirleriyle çelişen bilgileri sıralamaya çalıştık. Daha öncede dikkat çektiğimiz üzere “yanlış” açılış tarihi üzerinde kaynakların büyük çoğunluğunda “1932” yılında bir uzlaştığı ve ana başvuru kaynağının “1943-1944 Yılları Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü'nün Genel Durumu” isimli yayın olduğu görülmektedir. Bu yayına olan güvenin nedenini, Maarif Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü tarafından hazırlanmış olmasında arayabiliriz. Zira kendi genel müdürlüğü çatısı altında ve ona bağlı olarak hizmet veren bir müzenin kuruluş tarihini, üstelik kurulduğunu söylediği tarihten neredeyse 10 yıl sonra, doğru vermiş olması gerektiği beklenmiş olmalıdır. Dolayısıyla bu bilginin ve kaynağının güvenilirliği sorgulanmamıştır. Söz konusu kaynağın tek hatasının bu olmadığı süratli bir göz gezdirmeye ile ortaya çıkmaktadır. Örneğin müze müdürlükleri arasında saydığı Bursa Müzesi'nin kuruluşunu 1923 olarak göstermektedir. Oysa ki Bursa Müze Şubesi'nin açılışı 1904 yılında yapılmıştır (BOA, MF.MKT. 796-45). Dolayısıyla bu örnekte de görüldüğü üzere kaynağımız 1923 öncesine uzanan müze açılış tarihlerini Cumhuriyet Dönemi'ne nakletmek gibi bir refleks içindedir. Kaynağımız ilk satırlarına şöyle başlamaktadır (Anonim, 1945: s.4): “1881'de Osman Hamdi müze müdürü olarak tayin edildiği zaman, teslim aldığı koleksiyonda ancak 650 eser vardı. 1923 de Arkeoloji Müzeleriyle Çini Kışk koleksiyonlarında, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü'nün 7/X/1940 tarih ve 30919/1299 sayılı yazısına göre, 109152 eser envantere geçirilmiş bulunuyordu. 1943'te sayısı kırkı bulan müze ve müze depolarında toplanan eser sayısı 759807'yi aşmıştır. Bu süratli gelişmeyi Edebi Şef Atatürk ile Milli Şef İnönü'nün eski eserlere ve tarih araştırmalarına gösterdikleri yüksek ilgiye ve Cumhuriyet Hükümetinin şuurulu çalışmalarına borçluyuz.”

Bu noktada ise 1881 yılında Osman Hamdi Bey müze müdürü olarak tayin edildiği zaman koleksiyonda sadece 650 eserin olduğu bilgisi şüphe uyandırır. Bu şüpheyi haklı çıkartan Çal, Osman Hamdi Bey öldüğünde müzedeki sadece sikke sayısının 101.295 olduğunu belirtir (Çal, 1990: s.299). Yani Maarif Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü 1945 tarihli bu yayını ile Cumhuriyet öncesi dönemi yok saymaya, hiç değilse ‘küçültmeye’ çalışmaktadır.

Osmanlı geçmişinden kaçmanın bir yolu olarak Cumhuriyet'e ‘mal etme’ yolunu izlemektedir. Çanakkale Müzesi kuruluş ve kurum tarihi de bundan nasibini almış görünmektedir. Bu düşünce ile yeni bir noktaya ‘taşınmanın’, ‘mekân değiştirmenin’ tarihi, kuruluş tarihi olarak belirlenmiş ve bir bakıma eski ile bağın koparılması için kullanılmıştır. Bu durumda Ermeni Kilisesi'ne eserlerin taşındığı tarihin kuruluş tarihi olarak kabul edilmesi uygun bulunmuştur. Bu durum, yayın makalemizin giriş bölümünde vurguladığımız ‘kasıtlı’ tarihyazımına ilişkin bir örnek olarak verilebilir.

Türkiye’de müzeciliğin başlangıcı konu olduğunda çoğunlukla anlatılan bir hikâye vardır. Sultan Abdülmecid İstanbul’un dışında avlanırken (Yalova’da olduğu söylenir), atı, üzerinde bir takım yazılar bulunan taşlara çarparak tökezler. Sultan, bu taşların İstanbul’un kurucusu Constantinus’tan bahsettiğini öğrendiğinde böyle bir şahsiyetin adının toz toprak içinde kalmasına razı olmaz ve eserlerin naklini ister. Ve güya bizde müzecilik bu olay ve bu nesneler ile başlar². Yani pek çok bilimsel yayın da dahil olmak üzere atın o pek kıymetli toynağı olmasa müzeciliği keşfimiz mümkün olmayacakmış gibi anlatılır (Gölcük, 2016: s.120). Benzer yaklaşımdan Çanakkale Müzeciliği de nasibini almıştır. “Çanakkale’de müzecilik faaliyetleri Atatürk zamanında başlamış, 1936 yılında Zafer Meydanı’nda yer alan tarihi mermer ve taş eserler toplanmış...” gibi hikayeci bir anlatımla kaleme alınmış metinler primitif bir tarih anlatımının (!) örnekleridir.

Konu hakkındaki yayınlar incelendiğinde Çanakkale Müzesi'nin ‘kuruluş’ tarihini yazarların ve Çanakkale’de müzecilik ‘faaliyetleri’nin başlangıç tarihini verenlerin olduğu ayrımı yapılabilir. Bu noktada ‘faaliyetten’ kastın müzenin açılması değil, müzeye giden süreçte eser toplama gibi öncü hareketlerin yorumlanması olduğu görülmektedir. Müze-i Hümayun’un Çanakkale’de gerçekleştirdiği ve daha çok arkeolojik temelli işler çok daha erken tarihlere uzanmaktadır. Ancak burada Çanakkale özelinde başlamış ve Çanakkale’ye mal edilebilecek müzecilik ‘faaliyeti’ başlangıç tarihi olarak Eyüp Sabri Efendi’nin Kala-i Sultâniye Müze-i Hümayûn Memurluğu’na tayin edildiği 1896 tarihini göstermemiz icap eder

2 Her ne kadar Osmanlı Devleti’nde müzeciliğin başlangıcı, ilgili literatürde Tophane Müşiri Ahmed Fethi Paşa’nın 1846 yılında Müze kurma girişimine dayandırılrsa da, esasen ilk adım Tanzimat Fermanı’nın hemen sonrasında, 1840’da atılmıştır (Sönmez, 2020: 30-31).

(Her ne kadar bu fahri müze memurluğunda Müze-i Hümayûn'a bağlı olsa bile çalışmanın planlandığı ve gerçekleştiği yer Çanakkale'dir).

9 Ağustos 1912'de gerçekleşen Mürefte Depremi, 8 Ekim 1912'de başlayan Balkan Savaşları, 28 Temmuz 1914'de başlayan I. Dünya Savaşı, 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra İngiliz işgal kuvvetleri denetimine girmek gibi son derece zor ve yıkıcı olayların yanı sıra humma, tifo, dizanteri gibi hastalıklar, yiyecek temini zorlukları sonrası Çanakkale müzeciliğinin kesintiye uğramış ve gelişimine devam edememiş olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat İdadi bahçesinde eser toplanmış olması, toplanan eserlerin konservasyona tabi tutulması, müze şubesi mekanının belirlenmesi, bu mekânın tadilatına girilmesi, müze için hademe tayin edilmesi gibi imparatorluğun içinde bulunduğu duruma bakmaksızın gerçekleştirilen planlı, ısrarlı ve tutarlı yaklaşımlar Çanakkale Müzesi'nin kuruluş tarihi olarak 1911 yılının mihenk taşı sayılabileceğini göstermektedir. Shaw, Osmanlı müzelerinin, daima, öngördükleri gereksinimler doğrultusunda yaşayan kurumlar olduğunu, bugün Türkiye'deki müzelerin canlı mekanlar haline gelebilmesi için, Osmanlı müzelerinin yüzyıl önce attıkları temel üzerinde geliştirilmeleri gerektiğini ifade eder (Shaw, 2004: s.16). Shaw'ın bu görüşüne eksiksiz biçimde katılmakla beraber bu çalışma Çanakkale ölçeğinde "yüzyıl önce atılan temel" in tespit edilmesi, ortaya çıkarılması konusunda bir gayreti içermektedir. Amaç, kurum tarihinin ortaya konulabilmesidir. Kurum tarihi çalışmaları nihayete ermeden kurumsallaşma tamamlanamaz. Kurumsallaşma tamama ermez ise kurumsal kültürün oluşması, yerleşmesi beklenemez. Kurum tarihine odaklanıldığında "Genç Troya Müzesi'nin inşa edilişi" ile "Hisarlık civarından çıkarılan eski eserlerin tespit ve muhafazası için 1896'da Kala-i Sultaniye Müze-i Hümayun Memurluğu'na Eyüp Sabri Efendi'nin tayin edilişi" ve "1911 yılında açılan Kala-i Sultaniye Müze Şubesi'nin açılışı'nın birbirleri ile 'fikirsel' bağları vardır. Bu noktada yaklaşık 13.000 m²'lik Troya Müzesi'ni var eden düşüncenin ardında, Çanakkale'de ilk kez müze mekânı olarak belirlenen Çanakkale İdadisi'nin 116 m²'lik yemek salonu yatmaktadır.

Çanakkale Müzesi'nin kuruluş belgeleri Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün onayları ile 5 Ocak 2022 günü kamuoyu ile paylaşılmıştır (Anadolu Ajansı, 2022; Sabah, 2022; DHA, 2022).

Çanakkale'de 1911 yılında küçük adımlar ile başlayan müzecilik çalışmaları, bugün, 2018 yılında açılan ve kısa sürede Avrupa Yılın Müzesi Özel Ödülü, Avrupa Müze Akademisi Özel Ödülü gibi birçok ödüle layık görülen Troya Müzesi³ ile, 111 yıllık yolculuğuna emin adımlarla devam etmektedir.⁴

3 Troya Müzesi 2020 yılında Attraction Star Awards yarışmasında "En Başarılı Müze", 2020 Avrupa Yılın Müzesi Özel Ödülü, 2020-2021 Avrupa Müze Akademisi Özel Ödülü, Homeros Bilim Kültür ve Sanat Ödülü ve 2021 Museums in Short Özel ödülünü almıştır. Bu ödüllerin alınmasında emeği geçen herkese ve tüm müze emekçilerine sonsuz teşekkür ederim.

4 Bu makalenin yazımı sırasında gösterdikleri destekten dolayı Prof. Dr. Ali Sönmez'e, Prof. Dr. Rüstem Aslan'a, Prof. Dr. Turan Takaoğlu'na, Dr. Deniz Erbaş'a, Kemal Çakır'a, Troya Müzesi Müdür yardımcısı Kemal Çibuk ve müze uzmanı Osman Çapolov'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Kaynakça

- Aksoy, T. (2006). *Adliye Sarayı'nın İzmit Arkeoloji Müzesi Olarak Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Anonim (1945). *1943-1944 Yılları Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü'nün Genel Durumu*, Ankara: Maarif Matbaası.
- Anonim (1966). *Âsar-ı Atika (Eski Eserler) Nizamnamesi*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Arık, R.O. (1953). *Türk Müzeciliğine Bir Bakış*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Atabay, M. (2021). *Geçmişten Geleceğe Atılan İmza Çanakkale Tarih ve Kültür Vakfı*, Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Çal, H. (1990). *Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi Eski Eser Politikası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çelik, Z. (2016). *Asar-ı Atika Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji Siyaseti*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Çoruhlu, T. (2008). Çanakkale Müzeleri, *Çanakkale Savaşları Tarihi*, VI, 3369-3386.
- Gerçek, F. (1999). *Türk Müzeciliği*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gölcük, R. (2016). Kocaeli'de Müzeciliğin Kısa Öyküsü, *Pişmaniye Dergisi*, 120-123.
- Güldemir, O., Bayrakçı, S. (2014). Bir Kurum Tarihi Çalışması Örneği Olarak Yasin Sucukları, III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi, 733-744
- Şahin, M. (2019). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Müzecilik 1846-1938*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Güneş, G., (2013). Çanakkale'de Demokrat Parti Döneminde Seçimler, *Siyasal Bilgiler Dergisi*, I (1), 67-85.
- Güzel, E.C. (2006). *Türkiye'de 1950-1960 Arası Kültür Politikaları ve Müzelere Etkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İstanbul Arkeoloji Müzeleri Arşivi (İAMA), Macridy Pacha, Makridi Paşa'dan muhtemelen Halil Edhem'e Mektup/Rapor, 20 Mart 1911
- Karaduman, H. (2005). Belgelerle Konya Mevlânâ Müzesi'nin Kuruluşu, *Vakıflar Dergisi*, XXIX, 135-161.
- Karataş, M. (2021). Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Çanakkale'nin Kentsel Gelişimi (1923-1950), *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, 8, 39-56
- Kaya, F. (2010). Kal'a-i Sultaniye (Çanakkale) Sancağı'nda Eğitim Kurumları, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (1), 237-251
- Kısa, Y. (2012). *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Müze Kullanımına İlişkin Öğretmen ve Öğrenci Görüşlerinin İncelenmesi: Afyonkarahisar Müzeleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Koşay, H.Z., Orgun, M.E.Z., Bayram, Z. ve Tan, E. (2013a). *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, Cilt I, *Kitap I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Koşay, H.Z., Orgun, M.E.Z., Bayram, Z. Ve Tan, E. (2013b). *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, Cilt II, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Koyuncu, A. (2013). Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 11 (15), 77-127.
- Mülayim, S. (2009). Kronolojik Notlarıyla 19. yy. Osmanlı Müzeciliği, *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIV (II), 175-201.
- Önder, M. (1995). *Türkiye Müzeleri*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Önder, C. (2002). *Yaşayan Çanakkaleli Muharipler: Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları*, Çanakkale: Çanakkale Kalebodur Seramik San. A.Ş.
- Savaş, D., Özdemir, C. (2020). Çanakkale'nin Turizm Gelişiminde Kültürel Miras Değerleri, *Journal of Global Tourism and Technology Research*, 1, 78-88
- Sönmez, A. (2020). *Yitik Miras Zeus Sunağı Avrupa'nın Kısacasında Âsar-ı Atika Politikası*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.

Şahin, G. (2021). Osmanlı Döneminde Selanik Vilayetinde Eski Eserler ve Müze Kurulmasına Yönelik İlk Adımlar (1869-1912), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 36 (1), 335-362.

Tekin, G. (2008). Kurum Tarihi Yazımıyla İlgili Sorunlar, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 42, 331-340

Tombul, M. (2006). Arkeoloji Müzesi ve Çanakkale’de Müzecilik, *Aynalı Pazar Çanakkale Dosyası*, 118-121.

Ünlü, T.B. (2019). *II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde İttihatçı Bir Fedai ve Milletvekili Atıf Kamçıl*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Yaşayanlar, İ. (2018). Devlet, Arkeoloji ve Âsâr-ı Atıka: Bir Vilayet Müzeciliği Örneği Olarak Müze-i Hümayûn Bursa Şubesi, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (35), 555-585.

Shaw, W. M. K. (2004). *Osmanlı Müzeciliği*, İstanbul: İletişim

Arşiv Belgeleri

BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), CHP, 2023-1-3.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), BEO/2523-189196.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), MF.MKT. 836-47.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), MF.MKT. 1173-32.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), MF.MKT. 342-43.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), İ.TAL. 260-14.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), MF. MKT. 719-54.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), MF.MKT. 796-45.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), MF.MKT. 1178-21

İnternet Kaynakları

Anadolu Ajansı, 2022: <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/troya-muzesinin-tarihi-111-yil-olarak-guncellendi/2465913> Erişim tarihi: 20.04.2022

Çanakkale İl Milli, 2022: <http://canakkale.meb.gov.tr/arge/muze.html> Erişim tarihi 11.12.2021

Çanakkale İl Kültür, 2022: <https://canakkale.ktb.gov.tr/TR-70582/arkeoloji-muzesi-merkez.html> Erişim tarihi 11.12.2021

Demirören Haber Ajansı (DHA), 2022: <https://www.dha.com.tr/kultur-sanat/canakkale-muzesinin-kurulus-tarihini-anlatan-belgeler-kamuoyuyla-paylasildi-1870944> Erişim tarihi 20.04.2022

Kültür Varlıkları ve 2022: <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44078/canakkale-muze-mudurlugu.html> Erişim tarihi 11.12.2021

Sabah, 2022: <https://www.sabah.com.tr/canakkale/2022/01/05/canakkalenin-ilk-muzesi-111-yasinda> Erişim tarihi 20.04.2022

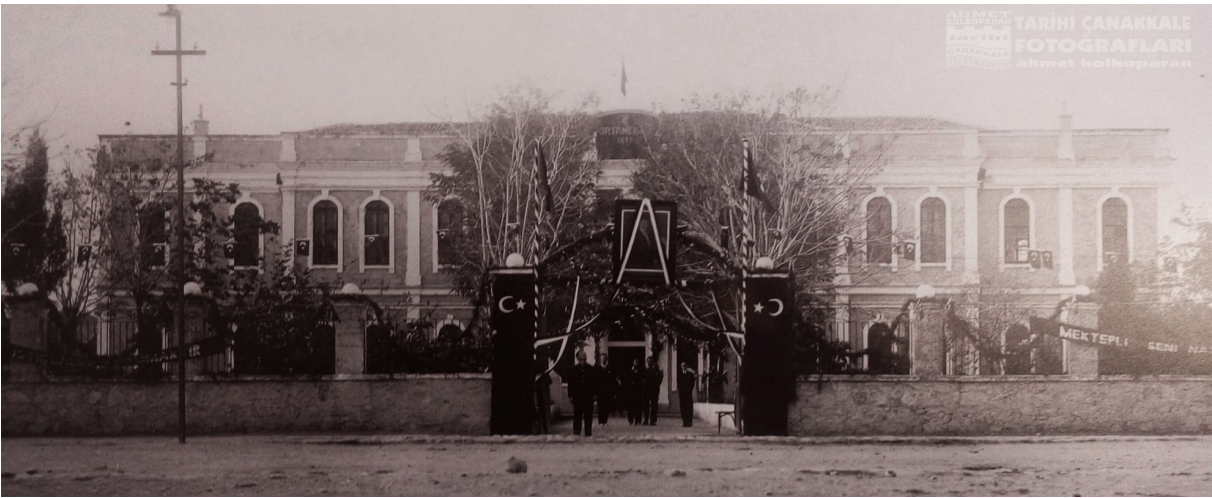
Türk Dil Kurumu, 2022: <https://sozluk.gov.tr/> Erişim tarihi 30.12.2021

Türkiye Tanıtma Platformu, 2022: https://www.tutap.com.tr/detay_tanitim/canakkale-arkeoloji-muzesi/348 Erişim tarihi 11.12.2021

Ekler

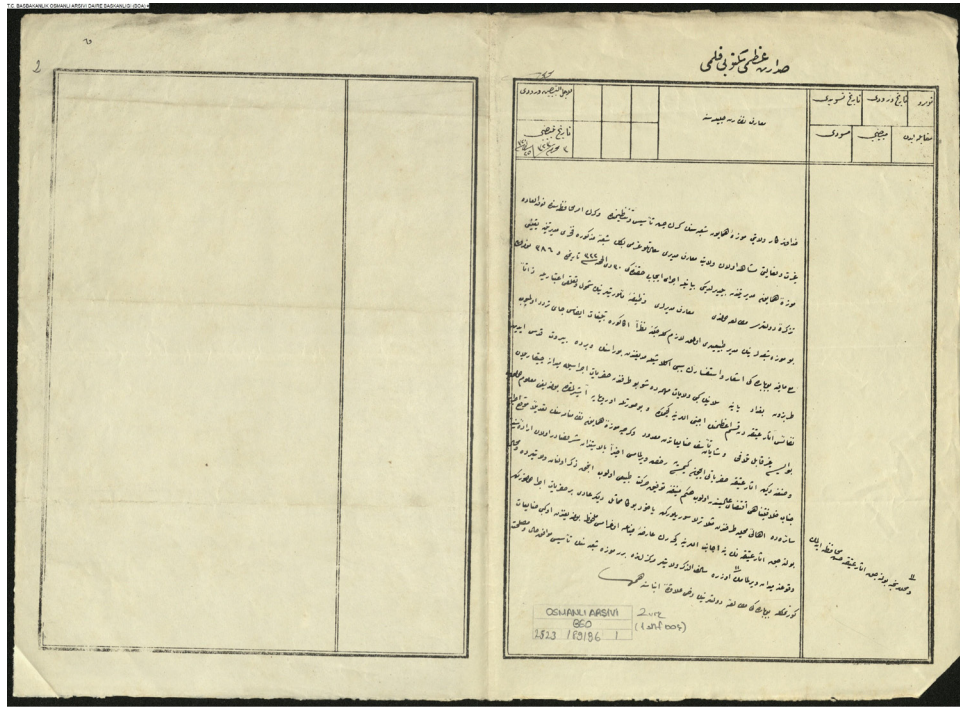
Resim 1: Ermeni Kilisesi (Ahmet Kolkoparan Arşivi)

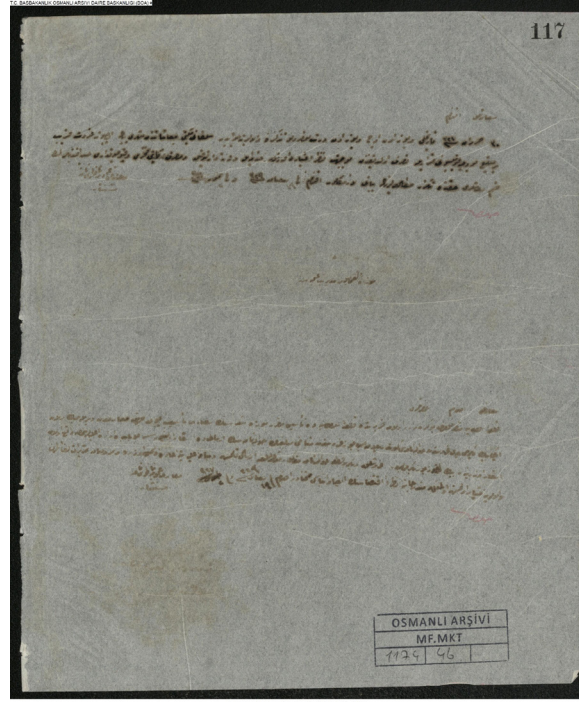
Resim 2: Çanakkale Müze Şubesi'ne Ev Sahipliği Yapan, Şimdilerde Öğretmenevi Olarak Kullanım Gören Çanakkale İdadisi (Ahmet Kolkoparan Arşivi)

Resim 3: Müze-i Hümâyûn Bursa Şubesi'nin Açılış Töreni (J. D. S. Papazyan), (Yaşayanlar, 2018: s. 578)

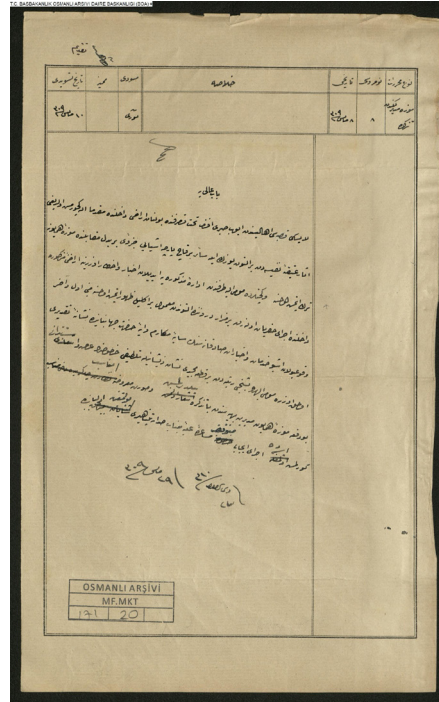

Resim 4: Hüdavendigâr Vilayeti (Bursa) Maarif Müdürü Azmi Bey'in Görevi Sebebiyle Doğal Olarak Müze Şubesinin de Müdürü Olduğu Hakkında Evrak (BOA, BEO/2523-189196)

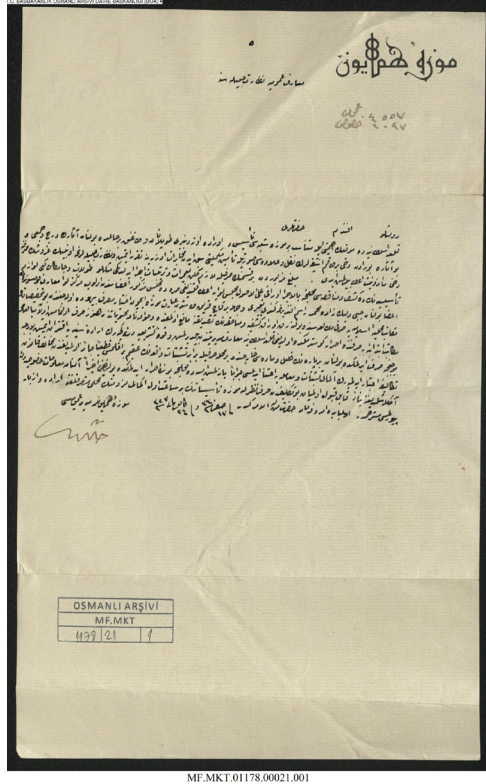
MF.MKT.01174.00046.001

Resim 5: Kala-i Sultaniye’de Müze Şubesinin Tesisi İçin Maariften Verilecek Paranın Havalesinin Gönderildiği (BOA, MF.MKT. 01174.00046.001.001).

MF.MKT.00171.00020.001

Resim 6: Müze-i Hümayun Fahri Memurluğu’nda Bulunan Lapseki Eşrafından Eyüp Sabri Efendi’yle Sairenin Taltifleri (BOA, İ.TAL. 260-14).

Müze-i Hümayun

Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesine

4557 Umûmî
1097 Husûsî

Devletlü efendim hazretleri,
Kal'a-i Sultaniye'de mevkî'in ehemmiyeti ile mütenâsib bir müze şu 'besi te'sisi ve orada öteden beri toplanan ve dağınık bir hâlde bulunan âşârın dere ve cem'i ve bu âsâra buradan dahi bir takım antikaların nakl ve 'ilâvesi sûretiyle te'min-i mükemmeliyeti sebke eden muhâberât üzerine takarrür etmiş ve nezâret-i celilelerince on bin gurusun sarfına dahi me'zûniyet i'tâ buyrulmuş idi. Meblağ-ı mezbûrdan bir kısmının sarfıyla lâzım gelen ta'mirât ve tertibât icrâ edildiği misillü dolap ve camekân gibi levâzım-ı te'sisiyenin de keşf ve münâkasası mahallince bi'l-icrâ evrakı 'ale'l-usûl meclis-i livâya i'tâ kıldığı sırada meclis-i mezkûr a'zâsından olub merkez livâ maarif komisyonunda a'zâ bulunan Cebidelikzade Mehmed Rasim Efendi'nin kendi ta'biri vechile birkaç kırık taştan 'ibâret müze için ihtiyâr-ı masraf beyhude olacağından bu tahsisâtın Mekâtib-i Mahalliye-i İslâmiyye'ye sarfı mütâla'asında bulunarak evrâk-ı keşfiyye ve münâkasanın tasdikine mâni' olmakda ve havâlenâme muhteviyâtından henüz sarf olunmamış olan meblâğın Mekâtib-i İbtidâiyyeye sarfında ısrâr göstermekde olduğu Kal'a-i Sultaniye Maarif Müdiriyyetinden bildirilmiş ve kuvve-i teşri'iyyeden geçerek irâde-i seniyyeye iktirân etmiş bütçe mücebince sarf edilmekde bulunan bir paranın fasl ve maddesi hâricinde bir mahalle sarfıyla berâber teşebbüsât-ı vâkı'anın 'akim bırakılması kat'ıyyen câiz olmadığından muhâlif-i kânûn-i tekâlife i'tibâr edilmeyerek ikmâl-i teşebbüsât ve mu'âmeleye i'tinâ edilmesi cevâben yazılmış ise de mahallince bunda ısrâr edilmekde bulunduğu âhiren alınan ma'lûmât-ı husûsiyyeden anlaşıldığına binâen kâbil-i kabul olmayan bu teklîfden sarf-ı nazarla müze te'sisâtının bir saat evvel ikmâl-i lüzûmunun mahallî mutasarrıflığına irâde ve izbâr buyrulması müsterhamdır. Ol-bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir fi 17 Safer sene 33 ve fi 24 Kanunusani sene 327

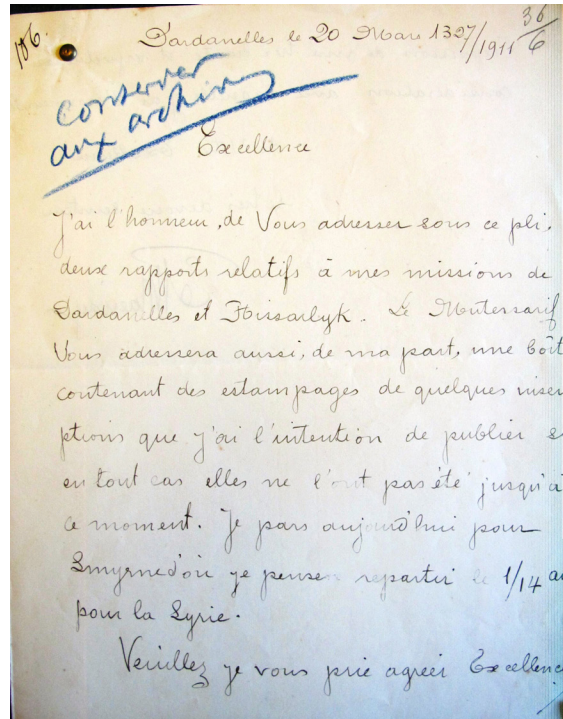
Müze-i Hümayunlar

Müdür-i Umumisi

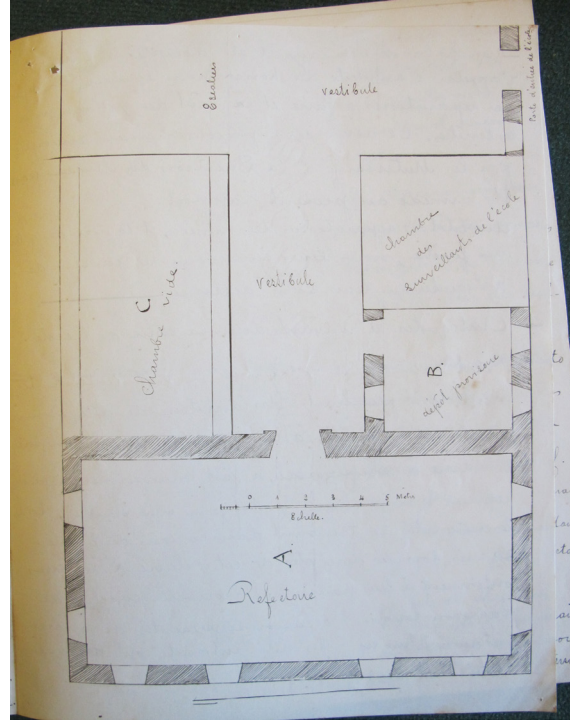
bende
Halil

(?)

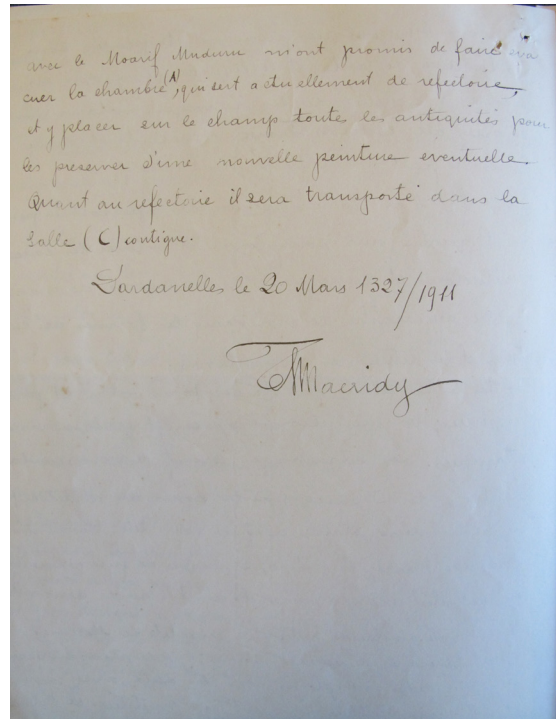
Resim 7: Kala-i Sultaniye'de Tesis Edilecek Müze Şubesinin Münakasa ve Keşif Evrakının Gönderildiği, Cebidelikzade Mehmed Rasim Efendinin Paranın Müze İçin Kullanımını Engellediği Hakkında Evrak (BOA, MF.MKT. 1178.21)

Resim 8: Theodor Makridi Bey Mektubu/Raporundan Örnek Sayfa

Resim 9: Theodor Makridi Bey Raporunda Yer Alan, İdadi Lisesinde Müze Olarak Belirlenen Alanın Planı

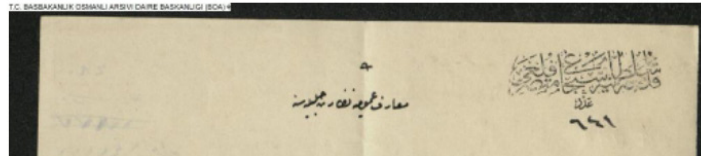
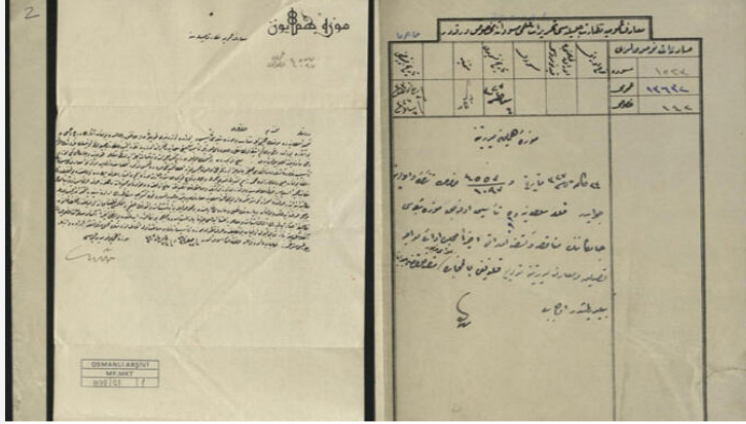
Resim 10: Theodor Makri Bey Tarafından Çanakale’de 20 Mart 1911 Yılında İmzalanan Rapordan Örnek Sayfa

Haberler > Kültür&Sanat Haberleri > Çanakkale Müzesi'nin ku...

Çanakkale Müzesi'nin kuruluş tarihini anlatan belgeler kamuoyuyla paylaşıldı

Troya Müzesi uzmanlarının, devlet arşivlerinde yaptıkları araştırmada, kentte en eski kamu kurumlarından birisinin Çanakkale Müzesi olduğu belgelendi. Troya Müzesi Müdürü Rıdvan Gölçük, "Çanakkale Müzesi'nin kuruluşuna ilişkin çok önemli bir belgeye rastladık. 1911 yılına ait belge. Bu belge ile ilk müze binası olarak kullanılan yerin bilinen Ermeni Kilisesi olmadığını tespit etmiş olduk. İlk müze binası, bugün öğretmen evi olan Çanakkale İdadisi, yani Çanakkale Lisesi olduğunu tespit etmiş olduk" dedi.

Son Güncellenme: 05.01.2022 - 14:26 | Mustafa SUIÇMEZ/ÇANAKKALE, (DHA)-

GÜNCEL HABERLER

YEDİTEPE KÜLTÜR SAMAT SEZON KAPANIŞ KONSERİ

28 NİSAN 2022 20.00
AÇIK HAVA / FESTİVAL ALANI

Yeditepe Üniversitesi'nde Hey! Douglas konseri

Kültürel Diplomasi ve İletişim

Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı'ndan 'Kültürel...

Resim 11: Çanakkale Müzesi Kuruluş Belgelerinin Kamuoyu İle Paylaşıldığına Dair Haber Ajansı Belgesi

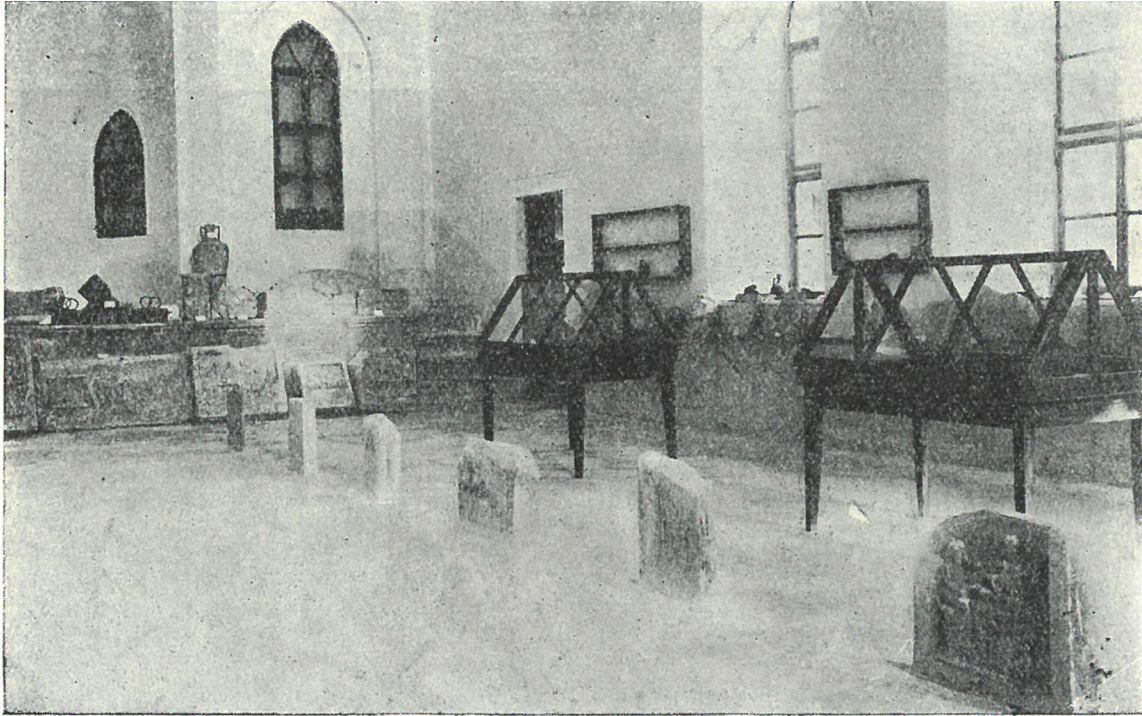
Resim 12: Troya Müzesi (Troya Müzesi Arşivi, Osman Çapalov)

Resim 13: Troya Müzesi'nde Yitik Miras Sergisi (Troya Müzesi Arşivi, Osman Çapalov)

Resim 14: Troya Müzesi'nde Merakla Seramik Havuzunu İzleyen Çocuklar (Troya Müzesi Arşivi, Osman Çapalov)

Resim 15: Ermeni Kilisesi'ndeki Çanakkale Müze Deposu'nun İç Teşhiri (Arık, 1953)

Aktüel

BAŞKENT ve BEYOĞLU KÜLTÜR YOLU FESTİVALİ

Beyoğlu Kültür Yolu Festivali

Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından düzenlenen Beyoğlu Kültür Yolu Festivali, Türkiye'nin dört bir yanından 1.500 fotoğrafçının katıldığı FOTOMARATON etkinliği ile Atatürk Kültür Merkezi önünde başladı. Beyoğlu Kültür Yolu'nu fotoğraflamak amacıyla Atatürk Kültür Merkezi önünde buluşan binlerce fotoğrafçının Taksim Meydanı'nı renkli görüntülerle canlandırdığı etkinlik, Kültür ve Turizm Bakanı Mehmet Nuri Ersoy'un katılımıyla gerçekleşti.

İstanbul'un kültür ve sanat yaşamını dünya sahneseine taşıyan Beyoğlu Kültür Yolu Festivali, 1.500'den fazla etkinliğe ev sahipliği yaptı. Festival kapsamında kurulan 3 açık hava sahnesi, 15 sokak sahnesi ve 4 cadde etkinliği festival coşkusunu kentin dört bir yanına taşıdı. Alanında duayen yerli ve yabancı 4 bin 953 sanatçının katıldığı 40 mekân ve 62 salonda, 53 kültür-sanat kurumu paydaşı ile düzenlenecek etkinlikler, 7'den 70'e herkesi sanatın birleştirici gücü altında İstanbul'da bir araya getirdi.

Atatürk Kültür Merkezi'nden Galataport'a uzanan 4,1 kilometrelik Beyoğlu Kültür Yolu rotası üzerinde gerçekleştirilecek Beyoğlu Kültür Yolu Festivali'nin mekânları ise şunlar oldu: Atatürk Kültür Merkezi, Akbank Sanat, Akademi Beyoğlu, Hope Alkazar, İstanbul Sinema Müzesi, Beyoğlu Belediyesi İstiklal Sanat Galerisi, Grand Pera Emek Sahnesi, Grand Pera Cercle d'Orient, Fransız Kültür Merkezi, Galata Kulesi, Galata Mevlevihanesi, Galataport, Garibaldi Sahnesi, Koç Üniversitesi Anamed, İstanbul Modern, Pera Müzesi, Salt Galata, Salt Beyoğlu, Tarık Zafer Tunaya Kültür Merkezi, Tophane-i Amirane, Yapı Kredi Kültür Sanat Merkezi, Tomtom Kırmızı, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Resim ve Heykel Müzesi, Tarihi Taksim Maksim Sahnesi, Taksim Cami Kültür Merkezi, Mehmet Akif Ersoy Hatıra Evi, Burhan Doğançay Müzesi, İtalyan Kültür Merkezi ve Saint Benoit Fransız Lisesi.

Beyoğlu Kültür Yolu Festivali kapsamında konserlerden sergilere, çocuk atölyelerinden söyleşilere, tiyatro ve opera temsillerinden film gösterimleri ve açık hava konserlerine kadar çok sayıda etkinlik İstanbullu sanatseverlerle buluştu.

Ülkemizden yetişen ve çalışmalarıyla dünya çapında ün kazanan birbirinden değerli sanatçılar festival boyunca özel sergilerle Beyoğlu'nda sanatseverler ile buluştu. Çalışmaları uluslararası sanat çevreleri tarafından ilgiyle takip edilen Refik Anadol'un Hz. Mevlana'dan esinlenerek hazırladığı yeni sergisi "Rumi Dreams" AKM Tiyatro Fuaye'de, ressam ve akademisyen Hüsamettin Koçan'ın yaşamının izlerini süren sergisi "Ayağımdaki Diken", AKM Galeri'de sanatçının en başarılı eserlerini İstanbullularla buluşturdu. Türkiye'nin ilk kadın seramik sanatçısı Fırayya Koral'ın TBMM Koleksiyonu'nda yer alan eserleri de, festival boyunca Galataport'ta sergilendi.

Başkent Kültür Yolu Festivali

İlk kez düzenlenen Başkent Kültür Yolu Festivali, Kültür ve Turizm Bakanı Mehmet Nuri Ersoy'un katılımıyla Ankara Resim ve Heykel Müzesindeki özel açılış programıyla başladı.

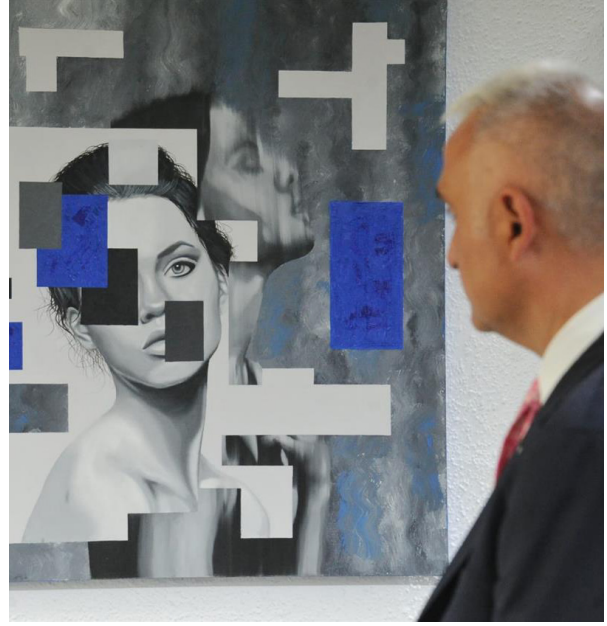
Kültür ve Turizm Bakanlığının, Ankara'nın tarihi ve kültürel değerlerine uluslararası ölçekte dikkati çekmek amacıyla hayata geçirdiği Başkent Kültür Yolu Festivali, 5 bin 971 sanatçı, 179 akademisyen ve tarihçinin katıldığı 560 etkinliğe ev sahipliği yaptı.

Türkiye'den ve dünyadan yıldız sanatçıların yer aldığı bir programla 12 Haziran'a kadar sanatseverlerle buluşacak festival, sanatın coşkusu Ankara ve çevre illere taşıdı. Festival, Ankara'nın tarihi ve modern yüzünü yansıtan 70'i aşkın durakta hayata geçti.

Dünyanın en iyi 50 vokali arasında gösterilen Buika ve "Afrika'nın altın sesi" olarak tanınan Salif Keita, Balkanların sevilen sesi Dino Merlin ve ECHO Klassik ödüllü soprano Anna Prohaska gibi isimler CSO Ada Ankara'da sahne aldı.

Burak Onur Erdem yönetiminde sahne alan Devlet Çoksesli Korosu da Brahms, Grieg, Barber ve Vaks'ın eserlerinden oluşan zengin bir repertuvarla müzikseverlerle buluştu.

Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası (CSO) ise festival kapsamında kendi sahnesinde dünya devlerine eşlik etti.

Gerçekleştireceği ilk konserde dünyanın en iyi keman sanatçıları arasında gösterilen Maxim Vengerov'a eşlik edecek olan CSO, Şef Cemi'i Can Deliorman yönetiminde uluslararası başarılarıyla tanınan viyola sanatçısı Özcan Ulucan ve piyanist Birsan Ulucan'la sahneyi paylaştı.

Ayrıca, Şef Rengim Gökmen yönetiminde sahne alan CSO, dünya klasik müzik camiasının en parlak ve heyecan verici keman virtüözleri arasında gösterdiği Bomsori Kim'e de festivalin en heyecan verici konserlerinden birinde eşlik etti.

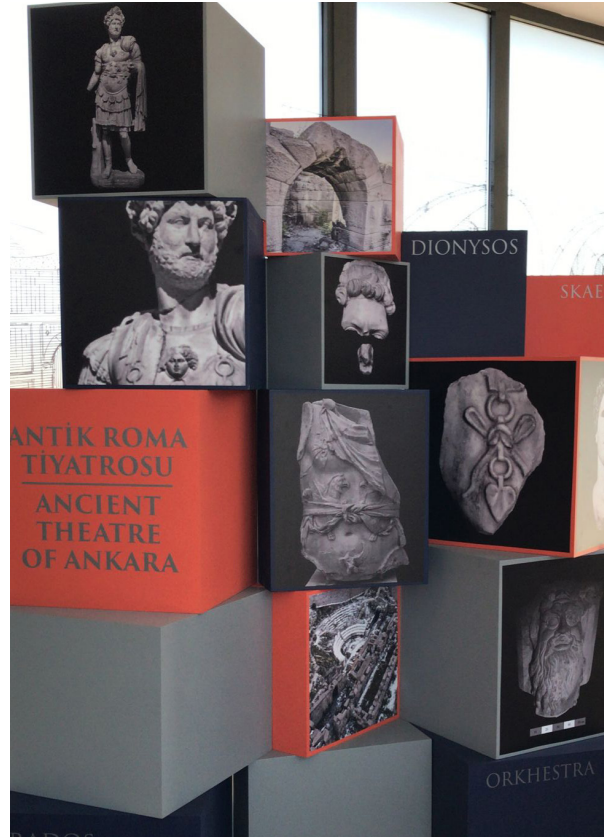

Roma Hamamı Ziyarete Açıldı

Restorasyon ve çevre düzenleme çalışmaları sebebiyle bir süredir ziyarete kapalı olan Roma Hamamı; titiz ve hummalı bir çalışma neticesinde Başkent Kültür Yolu Festivali ile eş zamanlı olarak ziyarete açıldı.

Restorasyon çalışmaları kapsamında “Palaestra Etkinlik Alanı ile Roma Hamamı çevresinde taş eserler kronolojik bir düzende sergilenmesi gerçekleştirildi; Roma Hamamı kalıntılarının bir bölümü, antik havuz, antik Roma yolu ve Palaestra kalıntısında koruma uygulamaları yapıldı, antik su yolu temizlendi ve izlenebilir hale getirildi. Bunun yanı sıra Antik Dönemde çeşitli oyunların oynandığı, yarışmaların yapıldığı bir mekân olarak kullanılan Palaestra’nın, aynı felsefe çerçevesinde kültür etkinlikleri için kullanımına yönelik çim uygulaması yapıldı; Roma Hamamı Ören Yeri Karşılama Merkezi’ndeki iki mekânda “Roma’nın Ankyra’sı” başlığı altında iki sergi alanı oluşturuldu. Alanın gece müzeciliğine de uygun hale gelmesi amacıyla gerek yürüme yollarında, gerekse alanın spot noktalarında güçlü aydınlatmalar yapıldı.

Etnografya Müzesi Ziyaretçilerini Bekliyor

Ankara Etnografya Müzesi kuruluşundan günümüze kadar gerçekleştirilen en kapsamlı teşhir-tanzim restorasyon çalışmalarının ardından Başkent Kültür Yolu Festivali kapsamında Bakanımız Sn. Mehmet Nuri ERSOY tarafından yeniden ziyarete açıldı.

Anılan festival kapsamında; Şifa Tasları ve Tılsım Mühürler Sergisi, 19. yy. Osmanlı Kadın Kıyafetleri Sergisi ve Mehteran Bölüğü gösterisi gerçekleştirildi.

İlk kez “Güç ve İktidar”, “Zerafet ve Güzellik”, “Hacı Bayram-ı Veli ve Tasavvuf”, “Ankara Evi” olmak üzere dört adet yeni konsept tasarlanarak salon düzeni oluşturuldu. Orta alanda yer alan mozole alanı

ve çevresi video mapping gösterileri ve dijitalerle desteklenerek ziyaretçilerin bu alana daha duygusal bir bağ kurması amaçlandı. Yeni teşhir için seçilen eserlerin %80’i depolardan ilk kez teşhire çıkarılan eserler olup genel anlamda tüm eserler nitelikli hikâyesi ve kurgusu olan eserler olarak dikkati çekiyor. Yeni teşhir ve tanzim çalışmaları kapsamında 2021 yılının Haziran ayından bugüne kadar yaklaşık olarak 325 adet eserin restorasyon-konservasyon ve temizlik çalışmaları gerçekleştirildi ve yenilenen teşhir tanzim düzeni ile günümüz çağdaş müzecilik standartlarına ulaşıldı.

